

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

RAZPRAVE
DISSERTATIONES

28

VARIA

LJUBLJANA
2014

ISBN 978-961-268-031-2
VARIA

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

RAZPRAVE
DISSERTATIONES

28

VARIA

LJUBLJANA
2014

SPREJETO NA SEJI RAZREDA ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI

DNE 21. DECEMBRA 2011

IN

NA SEJI PREDSEDSTVA
DNE 27. FEBRUARJA 2012

UREDIL
IZR. ČLAN SAZU PETER ŠTIH

RAZPRAVE I. RAZREDA
DISSERTATIONES CLASSIS I
28
VARIA

Uredil: Peter Štih

Izdala: Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Grafična priprava in tisk: Designpro d. o. o.

Naklada: 300 izvodov

Ljubljana 2014

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

001.32(497.4)(082)

VARIA / [uredil Peter Štih]. - Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014. - (Razprave / Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede = Dissertationes / AcademiascientiarumetartiumSlovenica, Classis I: Historiaetsociologia ; 28)

ISBN 978-961-268-031-2

1. Štih, Peter
272804608

KAZALO

<i>Predgovor</i>	7
TINE HRIBAR, <i>Antična, moderna in postmoderna demokracija</i>	9
SLAVKO SPLICHAL, <i>Javno mnenje in javnomnenjske poizvedbe: se protislovja in spori poglobljajo?</i>	53
MARIJAN PAVČNIK, <i>Metodološka jasnost in (ali) predmetna čistost prava? (Ob Kelsnovih in Pitamičevih razpravljanjih in razhajanjih)</i>	73
BIBA TERŽAN, <i>O konjskih dirkah sredi 1. tisočletja pr. Kr.: konj in kotel v situlski umetnosti</i>	104
RAJKO BRATOŽ, <i>Odnos rimskega cesarstva do krščanstva v obdobju od Galienovega edikta (260) do Galerijevega edikta (311)</i>	139
PETER ŠTIH, <i>Salzburg na spodnještajerski Dravi in Savi v srednjem veku</i> ...	175
JANKO PLETERSKI, <i>Ivan Šušteršič v času prve svetovne vojne</i>	206
ANTON VRATUŠA, <i>Naša tisočdevetstoenainštirideseta</i>	212

Predgovor

Serijska *Razprave I. razreda za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti* ima že več kot šestdesetletno tradicijo. Prva številka je izšla leta 1950 in je vsebovala šest razprav, ki so jih podpisali (po abecednem redu) Bogo Grafenauer, Ivan Grafenauer, Ljudmil Hauptmann, Milko Kos, France Stelè in Anton Trstenjak. V glavnem so še danes nespregledljive za vsakogar, ki se ukvarja z v njih obravnavanimi vsebinami. Toda to tradicijo je mogoče podaljšati še za nekaj let nazaj: 1943, sredi druge svetovne vojne in okupacije, je namreč izšla prva številka *Razprav filozofsko-filološko-historičnega razreda Akademije znanosti in umetnosti*, ki ji je naslednje leto sledil še drugi zvezek. Filozofsko-filološko-historični razred je bil eden od štirih razredov Akademije ob njeni ustanovitvi leta 1938 in ob reorganizaciji leta 1949 sta ga nasledila Razred za zgodovinske in družbene vede, kateremu so se pridružili tudi člani takrat ukinjenega Pravnega razreda, ter Razred za filološke in literarne vede. Razred za zgodovinske in družbene vede SAZU je tako eden od dveh dedičev prvotnega Filozofsko-filološko-historičnega razreda AZU in isto velja tudi za njegove *Razprave*, ki so jih leta 1950 sicer povsem upravičeno začeli šteti od številke ena naprej.

V naslednjih letih so *Razprave I. razreda* izhajale v zelo različnih časovnih intervalih in tudi vsebinsko so bile zelo pester. V formalnem oziru je bila zlasti zanimiva številka štiri iz leta 1956, ki jo je tvorilo sedem samostojnih zvezkov monografske narave. Peta številka iz leta 1966 je bil posvečen zgodovinarju Ljudmilu Hauptmannu in takrat so *Razprave* prvič dobile značaj zbornika, ki je nato prevladal od osemdesetih let prejšnjega stoletja naprej. Ta transformacija *Razprav*, ko so posamezne številke predstavljale zaokrožene vsebinske celote, je bila povezana predvsem s tem, da so bili v njih objavljeni prispevki s posameznih domačih in mednarodnih simpozijev, ki jih je organiziral I. razred SAZU. Še zlasti po osamosvojitvi Slovenije je bilo organiziranih nekaj odmevnih mednarodnih simpozijev, katerih prispevki so bili nato objavljeni *Razpravah*. Naj spomnim samo na posvete Slovinci in država (št. 17/1995), Država in cerkev (št. 19/2002) ter Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze (št. 18/2000). Znanstvena bera slednjega simpozija je napolnila kar dva debela zvezka v obsegu več kot 1100 strani, k čemer je potrebno prišteti še poseben dodaten zvezek, obsežno monografijo Hansa-Dietricha Kahla o karantanski državi, ki je izšla leta 2002 kot dvaindvajseta številka *Razprav* in je bila prva, v celoti objavljena v tujem jeziku. Zelo odmevna je bila tudi dvaindvajseta številka *Razprav* iz leta 2007 z naslovom *Pozabljena polovica*, ki je slovenskim

bralcem in bralkam odkrila celo vrsto na različnih področjih uveljavljenih žensk iz slovenske preteklosti.

S tokratno, že osemindvajseto številko *Razprav*, se na nek način vračamo na njihov začetek. V njej zbrani prispevki so podobno raznoliki in pestri, kot so bili že tisti v prvi številki serije; a v razliko od nje so jih podpisali samo avtorji in avtorica, ki so člani I. razreda SAZU.

Peter Štih, urednik

Antična, moderna in postmoderna demokracija

Tine Hribar

Poznamo antično (grško) demokracijo, moderno (evropsko) demokracijo, zdaj pa smo na izvoru postmoderne (globalne) demokracije. Na izvoru; nič več, toda tudi nič manj. Kajti kaže, da je globalizacija postmoderne demokracije nezadržna. Torej katere, kakšne demokracije? Niti neposredne antične niti posredne moderne, marveč posredovane neposredne demokracije. Pojem posredovane neposredne demokracije je kontroverzni pojem; toda nič bolj kontroverzen od pojma nadzorovane suverenosti, na katerega se – pod obnebjem človekovih pravic – polagoma navajamo.

Sodobna družba je s tehnično civilizacijskega vidika informacijska družba, s kulturno filozofskega vidika postmoderna družba, s političnega vidika pa naj bi bila demokratična družba. V vseh treh primerih pa nimamo več opravka zgolj z lokalno družbo oz. skupkom lokalnih družb, marveč z družbo na globalni ravni, torej z globalno družbo. Zato tudi obstoječe kontroverze niso več lokalne kontroverze ali kontroverze med lokalnimi družbami, temveč so to globalne kontroverze oz. kontroverze globalne družbe.

Vprašanje je, v kolikšni meri družbe v današnjem svetu v resnici tvorijo globalno družbo. Na eni strani z ekonomskega vidika vidimo, da svetovni trg dejansko deluje, na drugi strani pa smo priča grozečim znamenjem spopada svetovnih civilizacij in z njimi povezane omejene učinkovitosti svetovnega varnostnega sveta. Ekonomska globalizacija ni istovetna s politično globalizacijo. In če svetovni mir ni zagotovljen, če je svetovna varnost negotova, je ogroženo tudi delovanje OZN, z njim pa obstoj globalne družbe.

Kontroverza med ekonomsko in politično globalizacijo je prva kontroverza globalne družbe. Druga kontroverza pa je kontroverza med globalno družbo in sodobno demokracijo. Ali za sodobno demokracijo lahko rečemo, da je to globalna demokracija? Ali pa je sodobna demokracija šele na začetku globalizacije, na začetku tega, da se razvije v globalno demokracijo? Kaj je sodobna demokracija?

Navadili smo se na razlikovanje med neposredno in posredno, predstavniško demokracijo. V teorijah o demokraciji pa nastopajo še drugi, najrazličnejši epitetoni demokracije. Pojavljajo se nove in nove oznake demokracije, oznake, s katerimi skušajo avtorji opredeliti predvsem svoj pogled na nadaljnji razvoj demokracije.

Splošno znani in sprejeti sta oznaki antična in moderna demokracija, namreč kot liberalna oz. socialna demokracija. Novejše oznake pa so še »protektivna demokracija« (Held 1989), »diskurzivna demokracija« (Dryzek 1990), »komunika-

tivna demokracija« (Young 1993), »refleksivna demokracija« (Habermas 1996), »globalna demokracija« (Jones 1999), »deliberativna demokracija« (Dryzek 2000), »imperialna demokracija« (Roy 2003), »totalna demokracija« (Finger 2005), »internacionalna demokracija« (Chatterjee 2008), »totalitarna demokracija« (Engdahl 2009), »neoliberalna demokracija« (Judt 2011), »radikalna demokracija« (Mouffe 2013) in druge.

Mestne državice in antična neposredna demokracija

Demokracija, ki dobesedno pomeni vladavino ljudstva, je oblast, po kateri ljudstvo vlada samemu sebi: kot množica oz. množstvo. Za razliko in v nasprotju z oblastjo, ki jo v rokah nima ljudstvo, marveč nad njim vlada bodisi le eden, določen posameznik (tiran, monarh, despot, avtokrat, diktator) bodisi le nekateri, določena skupina ljudi (aristokrati, oligarhi, teokrati, tehnokrati). Poznamo torej avtokracijo, aristokracijo in demokracijo. Poseben zgodovinski primer je bila »ljudska demokracija«, navidezno podvojena oblast ljudstva, ljudsko ljudska oblast, v resnici pa partijska oligarhija, skrivajoča se za »diktaturo proletariata«.

Danes je pomen demokracije dobil takšno težo in razsežnost, da tudi avtokrati oz. diktatorji svojo oblast razglašajo za oblast v imenu ljudstva. Nihče noče biti tiran. V antični Grčiji ni bilo tako. Tiran se je imel za dobrega vladarja in je pokritje za svojo oblast nahajal v svoji odličnosti kot taki. Aristokrati so svojo vladavino utemeljevali ravno tako s svojo odličnostjo, toda skupinsko; svojo oblast kot oblast najboljših in zato tudi kot najboljšo oblast so povzdigovali tako nad oblastjo tirana kot oblastjo demosa.

Ljudstvo Aten, majhne mestne države se je v petem in nato v četrtem stoletju pred našim štetjem nekajkrat uprlo tako tiranstvu kot aristokraciji. In zavlдалo samo. Seveda tudi v polisu kot relativno majhni državici niso mogli vladati vsi naenkrat. V tem smislu tudi grška demokracija ni bila povsem neposredna. A tudi posredna, namreč v pomenu posredništva kot izvoljenega predstavnštva, ni bila. Saj o »izbrancih« neposrednega vladanja niso odločale kake krajevne volitve, marveč so jih izbrali neposredno na grški ekleziji, na skupščini vseh svobodnih atenskih moških; ali pa jih je, v nekem obdobju, izbral celo žreb. In tako izbrani izbranci so potem odločali o vsem. Šlo je za nekakšne glasovalno referendumске skupščine.

S tega vidika je imela antična, grška neposredna demokracija vrsto pomanjkljivosti. Tu ni šlo toliko za »demokratski deficit«, viden z vidika današnje obče demokracije (udeleženi so bili le lastniki sužnje, sužnji, skupaj z ženskami in tujci pa ne), kolikor za ekspertni, z vidika filozofov pa predvsem etični deficit. Poleg tega zamišljeni model, ki se je pogosto spreminjal, ni nikoli zaživel v čisti obliki. Saj izbrani oblastniki nikoli niso bili ljudje neposredno iz ljudstva. Kot

natančno prikaže Herbert Hefner (2011) v knjigi *Alkibiades* so se kot njegovi izbranci ljudstvu skoraj vselej uspeli vsiliti aristokrati; ne samo zaradi svojega bogastva, ampak tudi zaradi svoje izobraženosti in iz nje izvirajočih retoričnih sposobnosti. Tako da faktično niso vladali demokrati, marveč avtokrati, ki so se od tiranov razlikovali po tem, da so morali svojo avtokratskost pridobiti in ubraniti na demokratičen, četudi demagoški način.

Takšen avtokrat je bil tudi Periklej, ki ga imamo sicer za najbolj reprezentativno osebo antične demokracije, saj je v letih 448–430 nastopal kot *prostates tou demou*, kot predstojnik/načelnik demosa. Z osebno avtoriteto je uspel združiti aristokratsko poreklo in demokratično politiko in tako prevzeti, čeprav je bil izbran le za vodilnega stratega, tudi, četudi neuradno, vodilni politično oblastniški položaj

Katastrofalne posledice takšne faktičnosti antenske demokracije so bile vojne, ki so si sledile druga za drugo; tudi, če ne celo predvsem zaradi tega, ker si je bilo ljudstvo najlažje pridobiti prav s hujskanjem na vojno, seveda z obljubami, kaj vse bo vojna prinesla ljudstvu. V eni takšnih vojn je padel tudi Alkibiadov oče, aristokrat in posledično Periklov vojaški poveljnik, tako da je ta komaj triletnega sina po očetovi smrti vzel, tudi zaradi sorodstvenih vezi, v svoje varstvo, tj. na svoj dvor. Alkibiad (450–404) je bil Sofoklejev sodobnik ter Sokratov someščan in soborec v pelopeneški vojni s Špartanci leta 431. Pod Periklovim okriljem in tudi zgledovanjem po njem, zlasti pa pod vplivom sofistov in razmer po izbruhu kuge leta 430, ki je leta 329 pobrala tudi Perikla, se je Alkibiad razvil v še večjega avtoritarca, a z veliko manjšo osebno avtoriteto, od svojega vzornika; ni ga presegel v sposobnostih, ne v retoričnih ne v političnih in ne v vojaških, pač pa v samovoljnosti in brezobzirnosti, občasni nasilnosti in razbrzdanosti. Kljub temu in čeprav se je leta 416 komaj izognil ostrakizmaciji (izgonu za deset let), si je pred veliko vojaško ekspedicijo na Sicilijo leta 414 uspel pridobiti, kajpada z velikim zavzemanjem za vojni pohod, položaj enega od treh vodilnih strategov.

Toda le nekaj dni pred odhodom je v Atenah prišlo do velikega sakrilegija, do oskrunitve religioznih znamenj na nekaterih trgih oz. križiščih, ki so nosila ime *herme*, sestavljali pa so ga štirioglati kamniti podstavek, na katerem je stal doprsni kip boga Hermesa, pod njim pa izklesani falus. Atenci so v njih videli poroštvo božjega varstva. Ko so se nekega jutra spomladi 415, na višku priprav za ekspedicijo na Sicilijo, zbudili, so bili, ko so zagledali razbite obraze boga in odbite faluse, šokirani. Začel se je lov na storilce/skrunilce, med osumljenimi pa se je znašel tudi Alkibiad. Tako zaradi svojih že vsem znanih eskapad kot zaradi ostrih pomislov tistih, med njimi so bili tudi svečeniki, ki so bili proti vojnemu pohodu. Alkibiad, ki je vse napade zavrnil kot podtikanja, je zahteval takojšnje razčiščenje, česar pa skupščina ni sprejela, pač pa je imenovala komisijo, ki naj ugotovi prava dejstva. Ugotavljanje se je zavleklo, tako da je ekspedicijsko lad-

jevje, v poveljstvo katere je spadal tudi Alkibiad, odplulo pred razsodbo. Razsodba, namreč obsodba, ga je tako doletela šele na Siciliji, kjer ekspedicija ni žela pričakovanih rezultatov. Če bi jih, se Alkibiad bržkone ne bi zmenil za poziv, da se mora vrniti v Atene. Ob neuspehih pa se je; terjal je le, da se v spremstvu ladje, ki je prišla ponj, vrne na svoji lastni ladji.

Med potjo, morda že pred njo, pa se je odločil, da zapluje v svojo smer, skratka, »pobegnili« je; za eksil si je izbral polis Elis na Peloponezu, mesto, ki je v sporu med Atenami in Šparto skušalo ostati nevtralnno. Doma, v Atenah so to njegovo dejanje vzeli kot dokončen dokaz njegove krivde ter ga skupaj s soobtoženimi obsodili na smrtno kazen in odvzem premoženja. Niso ga obsodili le na izgon, marveč so ga izobčili; ker ni šlo za profani, marveč za sakralni zločin, so ga svečeniki obredno prekleli, s čemer naj bi bila dosežena ritualna katarza in s tem pomilostitev občestva s strani bogov polisa.

Kljub temu je že po dveh letih prišlo do novega obrata. V nevtralnih mestih Peloponeza je Alkibiadu vselej grozila nevarnost, da ga izročijo Atenam. Zato – in da se maščuje – je sprejel povabilo Šparte. Kajti po odhodu Alkibiada so bili Atenci bolj uspešni. Zavzeli so Sirakuze, kolonijo, ki so jo ustanovili Korinčani. Premaganci so torej za pomoč zaprosili svoje materino mesto Korint, ki se je povezalo s Šparto, Špartanci pa so v vojni, ki so jo takoj napovedali Atenam, zagotovo potrebovali izkušnje oz. informacije do nedavno glavnega strateškega sovražnika. V govoru, ki ga je imel v špartanski skupščini, je izpostavil krivico, ki so mu jo storili v Atenah, dokazal s tem legitimnost svojega maščevanja in pokazal, zakaj je nujno, da Špartanci čim prej osvobodijo Sirakuze in preženejo Atence s Sicilije, saj bodo sicer tudi sami kaj kmalu napadeni.

V letu 413 so Atenci doživeli katastrofalen poraz na Siciliji, v letu 412 pa so jih ob podpori Perzijcev na maloazijskih domačih tleh nekajkrat premagali še Špartanci. Atenska vojska se je morala umakniti iz Mileta in se utaboriti v Samosu. Ob tem je demokratični sistem v Atenah začel izgubljati svojo kredibilnost. Demagoški vojni hujskači so bili, tudi zaradi vse večje finančne krize, diskreditirani. V tej situaciji je Alkibiad, ki mu je že tudi v Šparti začelo goreti pod nogami (ni mogel iz svoje kože, med drugim se je zapletel z ženo kralja Agisa in imel z njo celo otroka), na eni strani navezal stike z nekaterimi antidemokratičnimi veljaki iz Aten, na drugi strani pa je nagovarjal Perzijce, naj zaradi čisto svojih interesov podpirajo hkrati tako Šparto kot Atene: kjer se prepirata dva, tretji dobiček ima.

Za takšnega tretjega se je imel tokrat tudi Alkibiad sam: kdor se zadnji smeje, se smeje najslajše. Toda znova mu spodrsne. Čeprav so veljaki pristali na njegovo posredniško vlogo, skupnega jezika s Perzijci navsezadnje niso našli: do dogovora kljub veliki posredniški zavzetosti Alkibiada ni prišlo.

So se pa v Atenah v času pogajanj oligarhi toliko uveljavili, dobili toliko somišljenikov, da jim je na izredni skupščini leta 411 po demokratični poti uspelo

suspendirati demokracijo in brez oboroženega udara uveljaviti namesto demokracije oligarhijo. Seveda s pomočjo demagogije, manipulacij in subtilnih groženj o preteči nevarnosti. Zakonodajna skupščina, skrčena na pet tisoč sklicanih (pripadnikov višjega sloja in hoplitov srednjega sloja, ne pa pripadnikov nižjih slojev), se je tako rekoč samoomejila, če že ne razpustila, saj je izvolila svet štiristotih, deloma parlament v današnjem pomenu deloma izvršni organ; ki pa ga je faktično vodila skupinica oligarhov, tako da je dejanska oblast z dejanskim odločanjem realno potekala v obratni smeri od nominalne.

Po takšnem prevzemu oblasti atenski veljaki Alkibiada niso več potrebovali. A se mu spet nasmehne sreča. Nastopi evripidovski *deus eks machina*: demokratično, antioligarhijsko naravnana posadka v Samosu se upre Antenam in za svojega vodjo, četudi so oficirji vedeli za Alkibiadovo kolaboracijo s Špartanci in Perzijci, izbere - po njegovem prepričljivem govoru pred njo - prav njega. Terja takojšen napad na Atene in ponovno vzpostavitev prave demokracije. Alkibiad jih pozove k boljši taktiki, takšni, po kateri bi novi oblastniki ob prepustitvi oblasti dobili možnost za njih sprejemljivega izhoda: razpustijo naj oligarhijo štiristotih, skupščina pettisočih pa naj ostane naprej. Ker se je v času pogajanj uprla tudi vojska v Atenah, so oligarhi zares razpustili štiristoterico, za svojega voditelja pa izvolili nekdanjega Alkibiadovega prijatelja Teramena. Ta prekliče Alkibiadov izgon in zagotovi, da ne bo nikakršne kazni za uporniško posadko iz Samosa. Alkibiad nato z njo konec leta 411 v bitki premaga Špartance. Znova osvoji sloves uspešnega stratega.

Poln samozavesti se napoti h krajevnemu perzijskemu vladarju, satrapu, svojemu staremu znancu pri skupnih intrigah v odnosu do Špartancev; a na Alkibiadovo presenečenje ga ta po ukazu samega perzijskega kralja zapre; ga je moral zapreti, saj kaže, ko Alkibiadu po mesecu dni zapora/zadržanja uspe pobegniti, da mu to bržkone ne bi uspelo, če njegov »ječar« ne bi zamižal vsaj na eno oko. Uspeli pobeg je Alkibiadov sloves še povečal. Na začetku leta 410 ga Atene pooblastijo za nadaljnje »osvobajanje« teritorija, ki so ga obvladovali Špartanci. Sprva je zelo uspešen, saj mu s sostrategi uspe doseči eno največjih zmag nad peleponeškim ladjevjem. Prodrejo vse do Bosporja. Nekatera mesta so zavzeli, druga so oblegali, med njimi Bizanc, ki se je nazadnje, leta 409, tudi predal. Alkibiada častijo, ga povabijo domov, v Atene, revidirajo oz. suspendirajo obsodbe, ga rehabilitirajo in ga navsezadnje izvolijo/imenujejo za vrhovnega stratega, dodelijo torej glede na doslejšnje postavitve izjemno, precedenčno vlogo.

Toda po prvem večjem vojaškem porazu ga ne nastavijo znova, pravzaprav ga 407 odstaviijo. Alkibiad se znova ustraši, si ne dovoli, da bi o njegovi usodi odločal »demos« in se sploh ne vrne v Atene; »pobegne« in si spet izbere eksil oz. zaprosi za azil. Z Atenci gre strmo navzdol, prevladajo Špartanci in Atene pustijo odslej delovati le pod svojimi pogoji. Alkibiad se jim umakne pod okrilje

Perzijcev. Tam ga leta 404 v zasedi ubijejo; ne ve se, ali je šlo za politične morilce (bodisi Perzijce bodisi Špartance) ali pa se je spet zapletel v kako ljubezensko pustolovščino in postal žrtev osebnega maščevanja. Umre star 46 let. Pet let za njim je na smrt obsojen Alkibiadov učitelj in soborec Sokrat. Na smrt ga z večino glasov obsodi demokratična skupščina.

Kaj torej lahko rečemo o stoletje delujoči atenski demokraciji oz. o njenem prikazanem polstoletnem funkcioniranju od srede petega stoletja do Sokratove smrti? To, kar velja za demokracijo še danes. Formalno je delovala, a le do določene meje: faktično je oblast ljudstvu zmerom znova »odvzela« elita, natančneje, demos je sam znova in znova prepuščal oblast demagoško nastopajočim aristokratom oz. oligarhom. Zato toliko prelomov, zaradi katerih so bile Atene v petem stoletju podvržene nenehni politični in siceršnji nestabilnosti. Toda ali bi bilo v okviru ne-demokratične vladavine kaj bolje?

Demokracija po Platonu kot njenem sopričujočem kritiku in apologetu Sokrata ne izhaja iz Dobrega: ne iz dobrega kot takega ne iz občega dobrega, marveč iz koristoljublja sodelujočih. Medtem ko tirana vodi volja do moči, ljudstvo vodijo vsakokratne koristi, skupaj z zavistjo in nevoščljivostjo. Poleg tega po naključju izbrane ne vodi umni premislek, marveč vpliv demagogov, vezanih pogosto na tradicionalno mitologijo, tj. na podedovana praznoverja in neosmišljene navade.

Le tako, pod vplivom vsega navedenega, je lahko prišlo do tega, da je demokratična skupščina leta 399 pr. Kr. obsodila na smrt Sokrata (zaradi njegovega domnevnega ateističnega pohujševanja mladine), utemeljitelja etike in sicer enega največjih filozofov pred Platonom.

Enakega, če ne še bolj nujnega premisleka je potrebna Platonova politološka kritika demokracije kot neposredne oz. čiste vladavine ljudstva. Ugotavlja, da se demokracija kot vse-vladje nenehno giblje na robu brez-vladja in da je zato le vprašanje časa, kdaj se bo sprevrgla v tiranijo, natančneje, kdaj bo anarhijo za svoje povzpetje na oblast izrabil ta ali oni tiran: največkrat ne z državnim udarom, temveč kar na zahtevo zblojenega ljudstva samega. Ne gre torej za postopno koncentracijo oblasti, za postopno zoževanje od demokracije prek aristokracije do tiranije, marveč za nenaden preskok iz demokracije neposredno v tiranijo.

Zato po Platonu in po prepričanju večine filozofov za njim najboljšo vladavino predstavlja oblast aristokracije. Videli bomo, da ta premislek ni povsem neutemeljen, saj v moderni demokraciji ne gre več za neposredno, marveč za posredno, na predstavnikih kot posrednikih oblasti temelječo oblast. Posredna, reprezentativna demokracija, ko v imenu ljudstva oz. po njegovem pooblastilu v obdobju med volitvami vsakokrat, četudi časovno omejeno, vladajo reprezentanti, je pravzaprav demokracija z vsadkom, grško rečeno, z aristokrati: politično elito.

2. Nacionalna država in moderna posredniška demokracija

Nekaj sta oblast in vladanje v majhnih političnih skupnostih, kakršna je bila grška atenska mestna država v 4. stoletju pr. Kr. ali italijanska mestna država Siena v 14. stoletju, nekaj drugega pa v večjih političnih skupnostih, kakršne so nastajale od 18. stoletja naprej. Čeprav na pomenski ravni med polisom in republiko kljub razliki v označevalcih pravzaprav ni razlike, *res publica* na politični ravni pomeni velik premik. Namreč v samem pojmovanju demokracije in demokracičnosti.

Republikanska tradicija sega nazaj do srednjeveških Benetk, staroveškega Rima in antične Špate. Utemeljiteljni teoretik republikanstva ni bil Platon, temveč Aristotel. Platon je slej ko prej izhajal iz vladavine enega kot najboljše oblike vladavine; najboljši vladar naj sicer ne bi bil samovoljni tiran, nasprotno, temveč kralj kot filozof, ki izhaja iz Dobrega kot Enega. Vendar je do edine uresničitve takšne vladavine prišlo na ponesrečen način, namreč na Siciliji v Sirakuzah, ko je oblast prevzel Platonov učenec Dion, ki pa se je, zagnan v brezobzirno uresničevanje ideje Dobrega, zelo hitro spremenil v enega najhujših tiranov, tako da so ga že po treh letih njegove strahovlade ubili. Aristotel pa ni izhajal iz kraljevskega monizma, marveč iz pluralne aristokracije.

Klasični, grški in rimski republikanizem reinterpretirajo oz. preoblikujejo v Angliji in Ameriki 17. in 18. stoletja. Sprejeli so osnovno grško politično misel, da je človek po naravi »politična žival« oz. družbeno bitje. Ljudje kot ljudje živijo skupaj, se nujno združujejo v politične skupnosti, v takšno ali drugačno vrsto države. Dober človek mora biti tudi dober državljani, dobre države pa ni brez dobrih državljanov. Karakteristika dobrega državljanja je državljanska vrлина, se pravi, teženje k dobremu v javnih zadevah, dobra država kot *res publica* pa vzpodbuja in podpira državljanske vrline svojih državljanov. Republikanska doktrina zato vztraja, da ne more biti legitimna, ustrezna in dobra nobena politična ureditev, ki bi izključevala ljudstvo iz sodelovanja pri vladanju.

Še zmerom pod vplivom Platona ima specifičen pogled na odnos med republikanstvom in demokracijo Kant (2006, 98): »Da ne bi kdo republikanske ustave zamenjal z demokratsko (kot se običajno dogaja), moram pripomniti naslednje. Državne oblike (*civitas*) se lahko delijo bodisi glede na različne osebe, ki imajo najvišjo državno oblast, bodisi glede na način, kako poglavar, kakršenkoli je že, vlada ljudstvu; prva se pravzaprav imenuje oblika vladanja (*forma imperi*) in med njimi so možne samo tri: ali ima oblast samo *eden*, ali jo imajo *nekateri*, ki so med seboj povezani, ali pa jo imajo *vsi*, ki tvorijo civilno družbo (*avtokracija*, *aristokracija* in *demokracija*, knežja oblast, plemiška oblast in ljudska oblast). Druga je oblika vladavine (*forma regiminis*), ki zadeva na ustavi (akt splošne volje, po katerem postane množica ljudstvo) utemeljen način, kako država ravna

s svojo suverenostjo: in je glede tega ali *republikanska* ali *despotska*. *Republikanizem* je državno načelo ločevanja izvršne oblasti (vlade) od zakonodajne; despotizem je samovoljno izvrševanje zakonov s strani države, ki jih je sama dala, torej javna volja, ki jo vladar uporablja kot svojo zasebno voljo. – Med temi tremi državnimi oblikami je *demokracija* v pravem pomenu besede nujno *despotizem*, ker ustanavlja izvršilno oblast, ki jo sklenejo vsi nad enim in seveda tudi zoper enega (ta torej ne soglaša z njimi), torej vsi, ki pa vendarle niso vsi; kar je nasprotje obče volje s samo seboj in s svobodo. «Demokracija v »pravem«, tj. antičnem pomenu je seveda neposredna demokracija, v kateri hoče biti »vsakdo gospodar«, zaradi česar v njej v resnici sploh ni mogoče vladati.

Tako kot antični demokrati imajo tudi moderni republikanci za najboljšo državo tisto, v kateri so državljani najprej enaki pred zakoni; šele potem med seboj. Z dodatkom, da kot državljani ne nastopajo le »gospodarji«, da torej resnično dobra država kot država enakopravnih odpravlja razmerja, kakršna so bila med gospodarji in sužnji oz. podložniki. Torej noben posameznik, na kar napotuje Kant, *ne more* biti Gospodar, Subjekt, obenem pa *ne sme* biti zgolj sub-jekt (pod-ložek) obče volje. Hkrati republikanska demokracija upošteva, v nasprotju z rigoroznim Kantom, krhkost vrlin, se pravi, realno nevarnost, da se ljudje oz. njihovi voditelji pokvarijo in s svojimi nasprotujočimi se interesi in konflikti povzročijo propad republikanstva, s tem pa tudi razpad republike kot republike.

Strankarstvo in z njim povezani politični konflikti so z republikanskega stališča največja nevarnost za državljanske vrline in s tem za državo samo. Kajti novonastajajoče meščanske družbe niso imele kakega homogenega jedra, marveč so jo sestavljale skupine z različnimi ekonomskimi in drugimi interesi. Izoblikovalo se je nasprotje med aristokratskimi oz. oligarhičnimi elementi in demokratičnimi, ljudskimi komponentami. Tu pa je bil še zmerom navzoč tudi monarhičen, monokratičen element. Zato je bila glavna naloga republikancev konstituirati takšno ustavo in prek nje državno ureditev, ki natančno določa odnose med enim, nekaterimi in mnogimi, se pravi, obliko »mešane oblasti« z elementi demokracije, aristokracije in monarhije. Historično formalni vzor je predstavljala rimska republika kot sistem konzulov, ljudskega tribunala in senata. Sorodna mu je bila obstoječa britanska ureditev z monarhijo, lordstvom in plebsom.

Le počasi se je spreminjalo ravnotežje med navedenimi komponentami. Tehnica se je postopoma nagnila od aristokratskega republikanstva k bolj demokratičnemu, kakršnega je zastopal npr. Thomas Jefferson. Medtem ko je bil za aristokratske republikance največji problem, kako ustrezno brzdati impulze ljudstva, množstva, predstavljajo za demokratične republikance 18. stoletja največjo nevarnost aristokratski oz. oligarhični elementi. Zanje je javno dobro blaginja ljudstva, ne pa uravnoteženost njegovih interesov in interesov privilegiranih skupin. Tako eni kot drugi izhajajo iz uvida, da je koncentracija moči nevarna; toda

konservativni republikanci izhod slej ko prej vidijo v mešani oblasti z monarhijo, aristokratskim zgornjim domom in ljudskim spodnjim domom, medtem ko je zamisel o zastopanju različnih interesov z različnimi institucijami zanje vprašljiva, nesprejemljiva.

Ker v Ameriki sploh ni bilo naravne, tj. dedne aristokracije, so sestavljalci ameriške ustave leta 1787 sklenili, da v demokratični republiki interesi privilegiranih le-tim ne dajejo pravice do lastnega, drugega doma. Ravno tako niso videli razlogov za upravičenost posebne zaščite monarhičnega interesa, namreč z njegovo doslej običajno umestitvijo na položaj izvršne oblasti. Guverner republike ni in ne more biti monarh. Končno se je izoblikovala, izrecno jo je zapisal Montesquieu, zamisel o zamenjavi mešane oblasti z ustavno razdelitvijo oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno oblast. Vsaka od njih je avtonomna, obenem pa vsaka zase nadzira drugi dve veji oblasti.

S tem pa vprašanje konflikta interesov oz. njihove uravnoteženosti še ni bilo povsem razrešeno. Sprva so bili tudi republikanci, s samim Montesquieujem in kasneje Rousseaujem na čelu, prepričani, da je konflikte mogoče uspešno razreševati le v manjših političnih skupnostih, torej v majhnih državah. To pa velike, temu ustrezno pa tudi heterogene skupnosti (Britanija, Francija in Amerika) kajpada niso bile. Rešitev so odkrili, tako rekoč prej v praksi kot v teoriji, v reprezentativni demokraciji, tj. v institucijah predstavniške oblasti. Le prek njih so se zgodovinsko nove države, namreč nacionalne države – veliko večje od nekdanjih demokratičnih mestnih držav – lahko oblikovale kot republike.

Niti Grki niti Rimljani niso vzpostavili stabilnega predstavniškega sistema. Tudi republikanski teoretiki renesančne Italije predstavništvu niso posvetili posebne pozornosti. Mirno so spregledali, da so bili državljani oddaljenih provinc Rima glede udeležbe pri oblasti dejansko le navidezno državljani, saj se niso mogli udeleževati skupščin, ki so bile v Rimu in na katerih so »demokratično« potrdjevali zakone in volili magistrate. Vse do 17. stoletja možnost, da v zakonodajno oblast ne bi bili vključeni vsi državljani, temveč le njihovi izvoljeni zastopniki, v praksi ni bila navzoča, v teoriji pa ne obdelana. Do premika je prišlo šele med angleško državljansko vojno, ko so bili puritanci primorani poiskati republikansko alternativo monarhiji. Do pravega preloma pa pride šele v naslednjem, 18. stoletju.

Zaviralni paradoks je bil seveda v tem, da predstavništva (skupaj s samoupravo) niso odkrili demokrati, marveč se je najprej razvilo kot srednjeveška institucija monarhične in aristokratske oblasti. Šlo je predvsem za zastopanje, za predstavljanje in predstavništvo različnih stanov. Pod obnebjem republikanstva je bilo torej treba razrešiti navidezno nerazrešljiv paradoks: kako združiti demokratsko idejo o vladanju ljudstva z nedemokratsko prakso predstavništva.

Nastanek »protislovne« reprezentativne demokracije torej nikakor ni samoumeven. Šele Destutt de Tracy je izrecno zavrzel Montesquieja in Rousseauja in

poudaril, da je »za dolga obdobja in velika ozemlja« primerna prav predstavniška oblika demokracije. James Mill pa še leta 1820, torej že v 19. stoletju razglša, da je predstavniški sistem »veliko odkritje sodobnega časa«; kar je, namreč pod obnebjem demokracije, tudi bil. S tem je ideja demokracije, ki je bila doslej tako rekoč neločljiva od mestnih držav, tako da ji je grozil propad skupaj z njihovim izginotjem, postala ustrezna za veliko večje nacionalne države. In ostala primer-na tudi v nacionalnih državah sodobnega sveta. Kajti podpira novo pojmovanje pravic, osebne avtonomije in posameznikove svobode. Iznajden je bil instrument, po katerem je zmožno vladati samemu sebi tudi ljudstvo velikega števila, v državi velikega obsega, tj. v nacionalni državi.

Prek uveljavitve predstavništva se je povsem spremenil tudi odnos do naspro-tujočih si interesov različnih skupin v družbi. Medtem ko je njihov konflikt do-slej veljal za nekaj zelo nevarnega, se je zdaj pokazal ne samo kot neizogiben in posledično normalen, ampak tudi kot zaželen del demokratične ureditve. Stranke so ostale nosilke političnih sporov, toda obenem so postale tudi gibalo njihovega razreševanja. S tem je bilo potisnjeno v ozadje nekdanje prepričanje, da bi se mo-rali državljani prizadevati bolj za javno dobro kakor za osebne koristi, saj javno dobro ni več nastopalo kot Dobro, marveč kot sestav (»razdrobljenih«, porazde-ljenih) interesov posameznikov oz. njihovih združenj.

Robert A. Dahl, ki nastop reprezentativne demokracije evidentira kot njeno »drugo transformacijo«, ob tem izpostavi posebno načelo, ki mu pravi »močno načelo«, veže pa ga na neko globinsko prepričanje ljudi: »Torej, če bi znatna večina, oziroma celo znatna manjšina, oporekala ideji demokracije in bi imela rajši alternativo – vladavino monarha ali aristokracije – bi bilo malo verjetno, da bi si taka skupina vladala demokratično. Nasprotno pa je v skupini, katere člani verjamejo, da so vsi enako dobro usposobljeni za sodelovanje pri odločanju o njej, velika možnost, da si bodo vladali po nekakšnem demokratičnem procesu. Ne znam povedati, kako pride do takšnega prepričanja med člani skupine. Ka-kor koli, v nekem času in prostoru se pojavijo tri okoliščine, ki krepijo zaupanje v demokratski proces. Nekatere osebe ustanovijo pravično, dobro opredeljeno skupino ali združenje. Skupina je, ali pa njeni člani mislijo, da bo postala, dokaj neodvisna od zunanjega nadzora. In končno, člani skupine se dojemajo kot vsaj v grobem enako usposobljeni za vladanje.« (Dahl 2006, 34)

Predpogoj demokracije je torej načelo enakosti oz. enakopravnosti, temelječe na prepričanju o načelno enaki usposobljenosti vseh za vladanje. Namreč vseh v določeni skupnosti, politični ali kaki drugi. Navedeno načelo je »močno načelo« prav zaradi tega, ker nima vnaprej opredeljenega lastnega delovnega kroga. Ena-ko dobro deluje tako v demokraciji s splošno volilno pravici kot v aristokratskih institucijah, kakršni sta zgornji dom ali zbor kardinalov. Kljub temu je z »moč-nim načelom enakosti« povsem skladna le demokratska oblast, v največji meri pa

oblast predstavniške demokracije. Ker načeloma, četudi s prenosi, ne izključuje nikogar.

To pa ne pomeni, da je problem izbire predstavnikov (poslancev) irelevanten. Po Millerju (2007) obstajata dve temeljni predpostavki demokratične politične oblasti. Prvič, v skladu z Dahlovim močnim načelom, nobena oseba ni po naravi nadrejena nobeni drugi osebi, zato je treba sleherni odnos oblasti, ki se je vzpostavil med njima, upravičiti, drugače rečeno, vsakdo mora uživati enake politične pravice – razen če je mogoče dokazati, da z neenakostjo (recimo, z razliko med zastopniki in zastopanimi) pridobijo vsi. Drugič, najboljše jamstvo za varovanje interesov ljudi je, da so pripoznani kot končno veljavni vir oblasti; vsakdo, ki mu je zaupana posebna (recimo, predstavniška oblast), mora biti odgovoren ljudstvu kot celoti.

Toda ob tem se soočamo z dejstvom, da obstoječe demokracije dopuščajo državljanom zelo omejeno vlogo pri vladanju. Na rednih volitvah imajo pravico (ponekod tudi dolžnost) oddati svoj glas, občasno izrazijo svoje mnenje na referendumih in lahko oblikujejo skupine, s katerimi lobirajo pri poslancih. Dejanska moč odločanja o prihodnosti počiva v demokratičnih družbah potemtakem v rokah presenetljivo majhnega števila ljudi: poslancev, vladnih ministrov in javnih uslužbencev. Ob tem je zelo razširjeno prepričanje, da navadni ljudje preprosto niso sposobni razumeti (zapletenih) problemov, zato so srečni, če lahko odločanje preložijo na tiste, ki jih imajo za bolj usposobljene. Od Josepha Schumpetra (1943) naprej nekateri teoretiki poudarjajo, da naloga državljanov ni neposredno odločanje o problemih, temveč je njihova naloga izbrati skupino voditeljev, ki jih bodo zastopali.

Prav s tega vidika so poslanci kot predstavniki ljudstva nekakšna »izvoljena aristokracija«. Toda ali politična oblast po demokratičnem idealu ne počiva v rokah ljudstva kot celote? Ne pa le njenega segmenta? Ki že je oz. naj bo informiran tako o dejstvih kot o željah ljudi, spoznal pa naj bi se tudi na vprašanja o moralnih načelih?

Izkazalo se je, da tudi izvoljeni izbranci ne obvladajo vsega navedenega. Na splošno niso nič bolj strokovno podkovani kakor večina med nami. Torej se morajo tudi oni zanašati na mnenja in presoje strokovnjakov; a ker se stališča slednjih pogosto razlikujejo, morajo politiki navsezadnje sami presoditi, katero je najzanesljivejše. Ni zagotovila, da bodo izvoljenci presojali bolje kakor obča javnost. Dodatno se stvari zapletejo zaradi oblikovanja večine in manjšin glede različnih odprtih vprašanj. Ne zdi se pravično, da bi večina vselej prevladala nad manjšinami. Sicer pa manjšine lahko združijo sile in sklenejo, da se bodo medsebojno podpirale. V tem primeru nastane večinska koalicija.

Ker je malo verjetno, da bi lahko dosegli enotno soglasje glede vseh ključnih zadev, npr. o tem, kateri politični program je najboljši, se večinski volilni

sistem zdi neizogiben način demokratičnega sprejemanja odločitev. A kaj je s preglasovanimi, s »poraženci«? Njihovo pritoževanje na prvi pogled ne more biti legitimno. Če bi dovolili, da bi imeli glasovi manjšine večjo težo, bi kršili idejo politične enakosti kot temelja demokracije. Manjšina ne more biti enaka večini, zenačena z njo. Kljub temu je treba upoštevati dejstvo, da v nekaterih primerih politična odločitev bistveno bolj prizadeva predstavnike manjšine (zlasti tako majhnih manjšin, kot so nekatere verske skupine pa tudi skupine, kakršna je npr. skupina neporočenih žensk, ki si želijo umetne oploditve) kakor volivce večine, čemur se pogosto pridruži še dejstvo, da je neka skupina nenehno v manjšini. Glasovi so tedaj vsekakor enako upoštevani, ne pa tudi interesi in preference. Smo pred vprašanjem ne samo čustveno zainteresirane, ampak tudi nenehne manjšine.

Moderna, ustavna demokracija je našla dva izhoda. Prvi je v sestavi takšne ustave, ki manjšine varuje z omejevanjem obsega vladavine večine. Tudi to je ena od ključnih razlik med antično in moderno demokracijo. Pod manjšino zdaj uvrščamo seveda šibke, deprivilegirane, ne privilegiranih, močnih skupin, kakršni so bili aristokrati. Moderna ustava vsebuje listo pravic, ki jih mora uživati vsak državljan. Ustava je *temeljni zakon* (nemški *Grundgesetz*) vsake moderne države. Je bistvena demokratična novost, ki se ohranja in prenaša, celo razširja, kakor bomo videli, tudi v postmodernej demokraciji. Politična odločitev in na njeni podlagi predlagani zakon, ki krši katero od pravic, navedenih v ustavi, mora biti zavržena, namreč kot neustavna. Manjšina je dobila ustavno zagotovilo, da njenih temeljnih, z ustavo določenih pravic ne more poteptati nobena odločitev večine. To poročstvo je za seboj potegnilo oblikovanje posebne vrste oblasti, natančneje, posebne enote znotraj sodne oblasti, namreč ustanovitev ustavnega sodišča. Ustavno sodišče je najvišje, vrhovno sodišče in se tako v nekaterih državah tudi imenuje.

Pred nami je podoba demokratičnega pluralizma. Ki pa temelji na domnevi, da bodo ljudje zaradi obrambe svojih močno poudarjenih potreb oz. želja vselej oblikovali ustrezne skupine in da bodo tisti, ki odločajo (če ne zaradi drugega pa zaradi prihajajočih volitev), dovzetni za zahteve teh skupin.

A nekatere interesne skupine, predvsem poslovne pa tudi verske, so v boljšem položaju od drugih: imajo več vpliva, več informacij, so bolj organizirane ali premožnejše, itn. Načeloma bi se morale manjšine bolj zanesti na prepričevanje kot na moč in vpliv. Toda tudi še tako omejena kampanja nekaj stane. Poleg tega je tehtanje moralnih načel prisotno skoraj pri vseh političnih odločitvah, ne le pri takih, ki se nanašajo na »moralne spore«, kakršen je morda ekspliciten, vselej pa implicitno navzoč spor o splavu ali celo spor o oblikah zanositve. Ne da bi ob tem lahko zatrdili, da člani političnega razreda bolje poznajo ustrezna moralna načela kakor navadni državljani: »moralnih strokovnjakov ni« (Miller 2007, 55).

Toda ali politično iskanje najboljše rešitve ne terja vsaj zmožnost kombiniranja pomembnih informacij o dejstvih z moralnimi načeli in s poznavanjem interesov oz. preferenc državljanov?

Smo pred zagato, ko menimo, da bi bilo širši javnosti tvegano prepustiti sprejemanje pomembnejših odločitev, kolikor nima strokovnega znanja in informacij, nujnih za dobro presojo, in ko hkrati vidimo, da spodbude za njihovo pridobitev prav zaradi tega nima, ker ji pomembne odločitve sploh niso prepuščene. Od tod apatičnost pri večini državljanov: »Zato moramo razviti različne oblike participacije: tako na lokalni ravni kakor z naključnim izbiranjem pripadnikov javnosti v porote državljanov in druga podobna telesa, ki vsakomur omogočajo izkusiti, kaj je aktivno državljanstvo. Tako pridobljene izkušnje namreč na splošno izboljšujejo usposobljenost ljudi in večajo verjetnost, da se bodo trajneje zanimali za politične zadeve. Čedalje bolj torej odkrivamo, da pri demokraciji ne gre za vse ali nič, temveč za nenehno prizadevanje, da bi ljudstvu kot celoti podelili dokončno oblast nad državnimi zadevami.« (Miller 2007, 59) S tega vidika obstaja v sodobnih ustavah tudi posebna demokratična varovalka, nekakšna samozaščitna klavzula, ki določa, da je za parlamentarno izglasovanje nekega ustavnega amandmaja, ki kot tak spreminja ustavno konstelacijo, potrebna več kakor navadna večina, ponavadi kar dvotretjinska. S tega vidika se teoretiki tako imenovane deliberativne demokracije posvečajo vprašanju, kako »izboljšati presodno kakovost demokratičnega sprejemanja odločitev« (Kymlicka 2005, 453) oz. kako zagotoviti kar najvišjo stopnjo državljanskih svoboščin.

Kako da večina ljudi pristaja na ustavno rešitev z omejevanjem preglasovalne moči večine? In da pristanejo celo na to, da dobijo nekatere najšibkejše manjšine posebne pravice? Da deprivilegirani *postanejo* privilegiranci s posebnimi privilegiji, tj. s predpravicami? Ker se slej ko prej lahko tudi sami znajdejo v položaju manjšine, tedaj pa bo tudi njim ustavna zaščita prišla še kako prav! A četudi so ustavna sredstva pomemben način obrambe manjšin pred škodo, ki jim jo lahko povzroči večina, to še vedno ne zagotavlja enakega obravnavanja vseh državljanov, kar je cilj demokratičnega sistema. Konstitucionalna država, sovpadajoča z nacionalno državo in reprezentativno, obenem pa »protektivno demokracijo« (Held 1989, 66), ne temelji le na politični enakosti, ampak tudi na varovanju človekove svobode: na zaščiti državljanov tako pred morebitno samovoljo države kot pred samovoljnostjo sodržavljanov.

S to tematiko prestopamo s pravne na etično raven. Na etično podlago in v določenem smislu tudi etično razsežnost demokracije. Gre za spoštovanje človekovega dostojanstva, in iz njega izvirajoče spoštovanje sodržavljanov, drugače rečeno, strpno upoštevanje tudi drugače mislečih. S to konstatacijo pa se že premikamo iz območja moderne na področje postmoderne demokracije.

3. Globalna družba in postmoderna demokracija

Ne obstaja globalna država, obstaja pa globalna družba. Globalna država, sanje kozmopolitov 19. stoletja, sanje, po katerih naj bi vsi ljudje postali državljani sveta, je ustavno pravni nesmisel. Temeljna značilnost države je njena suverenost, vezana na samostojnost države; ob nastanku države, ko – recimo – nek narod postavi lastno državo in postane s tem nacija, govorimo o osamosvojitvi.

Nacionalna država je država osamosvojenega naroda, namreč v razmerju do drugih narodov oz. držav. Država kot država predpostavlja torej druge države. Obstaja le ob soobstoju množice držav. Svetovna država kot ena sama država ne bi bila več država. Odnosi med narodi, mednarodni odnosi bi bili kot družbeni odnosi reducirani na odnos do narave, kot taki torej eliminirani. Subjekta mednarodnih odnosov, o katerem govorimo danes, ne bi bilo več. Organizacija združenih narodov, natančneje, nacij bi bila odpravljena.

Ta dejstva pa ne izključuje niti povezovanja nacij oz. držav v konfederacije (v regionalne skupnosti držav, kakršna naj bi bila Evropska unija) niti razširitve oz. poglobitve demokracije v globalno demokracijo.

Ko Kant v spisu *K večnemu miru* govori o kozmopolitizmu in svetovni republiki, se zaveda njene protislovnosti in zato pred njo postavlja tisto, čemur pravi federalnost, misli pa, ko se sklicuje na »federalizem svobodnih držav«, na tisto, kar danes označujemo s konfederativnostjo. Evropska unija bo lahko dejansko zaživela le, ko bo dozorela (Hribar 2005) v konfederacijo Združenih držav Evrope; za razliko od Združenih držav Amerike, ki so federacija: zvezna država »držav«, v narekovajih, ker to v resnici niso samostojne države z lastno suverenostjo.

a) konfederacija Združenih držav Evrope

Zoper kozmopolitstvo, kakršno so zagovarjali antiglobalisti s konca 20. stoletja, postavlja Kant naslednji argument: »Ljudstva kot države je mogoče misliti kot posamezne ljudi, ki si v naravnem stanju (tj. v neodvisnosti od zunanjih zakonov) že s svojim soobstojem kršijo pravice in od katerih more in mora vsakdo zaradi svoje varnosti zahtevati od drugega, da stopi z njim v civilni podobno ureditev, kjer bo lahko zavarovana pravica vsakogar. To bi bila *zveza ljudstev*, ki pa kljub temu ne bi morala biti država ljudstev. Kajti v tem bi bilo protislovje: ker vsaka država vsebuje odnos *višjega* (zakonodajalca) do *nižjega* (podložnika, namreč ljudstva), mnoga ljudstva pa bi v eni državi tvorila eno samo ljudstvo, kar nasprotuje predpostavki, saj moramo tukaj presojsati pravico *ljudstev* med seboj, kolikor tvorijo toliko različnih držav in se ne smejo zliti v eno samo državo.« (Kant 2006, 100) Kajti države kot take niso podvržene skupni zunanji prisili, torej »način, kako države udejanjajo svojo pravico, ne more biti proces pred zu-

nanjim sodiščem« (v Kantovem času je bila to splošna predpostavka, danes pa se je faktično držijo velesile, z ZDA na čelu), to pa pomeni, da države svoje spore in svoj obstoj slej ko prej razrešujejo z vojno – v končni fazi pa z mirovno pogodbo (ne pa s takšnim ali drugačnim zlitjem).

Kant razlikuje med mirovno pogodbo in mirovno zvezo. Mirovna pogodba (*pactum pacis*) se sklene na koncu te ali one vojne, mirovna zveza (*foedus pacificum*) pa naj bi za vselej končala vse vojne. Namen te zveze naj ne bil povečati moči kake države, marveč ohranitev in varstvo svobode vsake države posebej, hkrati pa vseh zvezo sklepajočih, tj. zavezniških držav. Ne da bi se morale ob tem podvreči javnim zakonom in njihovi prisili. »Izvedljivost (objektivno realnost) te ideje *federalnosti*, ki naj se postopoma razširi čez vse države in tako pelje k večnemu miru, je mogoče predstaviti. Če namreč sreča nanese, da se mogočno in razsvetljeno ljudstvo izoblikuje v republiko (ki se mora po svoji naravi nagibati k večnemu miru), je slednja središče federativne združitve za druge države, ki se ji bodo priključile, da si v smislu mednarodnega prava zavarujejo državno svobodo in se z več zvezami takšne vrste vse bolj in bolj širijo.« (Kant 2006, 102) Državno, ne naddržavno svobodo. Konfederativna mirovna zveza, ki naj zagotovi »večni mir«, je na izhodišču regionalne narave, šele na tej podlagi se razširi v zvezo zvez, v svetovno, danes bi rekli globalno zvezo. V bistvu torej ne gre za svetovno republiko, marveč za svetovno zvezo republik, drugače rečeno, za svetovno konfederacijo kot konfederacijo (regionalnih) konfederacij.

To je po Kantu edini izhod za odpravo vojne med narodi, ob čemer sarkastično doda, da je druga možnost samo ta, da »se med seboj uničijo in tako dosežejo večni mir v širnem grobu, ki bo pokril vse grozote nasilja skupaj z njihovimi povzročitelji«. Drugače rečeno: »Za države v njihovem medsebojnem odnosu ne more biti nobene druge umne poti iz brezzakonitega stanja, polnega vojn, kot da tako kot posamezni ljudje opustijo svojo divjo (brezzakonito) svobodo, se sprijaznijo z javnimi prisilnimi zakoni in tako ustvarijo (seveda vedno večjo) *državo ljudstev* (*civitas gentium*), ki bi nazadnje obsegala vsa ljudstva na Zemlji. Ker pa tega po svoji ideji o mednarodnem pravu nikakor nočejo in torej *in hypothesi* odklanjajo tisto, kar je *in thesi* pravilno, lahko na mesto pozitivne ideje *svetovne republike* (če naj ne bo vse poglobljeno) stopi samo negativno nadomestilo stalne in vedno večje *zveze*, ki naj preprečuje vojno, tok pravo nenaklonjenega in sovražnega nagnenja, ki pa bo vseskozi grozilo z nevarnostjo njenega izbruha. (*Furor impius intus – fremit horridus ore cruento*. Vergil).« (Kant 2006, 103) Kakor je Rousseau striktno zagovarjal neposredno demokracijo, obenem pa v *Družbeni pogodbi* ugotavlja, da bi je bili zmožni le bogovi, ne pa ljudje, tako ima Kant pred svojimi kozmopolitskimi očimi sicer svetovno republiko, kot ideal, a se hkrati povsem zaveda njene nerealnosti. Realne so le konfederacije, najprej na regionalni, nato na globalni ravni.

Edini pravi regionalni konfederaciji se za zdaj približuje le Evropska unija. OZN ni globalna konfederacija, ni zveza, marveč le »organizacija« združenih nacij. Do prave globalne konfederacije kot konfederacije konfederacij lahko pride le ob poprejšnjem formiranju, po zgledu EU, večjega števila regionalnih konfederacij. Bržkone formiranih na podlagi obstoječih svetovnih civilizacij. Svetovni medkulturni dialog k temu lahko pripomore, vendar do končne izvedbe more priti le s sredstvi mednarodnega prava.

Slej ko prej izhodišče povezav ostajajo nacionalne države. Tudi Evropska skupnost se ne bo mogla, ko bo do tega morda prišlo, povezovati z drugimi svetovnimi skupnostmi v globalno Skupnost mimo nacionalnih držav, ki jo in ki jo bodo tvorile. Še tudi v njeni morebitni konfederativni zasnovi; prav po njej in v njej. Nacionalna država, ugotavlja Miller, je edina politična enota, ki je ohranila nekaj vrlin mestne države, obenem pa dokazala zmožnost odpora zoper cesarsko silo. Ob nastanku. Danes, naj dodam, pa dokazuje svojo možnost z zmožnostjo odpora tako svetovnim superdržavam, velesilam kot transnacionalnim korporacijam, velepodjetjem.

Nacionalna država je edina enota, ki je zmožna ubraniti tako svojo politično kot ekonomsko suverenost; in ko gre za narod, katerega država v mnogih primerih je (v letu 2008 se je to potrdilo z razglasitvijo samostojnosti in suverenosti Kosova), mora ta država poskrbeti za njegovo samobitnost, ohranitev njegove identitete. Kaka velesila to ali ono državo sicer lahko, kot se je zgodilo z Irakom, vojaško porazi, toda z vidika mednarodnega prava in globalne pravičnosti bo, dokler se ne bo umaknila, veljala kot okupator. »Narod in država se tako vzajemno krepi – moč države je uporabljena za krepitev narodne identitete, ljudje, ki jih ta identiteta povezuje, pa so veliko bolj pripravljeni sprejeti skupno politično oblast in se pridružiti njeni obrambi, ko je napadena. To pojasnjuje, zakaj so bile nacionalne države sorazmerno uspešne; poleg tega, da jih zaradi njihove velikosti imperialne vojske niso mogle kar tako pogoltniti, so se lahko pri obrambi zanesle na zvestobo svojih državljanov.« (Miller 2006. 127) Toda ali se kljub temu ne približuje konec nacionalnih držav? Niso nacionalne države navsezadnje že nekaj preživetega, spadajočega, kakor so trdili marksisti, pravzaprav v 19. stoletje? Ni to, da se vse več številčno majhnih narodov odloča za svojo lastno državo, državo relativno majhnega obsega in moči, argument zoper nacionalno državo: argument proti širitvi števila nacionalnih držav?

Do odgovora ni mogoče priti brez upoštevanja pravičnosti. Vrsta tako imenovanih nacionalnih držav, za kar so imeli do nedavnega tudi Jugoslavijo, v resnici sploh ne spada med nacionalne države v dobesednem pomenu. Niso države določenega naroda, temveč države nad skupino narodov, med katerimi pa si je eden privzel vodilno vlogo. In te vodilne vloge, se pravi, svoje podrejenosti danes tudi najmanjši narodi ne sprejemajo več. Imajo jo za nepravilno in se zato sklicujejo,

kot smo se ob ustanavljanju Republike Slovenije tudi Slovenci, na pravico do samoodločbe.

Toda kakšno vlogo igra pri tem demokracija? Veliko. Kajti ne gre le za pravičnost kot globalno pravičnost, ampak tudi za »globalno demokracijo« (Jones 1999). Zaradi skupne identitete je v nacionalnih državah delovanje demokratične vladavine po Millerju uspešnejše. Obstaja namreč večje zaupanje med skupinami, posledica česar je obstoj »demokratičnega samoobvladovanja«. Ker je eden največjih problemov demokratične politike usklajevanje odnosov med večino in manjšinami, je demokratično samoobvladovanje - pri prepričevanju manjšine, naj sprejme odločitev večine in v istočasnem prepričevanju večine, naj ne tepta interesov manjšine, temveč jih skuša upoštevati pri sprejemanju odločitev - ključnega pomena.

Z drugo stranjo se politično morda sploh ne strinjamo in tisto, za kar se zavzema, morda celo preziramo, vendar vemo, da imamo vsi skupaj še vedno veliko skupnega (jezik, kulturo, zgodovino), zato pričakujemo, da bo spoštovala pravila in duha demokratične vladavine. Ji zaupamo vsaj glede tega. Iz istega razloga so se nekateri, da bi ustvarili enake možnosti za zaostajajoče skupine, pripravljeni odreči nekaterim privilegijem (plačevati višji prispevek v skupno bolniško blagajno, čeprav se poslužujejo zasebnega zdravstva), predvsem pa zavrniti skušnjava klientalizma in korupcije. Takšna poštenost je namreč pogoj družbene pravičnosti. Ki pa ob tem od nas zahteva še veliko več.

Zaradi »močnega načela enakosti«, na katero je oprta družbena pravičnost, moramo sprejeti nekatere omejitve; čeprav bi bilo za nas in naše sorodnike oz. prijatelje bolje, če bi te omejitve zavračali. Spet smo na področju etike, kajti, kar teoretik pravičnosti John Rawls izrecno poudarja, eden najpomembnejših motivov človeka je želja živeti v razmerah, v katerih drug pred drugim lahko opravičimo vsa naša ravnanja. Tako na nacionalni kot na globalni ravni. Od tod velik pomen zlatega pravila ne samo v svetovnih religijah, ampak tudi v oblikujoči se globalni demokraciji.

Izhodiščna raven je spet raven odnosov med skupinami znotraj nacionalne države. Kateri razlogi torej napeljujejo k misli, se vpraša Miller, da je nacionalna država zastarela in da zato samo čakamo na politično telo, ki jo bo na primeren način položilo v grob? Ker da pri njej zaznavamo pojemajočo sposobnost nadzora nad globalnimi gospodarskimi silami, nad migracijami in z njimi povezano večkulturnostjo, nad negativnimi ekološkimi pojavi? Ne bi bilo množico nacionalnih držav oz. držav, katerih število se že približuje številu 200, bolje nadomestiti z eno samo svetovno politično oblastjo in s tem močjo? Millerjev ugovor je, da bi s tem nastal velikanski demokratični deficit. Vzniknilo bi tudi veliko tveganje; nevarnost, da bi se svetovna vladavina pretvorila v tiranijo, tako da posamezniki sploh ne bi imeli več nikakršnega pribežališča, kamor bi se zatekli in zaprosili za

azil. Poleg tega bi se zaradi težav z neobvladljivo kulturno raznolikostjo začela oblikovati splošna globalna kultura, ki bi izničila vse današnje kulturne razlike in bi najverjetneje temeljila na množičnem potrošništvu, tako da bi ves svet postal nekakšno gigantsko ameriško nakupovalno prizorišče. Zaradi vsega tega se Miller zateka h kantovskim predlogom oz. rešitvam.

Lahko sprejmemo iz filozofije stoikov izvirajočo idejo kozmopolitstva, toda ne v močni obliki, kot obliko vladavine, temveč kot predlog, kako bi se morali posamezniki vesti in razmišljati. Namreč kot prebivalci sveta, ki so do vseh soljudi na svetu enako odgovorni. Vendar to ne izključuje nacionalnih držav in vezanosti državljanov na narod. Ne predpostavlja domneve, da so meje med narodi zgolj poljubne ločnice, ki da jim ne smemo pripisovat nobenega moralnega pomena. Četudi je politična oblast vezana na nacionalno državo, jo vseeno lahko uporabimo tudi za promocijo globalne pravičnosti. Toda ob varovalki, ki zagotavlja vsaj minimalno povezanost med pravičnostjo in vzajemnostjo:

»Predpostavimo, da sem rojen v pretežno sekularni družbi in sem zavezan kozmopolitskim načelom pravičnosti, zaradi katerih se ne menim za nacionalne meje. Privzemimo še, da je neka druga družba v materialnem pogledu veliko revnejša od moje, vendar v glavnem zato, ker njeni člani žrtvujejo velik del virov vplivnemu svečeniškemu sloju, pri čemer trdijo, da nimajo druge izbire, saj je tako zapovedal Bog. Ali lahko oseba iz te družbe upravičeno zahteva mojo materialno pomoč? Ali naj torej na njeno relativno pomanjkanje gledam kot na nekaj, kar je zaradi verskih razlogov izbrala sama, tako da ne more ničesar zahtevati? Ali pa naj njene izdatke razumem kot zunanjo prisilo in sklepam, da je zadovoljitev njenih potreb nujnejša kakor zadovoljitev potreb ljudi v moji družbi? Glavna poanta je torej v tem, da če kulturne razlike vplivajo na način razumevanja pravičnosti, postane povsem nedoločljivo, kaj zahteva pravičnost *po vsem* kulturno pluralnem svetu.« (Miller 2006, 137)

Heroizem, ki naredi več, kot je moralno dolžan, je mogoč, toda kot individualen, ne kot kolektiven heroizem. Razen pri izjemah, kakršne so velike naravne nesreče, v katerih je organiziranje mednarodne pomoči za žrtve že zdaj pravilo. Ne more pa postati, brez vzajemnosti, pravilo kozmopolitske pravičnosti, ne glede na vse okoliščine. »To ne pomeni, da pravičnosti onkraj meja nacionalne države sploh ni, kajti globalna pravičnost *obstaja* in je vse pomembnejši dejavnik v svetovni politiki. Toda ne smemo je razumeti kozmopolitsko, kakor preprosto družbeno pravičnost, ki se razteza prek vseh meja, ki sicer obdajajo ljudi.« (Miller 2006, 138) Narodna samodoločba oz. samoodločba predstavlja pomembno vrednoto tudi za liberalno družbo in njeno liberalno demokracijo, saj so se nacije suverenim pravicam pripravljene odreči oz. pristati na njihov prenos na širše politične enote le s precejšnjo mero odpora.

Prva alternativa kozmopolitski pravičnosti je pravično sodelovanje med državami: s pravično porazdelitvijo stroškov in koristi v mednarodnem sodelovanju, s pravično mednarodno trgovino itn. »Če bi bila globalna pravičnost dosežena po teh smernicah, bi bil svet videti nekako takole: politična oblast bi počivala pretežno v rokah nacionalnih držav, ki bi z medsebojnimi dogovori zagotavljale, da bodo tudi stroški in koristi porazdeljeni.« (Miller 2006, 142) Vsaka politična skupnost bi opravljala svoje zadeve v skladu z lastno kulturno in politično tradicijo, tako da bi se sistemi družbene pravičnosti razlikovali od kraja do kraja, toda ob spoštovanju temeljnih človekovih pravic.

Druga alternativa posplošenemu kozmopolitizmu je namreč spoštovanje in varovanje človekovih pravic povsod po svetu, vključno s pravico do kritike oblasti v državah, kjer so človekove pravice oz. državljanske svoboščine kršene. In če bi bile ogrožene zaradi naravnih nesreč ali zaradi zatiralskih režimov, bi druge države skupaj odvrnile nevarnost. Suverenost nacionalnih držav z vidika postmoderne, globalne demokracije ni več absolutna. Nikakor pa ni odpravljena.

Ker je z vidika globalne pravičnosti pomembno torej le varovanje temeljnih človekovih pravic, bi morali začrtati mejo med njimi (kot pravicami do pogojev, ki zagotavljajo minimalne standarde dostojnega življenja) in daljšimi seznamami pravic, zapisanimi v številnih dokumentih o človekovih pravicah; a bi v odnosu do svojih državljanov zanje morale jamčiti posamezne nacionalne države oz. politične skupnosti. Etični kriterij razmejčitve, naj dodam (Hribar 2006, 30 in naprej), bi bil lahko svetovni etos s pravrednotami človeštva: svetost življenja, posvečenost mrtvih, človekovo dostojanstvo in zlato pravilo, ki – kakor pravi Miller – »označujejo splošne lastnosti človeškega bivanja«, zadevajo človeka v njegovi biti in zato presegajo kulturne razlike.

So minimalni skupni etični imenovalci človeka kot človeka in zato etično jedro globalne etike z globalno pravičnostjo na čelu.¹ Globalna etika pa je etična podlaga ne le globalnega prava, ampak tudi globalne demokracije.

¹ Globalna etika nastaja na križišču svetovnega etosa in osebne morale; je njun presek. Svetovni etos kot minimalni skupni imenovalci vseh svetovnih religij/kultur vsebuje le pravrednote človeštva, temeljne vrednote, ki se kot take ne spreminjajo; ki so, četudi niso razumljene kot vrednote Absoluta, absolutne vrednote. Osebna morala je mala etika medsebojnih odnosov med bližnjimi v dobesednem ali neposrednem pomenu. To je etika vsakdanjega življenja, ki se razprostira od odnosov v družini do odnosov v šoli in med delavci ali uslužbenci v neposrednem »delovnem« okolju; seveda tudi v športnih in siceršnjih društvih. Globalna etika je kolektivna etika. Gre za etiko, ki se je uveljavila z napredovanjem globalizacije. Najprej morda na diplomatski ravni, na ravni odnosov med državami, širše vzeto torej na politični ravni. Vzporedno se je globalna etika vzpostavljala skozi oblikovanje svetovnega trga, torej skozi pravila, ki so najprej vladala na lokalni ravni, danes pa vladajo v globalnem trgovanju. Takšno, na videz zelo preprosto pravilo je pravilo daj-dam: zakon ekonomske menjave. Drugo takšno pravilo je, da se je treba držati pogodb, zlasti pisno formuliranih, pa tudi tistih, izraženih le z obljubo. Skratka: globalna etika prepoveduje, če že ne izključuje vse vrste goljufij. Vse bolj pa vključuje tudi

Kot je nasprotje med načelom o ozemeljski celovitosti obstoječih držav in pravico narodov do samoodločbe znotraj njih več od logičnega protislovja², je več od takšnega protislovja tudi nasprotje med družbeno pravičnostjo in vrednotami državljanstva. Pri teh nasprotjih gre za realne kontroverze, ki jih s silogističnim sklepanjem, pa naj bo še tako popolno, ni moč preseči.

b) družbena pravičnost in državljske vrednote

Ko ocenjuje položaj sodobne demokracije, Will Kymlicka v knjigi *Sodobna politična filozofija* ugotavlja, da v zahodni kulturi obstaja globoka napetost. Na eni strani večina državljanov privzema stališče, da svoje največje dobrine nahajamo v zasebni sferi družine, dela in vere, ne pa v politični udeležbi. A ko pridejo na vrsto vprašanja v zvezi z razdelitvijo, se zdi, kakor da bi bila najpomembnejša količina sredstev, ki jih imajo ljudje v zasebnem življenju in kakor da bi bila zaradi tega to, kar je v resnici pomembno, sposobnost političnega sodelovanja.

Konec 80. let prejšnjega stoletja so teorije pravičnosti zašle, najočitneje v ZDA, v slepo ulico. Ameriški libertarci, liberalni egalitarci, utilitaristi in komunitarci se niso strinjali o primernih načelih pravičnosti in o cilju, ki je lasten individualnim pravicam. Razhajali so se o vlogah individualne odgovornosti, izbire in pripadnosti skupnosti v določanju naših obveznosti do pravičnosti. V teh okoliščinah obramba lastnih preferenčnih politik v okviru diskurza pravičnosti ni več zadostovala in ni bila več učinkovita. Ideal demokratičnega državljanstva je bil najbolj samoumeven kandidat, da zasede to vlogo. Nova desnica pa je prva uporabila privlačnost državljanstva.

Dokler so libertarci kot neoliberalci očitati socialni državi nepravico, ko so na primer vztrajali pri tem, da je obdavčenje, ki naj pomaga ljudem v stiski, nepravilna prisvojitev tega, do česar so ljudje zakonito upravičeni, niso bili uspešni. Trditev, da država nima pravice oz. ni odgovorna za pomoč ranljivim, je bila za večino državljanov pretrda teorija pravičnosti. Ko pa je nova desnica začela kritizirati socialno državo, izhajajoč iz državljanstva in ko je začela vztrajno opo-

prepovedi, ki se nanašajo na povzročanje, četudi nehoteno, škode drugim, vzvratno gledano pa vsem nam: vsemu človeštvu. Od prepovedi opravljanja atomske jedrske poskusov, širjenja atomskega orožja do prepovedi onesnaževanja okolja z raznimi plini. Pogosto še zmerom manjkajo ustrezne recipročne zaveze, podpisi pod protokoli, kakršen je kjotski protokol, posebej redka tudi izigravanja niso, tako na ravni podjetij kot držav. Toda pomembno je, namreč z vidika širitve veljavne globalne etike, da se izigravanj večinoma zavedamo prav kot izigravanj, načela recipročnosti pa prav kot enega od temeljnih pravil globalne etike.« (Hribar 2006, 31).

² »Enostranska odcepitev kot eden od načinov realizacije pravice do samoodločbe je nedvomno v diametralnem nasprotju s pravico matične države do ozemeljske celovitosti, vendar nobena od teh pravic ni *apriori* močnejša.« (Švarc 2008, 5).

zarjati, da socialna država poraja pasivnost in odvisnost, torej trajno marginilizacijo, je bila veliko uspešnejša.

V podobnem položaju so se znašli tudi liberalni egalitarci. Dokler so, izhajajoč iz pravičnosti, ugovarjali rastočim neenakostim v tržnih prihodkih, ko so vztrajno opozarjali, da je ta neenakost praviloma posledica moralno arbitrarnih razlik v okoliščinah ljudi, tudi niso bili uspešni. Ko pa so začeli kritizirati neenakost, ker da onemogoča državljanstvo, republikanstvo kot tako, saj bogati lahko volitve kupijo, so bili bolj uspešni. Kajti nihče ne more sprejeti javnih politik, ki demokracijo sprevračajo v plutokracijo. Poleg tega rastoča neenakost trga vezi, ki ljudi povezujejo v nacijo in načenja čut za solidarnost. Če naj nacija ostane močna in združena, morajo obstajati skupni javni prostori, v katerih se bogati in revni lahko srečujejo kot enaki in se pogovorijo o vprašanjih, ki zadevajo njih vse: dostop do izobraževanja in do občil mora biti enak itd. Program boja proti revščini in marginalizaciji kot program izenačevanja življenjskih možnosti je bil tako kvalificiran predvsem kot program krepitev demokratičnega državljanstva.

Tudi kulturni konservativci, ki so prej oporekali reformam v zvezi z ženskimi pravicami ali pravicami gejev, češ da opogumljajo »nenaravne« in »brezbožne« načine življenja in ponižujoča razumevanja dobrega življenja, so zdaj, ko so uvideli, da o tem, kaj je »naravno« ali »bogu všečno«, enostavno ni mogoče doseči soglasja, uporabili argumente državljanstva, z zagovorom kreposti itd.

V vseh prikazanih primerih »novi« argumenti o državljanstvu pomenijo v bistvu strateški umik od prejšnjih argumentov o pravičnosti. Kar smo nekoč zavračali kot samo na sebi krivično, se pravi, nepravilno, je zdaj postalo instrumentalno krivično: ker spodnaša kreposti, ki so potrebne za ohranitev liberalne demokratične ureditve. »Sklicevanje na kreposti ni le manj kontraverzno, temveč se zdi tudi plemenitejše. Če levica brani neko politiko, rekoč, da ta povečuje potrošno moč revnih in da lahko ti zaradi izvajanja te politike uživajo večjo enakost prostočasnih ali potrošnih dobrin, je to slišati nekoliko robato. Veliko bolj navdihuje, če rečemo, da te politike ne krepijo zasebne potrošnje revnih, temveč njihovo javno svobodo in njihovo sposobnost, da so dejavni državljani.« (Kymlicka 2005, 450) Skrb za zmožnost ljudi, da si privoščijo, je videti pletka, da politično sodelujejo, pa plemenita.

Kljub temu, da so argumenti o državljanstvu, h katerim sta se zatekli tako desnica kot levica, uporabljeni strateško, ne pomeni, da so neupravičeni oz. neveljavni. Ni pa ob tem moč spregledati političnih interesov, ki tičijo za njimi. »Levičarji raziskujejo načine, kako ekonomska neenakost spodjedajo dejavno državljanstvo; desničarji raziskujejo, kako socialne politike, ki imajo za cilj zmanjšanje ekonomskih neenakosti, spodjedajo državljansko krepost. Feministke, geji in

multikulturalisti poskušajo odkriti, kako tradicionalne statusne hierarhije spola, spolnosti in rase spodkopavajo dejavno državljanstvo. Konservativci iščejo, kako državne politike, ki podpirajo ženske, geje in manjšine, načenjajo državljansko krepost.« (Kymlicka 2005, 451) Ostaja pa vprašanje, ali prevzemanje perspektive državljanstva res vodi k drugačnim politikam kakor doslej veljavni pogledi, ki so izhajali iz pravičnosti.

Ostaja vprašanje, ali ob temeljnih človekovih pravicah in družbeni pravičnosti ni v liberalni demokraciji nujno, kar terja tako imenovani republikanski prepod (Pettit 1997, Brugger 1999), bolj vidno izpostaviti državljanske svoboščine. Poleg tega je potreba po državljanskih krepostih državljanov sprožila vprašanje, kje se državljani teh kreposti naučijo; nekateri (Janoski 1998, Fullinwider 1999) poudarjajo vlogo organizacij in institucij civilne družbe, v katerih se ljudje naučijo samodiscipline, sodelovanja in dolžnosti, drugi (Callan 1997, Levinson 1999, Macedo 2000, Gutmann 2001) postavljajo na prvo mesto formalno državljansko vzgojo. Ta druga varianta, povezana s problemom patriotizma, se od 90. let prejšnjega stoletja naprej močneje uveljavlja tudi pri nas; tudi z vpeljavo ustreznega predmeta, s poudarkom na državljanski vzgoji in državljanskih vrednotah, v slovenski osnovnošolski učni program.

Ob tem pa je na globalni ravni patriotizem po 11. septembru 2001 zašel tudi v neprijetno smer. Lahko bi rekli, da je zabredel v težave, toda posledice se pokažejo šele v vzratnem ogledalu, ko se že kažejo zablode ameriškega patriotizma, kakršen se je izoblikoval v našem stoletju: Zablodelost tega patriotizma je tem očitnejša, kolikor dalj traja globalna vojna s terorizmom, znotraj nje pa ameriška okupacija Iraka z več milijoni izseljencev in več stotisoči mrtvih. Skratka, samo v Iraku je ameriški agresivni in ekspanzivni patriotizem privedel najmanj do milijona civilnih žrtev. Podobno v Afganistanu.

c) globalna vojna in svetovni mir

Protiteroristična vojna 21. stoletja je bila od začetka načrtovana kot globalna vojna. Cilj te vojne naj bi bil zagotovitev svetovnega miru, vzpostavitev varnosti za vse ljudi vsega sveta. Vrsta piscev, od svetovno znanih filozofov (Jürgen Habermas, Jaques Derrida) do ravno tako svetovno priznanih literatov (Harold Pinter in drugi), je že na začetku spopada opozorila na to, da bo imel ta spopad - spopad v obliki vojaškega napada na suvereno državo in njene vojaške zasedbe - katastrofalne posledice. Najprej moralne, zaradi laži, s katero je ameriški predsednik utemeljil okupacijo in zaradi razglasanja množice civilnih žrtev za kolateralno, postransko škodo, nato pa tudi zaradi negativnih ekonomskih posledic, v čedalje večji meri celo za ZDA same. Država, ki ima poleg Savdske Arabije od iraške vojne zaradi nenehno naraščajočih cen nafte in energentov

sploh največji dobiček – skoraj brez negativnih primesi – je Rusija.³ Kakšen dogovor obstaja med Rusijo in ZDA, ki to dopuščajo, ostaja nejasno. Bolj ali manj jasno pa je, da ZDA s pomočjo Savdske Arabije in še nekaterih drugih proizvajalk vse dražje nafte zavirajo razvoj Kitajske in Indije; a v manjši meri kot so pričakovale, saj je zlasti Kitajska našla svoje specifične koristi od ameriških protiterorističnih vojn.

Siamski dvojček okupacije Iraka predstavlja oblika vzpostavljanja miru na palestinskem ozemlju. V zapisu *Mesarjenje kot del mirovnih prizadevanj* Tomaž Mastnak navaja: »Ameriška zunanja ministrica je bila ta teden na Bližnjem vzhodu na mirovni misiji. Palestinsko tako imenovano avtonomno oblast (tisto, ki jo ZDA podpirajo) in Izrael je pozvala k nadaljevanju mirovnih pogajanj. Ob koncu obiska je razglasila, da sta se obe strani s tem strinjali in da se bodo mirovni pogovori v resnici nadaljevali. In zvesti komentatorji so pohiteli razglablјati o tem, da se predsedniku Bushu morda vendarle nasmiha možnost, da bo njegova mirovna pobuda na Bližnjem vzhodu obrodila sadove in da bo Belo hišo zapustil kot mirotvorec.

Gospa Rice je med drugim povedala, da prekinitev ognja ni pogoj za začetek nadaljevanja mirovnih pogovorov, in celo medtem, ko se je pogovarjala z izraelskim premierom, so bili izraelski tanki in helikopterji v akciji v Gazi. Slab teden mesarskega klanja v Gazi pred prihodom ameriške državne sekretarke torej ne ovira prizadevanj za mir oziroma ni v nasprotju z mirovnimi prizadevanji. Prej je videti, da je takšno mesarjenje del mirovnih prizadevanj.« (Mastnak 2008, 20)

Mastnak upravičeno uporablja izraz »mesarjenje«, saj je po podatkih izraelske skupine B'Tselem, ki se zavzema za človekove pravice, bila več kot polovica okoli 1300 ubitih Palestincev civilistov, vsak peti pa je bil otrok. Kot so bile pred začetkom napada na Irak laži namerne, je tudi pobijanje mater in otrok zavestno, se pravi, del strategije. ZDA in Izrael sta znova vpeljali tip vojne, ki ni samo vojna proti oborožencem, recimo, teroristom, ampak tudi vojna proti civilistom, navsezadnje, po rezultatih sodeč, predvsem vojna s civilnim prebivalstvom. Ameriški predsednik Barak Obama takšne vojne ne odpravlja, narobe, zaostre jo; stopnjuje jo z napadi brezpilotnih letal, med katere spadajo tudi zunajsodni umori.

³ »Vojna je neposredno kriva za upočasnitev ameriških gospodarskih gibanj. Preden so Združene države Amerike začele vojno z Irakom, je bila cena nafte 25 dolarjev za sod. ... Višja cena pomeni, da milijarde, ki bi končale v žepih Američanov, odteka v Savdsko Arabijo in k drugim izvoznicam nafte. Drugič, denar, porabljen za Irak, ne spodbuja domačega gospodarstva. Če za dela v Iraku najamete filipinsko podjetje, ni večkratnega učinka, kot če nekdo gradi cesto ali most v Missouriju. Tretjič, ta vojna je bila v nasprotju z drugimi v ameriški zgodovini financirana izključno s primanjklajem, ta pa je vedno razlog za zaskrbljenost, saj navsezadnje požre naložbe in povečuje dolg, ki ga bo treba plačati v prihodnosti.« (Stiglitz 2008, 44).

Cilj, ki posvečuje sredstva, je - da bi spodsekali oboroženi upor nekaterih - zlomiti voljo vsega prebivalstva. Pobijanje žensk in otrok pa je seveda »najboljše« sredstvo za demoraliziranje; zato se pred njim ne zaustavijo, narobe, kaže, da ga v določenih situacijah na prvi črti vojne celo spodbujajo. Tako kot mučenje v zaledju oz. v posebnih za to pripravljenih »oazah« pridobivanja informacij.⁴ Kajpada je med prebivalstvom, ki se upira okupaciji, vsakdo potencialen upornik, za okupatorja torej potencialni terorist. Oznaka »terorist« je ob tem lahko preprosto oznaka, s katero nasprotnika razglasiš za bandita in mu odrečeš status pravnega subjekta, še več, status nosilca človekovega dostojanstva in posedovalca človekovih pravic. Res da je danes v Palestini, Afganistanu in Iraku vsakdo potencialen upornik, toda večino od njih je v aktivne (otroke med njimi pa v potencialne) teroriste spremenila okupacija.

Globalna antiteroristična vojna se tako vse bolj kaže kot produkcija in re-produkcija teroristov; obenem pa se sama vse bolj spreminja v terorizem, v briskiranje mednarodnega prava, temeljnih človekovih pravic in državljanskih svoboščin: koncentracijsko taborišče Guantanamo, ameriški tajni zapori v različnih evropskih državah, omejevanje svobodnih preletov letal, vključno s prisilnim pristankom letala bolivijskega predsednika na Dunaju 1. julija 2013, itn. »Vojna proti terorizmu je povzročila terorizem vojne.« (Küng 2008, 5) In obnavljanje, če ne celo stopnjevanje nasilja. »Pritiski in nasilje seveda porajajo nasilje. V zadnjih mesecih je bilo število žrtev izraelsko-palestinskega konflikta na izraelski strani najnižje v preteklih sedmih letih. V tistih petih dneh, ko so pobili malo manj kot 1300 Palestincev, so izgubili življenje trije Izraelci, dva med njima sta bila vojaka. Po uspeli ameriški mirovni misiji je bilo v poboju v judovski verski šoli v Jeruzalemu umorjenih vsaj sedem študentov. Nekaj dni pred tem je pomočnik izraelskega obrambnega ministra Palestincem grozil s holokavstom. Nasilje nedvomno eskalira.« (Mastnak 2008, 20) Čim bolj totalna je protiteroristična vojna, tem globalnejši je terorizem in tem dalj smo ne samo od miru v Iraku ali Palestini, ampak tudi od svetovnega miru.

Hans Küng, katoliški teolog ter utemeljitelj in nosilec projekta »svetovni etos«, zapovrstjo konstatira, da vojna v Afganistanu ni bila nujna in da so ZDA ostale brez ustrezne strategije umika oz. brez upanja na zmago nad talibi, gospodarji vojn in trgovanja z opijem. Vojna proti Iraku, utemeljena na velikanskih

⁴ Ob tem Vries, protiteroristični koordinator EU ugotavlja: »Spoštovati in spodbujati človekove pravice je ključno pri zmagi v boju za srca in razum, kar velja tudi za Evropo. To pomeni, da morajo vlade preiti od besed k dejanjem. Zapiranje brez sojenja je v protiterorističnem boju kontraproduktivno. Mučenje prav tako. Da bi porazili teroriste, moramo ponuditi vizijo pravičnejšega in bolj enakopravnega sveta ter ustrezno ukrepati doma in v tujini. Navsezadnje sta vrednoti svobode in pravičnosti naša najboljša obramba.« (Vries 2007, 59) Najslabša pa seveda ubijanje brez sojenja.

lažeh, se je izkazala za vojno proti mednarodnemu pravu in krščanski morali, napadeno državo pa je potisnila v nepredstavljivo politično, gospodarsko in družbeno zmešnjavo. Izraelska okupacija palestinske države, ki jo v nasprotju z resolucijami OZN podpirajo ZDA in traja že štirideset let, je ob nadaljnji širitvi izraelskih naselij naredila velikansko škodo moralni in politični verodostojnosti judovske države, z njo pa so se umazale kajpada tudi ZDA. Ob tem se varnost Izraelcev ni povečala, povečuje se le stiska Palestincev. Zato:

»Velika večina ljudi na svetu si bo neznansko oddahnila, če bo naslednji predsednik ZDA temeljito popravil smer ameriške zunanje politike. Svet ne potrebuje še enega vojnega predsednika, kakršen je George W. Bush, ki je svetu z zgrešenimi vojaškimi odzivi na globalne spremembe po propadu komunizma verjetno naredil več škode kot katerikoli mednarodni voditelj.

Iskreli prijatelji Amerike bi bili zelo veseli, če bi ameriški predsednik vrnil politično in moralno verodostojnost Združenim državam Amerike, ki v tekmi z Evropsko unijo, Rusijo in nastajajočimi gospodarskimi velikankami, kakršni sta Kitajska in Indija, zadnjih sedem let izgubljajo svoj položaj supersile v svetu. Nočejo biti priče nadaljnjemu propadanju ameriškega imperija, ki je krenil po isti poti kakor prej rimski, nemški, francoski, britanski in sovjetski.« (Küng 2008, 5)

Ameriški predsednik lahko spremeni smer zunanje politike, se spopade z globalnim segrevanjem ozračja ter krizo v mednarodnem finančnem sistemu in katastrofalnim ameriškim primanjkljajem, ni pa mu treba večno imeti vojakov v Afganistanu in Iraku, ni se mu treba v izraelsko-palestinskem konfliktu večno postavljati na stran Izraela, ni mu potrebno z nepotrebnim raketnim sistemom na Poljskem in Češkem izzivati Rusije in ni mu treba do skrajnosti zaostrovati strategije do Irana. Če tega obrata ZDA ne bodo zmožne, jim grozi permanentna vojna, vse do popolnega izčrpanja. Iz te napovedi možne prihodnosti se je uredničilo prav to zadnje. Zdaj je še huje, kot je bilo. Samoniklo arabsko upornišvo je Zahod kaj kmalu – že v Egiptu, nato v Libiji, zdaj pa poskuša še v Siriji – skanaliziral v vojaško-državne udare. Ti so lahko privedli zgolj do discipliniranja, pogosto tudi do krčenja sekularnosti oz. do porasta muslimanskega sakralizma, ne pa, kakor so fantazirali naši in siceršnji marksomani, do levičarskih revolucij,

Razen če tudi ameriški državni terorizem ne doseže tiste totalnosti, kakršno je ruski v Čečeniji. Tedaj večni mir kot *pax perpetua* postane zlovešči mir na pokopališču, pokopališki mir, o katerem tako sarkastično govori Kant. »Globalna vojna proti terorizmu je tako ustvarjanje univerzalnega večnega miru, globalnega pokopališča.« Četudi na tej točki Mastnak nekoliko pretirava, ne moremo mimo dejstva, da se globalna protiteroristična vojna, ki so jo ZDA pred leti vsilili vsemu svetu, tudi Evropi, sprevrča v svoje nasprotje. Razen v tistem dobesednem pomenu, po katerem ta vojna slej ko prej ostaja vojna: brez svetovnega miru na obzorju.

d) amerikanizem in evropejstvo

Danes o pogubnosti ameriške zasnove globalne vojne proti terorizmu govorijo ali pa se o njej vprašujejo že tudi nekdanji, ob napadu na Irak najbolj goreči zagovorniki, kot so Francis Fukuyama, Rober Kagan, Irving Kristol, Norman Podhoretz in drugi. Obenem postajajo vprašljive same uporabljene oznake: za terorizem razglašani pojavi večinoma sploh niso terorizem, terorizmi, ki dejansko obstajajo, niso en sam, globalni terorizem in terorizmu napovedana vojna sploh ni nemogoča vojna s terorizmom (kot kriminalom, ki ga je mogoče omejevali le s policijskimi in drugimi civilnimi sredstvi, ne pa z militarizacijo), marveč izgovor za druge, nekoč bi dejali osvajalne vojne.

Robert Kagan je ob napadu na Irak poveličeval Amerikance kot prave možakarje, Evropejce pa je razglasil za požensčene. Prve je v njihovi volji do moči prepoznal kot dediče Marsa, druge pa v njihovi »brezvoljnosti« (med drugim naj bi jim manjkala tudi voljnost do podpore ZDA v njihovi protiteroristični vojni) za oboževalce Venere. V predavanju o transatlantskih odnosih 19. novembra 2007 na Srednjeevropski univerzi v Budimpešti ni veliko spremenil svojih stališč, je pa dal večji poudarek Evropski skupnosti.⁵ Navaja, da je po koncu hladne vojne ob prelomu stoletij prevladalo prepričanje, kako se začena nova doba miru in sodelovanja med državami. Prvič v zgodovini človeštva naj bi prišlo do konvergence nacionalnih interesov oz. vrednot velikih sil, zato naj bi geopolitiko nadomestila geoekonomija. A svet se je razvijal po drugačnem scenariju. Pričakovanja o prevladi skupnih vrednot in zmagovitem pohodu liberalne demokracije se niso uresničila. Pa tudi pričakovanje, da bo gospodarska modernizacija avtomatično prinesla tudi politično modernizacijo ne.

Kljub temu skušajo politiki svet, ki se je razvijal po drugačnem scenariju, večinoma še vedno spraviti v paradigmo, ki ne ustreza realnemu stanju. Četudi so se tradicionalne ambicije velikih sil (Rusije, Kitajske, Indije, Japonske) vrnile, ni mogoče govoriti o globalnih skupnih vrednotah. Celo mir ni skupna vrednota. Ob tej navedbi Kagan v mislih nima ZDA, a velja, lahko upravičeno dodamo, v prvi vrsti prav zanje. Po Kaganu imamo danes sicer le eno supersilo (ZDA), ob njej pa več, že naštetih, velikih sil; zato (še) ne moremo govoriti o multipolarnem svetu. O skupnih vrednotah že zaradi tega ni moč razpravljati, ker da Rusija in Kitajska nista demokraciji, marveč izraziti avtokraciji.

Ko ocenjuje razmere v Evropi, izpostavi, da je bila operacija na Kosovu leta 1999 z vidika mednarodnega prava nelegalna, kljub temu pa je bila tako za ZDA kot za EU moralno dejanje. Dejanje, ki je, vzvratno gledano, pripomoglo k razglasitvi samostojnosti Kosova in priznanju njegove suverenosti s strani večine

⁵ O predavanju je 21. 11. 2007 poročalo slovensko veleposlaništvo (VBP070560).

demokracijskih držav. Predlaga ustanovitev »lige demokracij«, ki bi skrbela za takšne zadeve. In napoveduje, še bolj zaostreno kot Huntington, dobo »velikih spopadov«, v katerih Amerika in Evropa ne bosta imeli drugega izhoda kot sodelovanje in medsebojno zaščito. Evropi še zmerom očita, da na prihajajoče spopade ni dovolj pripravljena. Ker tudi na povratek starih paradigem, se pravi, paradigem moči in boja za obvladovanje sveta, saj je vse stavila na novi (miroljubni) svetovni red, ni pripravljena. Čeprav je gospodarska supersila, razpolaga s premajhno vojaško močjo. EU je še daleč od skupne politike, zato Rusiji po Kaganu uspeva stalno razdruževanje Evrope; ob tem pa prezre, da se k takšnemu razdruževanju, namreč z delitvijo Evrope na staro in novo Evropo ter z drugimi podobnimi ukrepi, zatekajo, ko jo skušajo oslabiliti in si jo na ta način podrediti, tudi ZDA. To je razumljivo, saj Kagan slej ko prej zagovarja ameriško imperialno politiko.

Kagan je imel prikazano predavanje ob izidu svoje knjige *Povratek zgodovine* (*The Return of History and the End of Dreams*, 2009), katere naslov se nedvomno nanaša na Fukuyamovo knjigo *Konec zgodovine* (*The End of History and the Last Man*, 1992), tj. knjigo o globalnem zmagoslavju liberalne demokracije in njenih vrednot. Fukuyama je medtem obsodil ameriški napad na Irak. Že v knjigi *Konec človeštva* (*Our Posthuman Future*, 2002), kar ni najbolj ustrezen prevod, saj gre za prihodnost – v smislu Nietzschejevega nadčloveka – počloveškega človeka, se Fukuyama odreče svoji tezi o pričujočem koncu zgodovine. »Danes verjamem, da bo konec zgodovine nastopil šele, ko bo nastopil konec znanosti. Tega pa še zdaleč ni na obzorju. Dejansko smo šele na začetku velike revolucije v biotehnologiji. Najpomembnejša posledica te revolucije bo, da bomo lahko spreminjali človeško naravo, torej tipične vedenjske obrazce in sposobnosti. S temi novimi ljudmi pa bi bili potem možni povsem drugačni politični preobrati. Glede na to lahko sklenemo, da se zgodovina torej nadaljuje.« (Fukuyama 2002, 24) Hkrati poudari, da mora odgovornost za predvidene spremembe prevzeti demokratična družba kot celota. Sprejme naj odločitve o tem, kateri posegi v genom so dopustni in kateri ne, država pa mora te zahteve nato uveljaviti.

V zapisu *The American Interest* pa Fukuyama izrecno, čeprav nekoliko pozno, zavrača tiste, ki so njegovo tezo o koncu zgodovine povezovali »z zunanjo politiko predsednika Georgea Busha in ameriško strateško hegemonijo«. In napove, da gre ta »obupnemu porazu naproti«. Kajti, če izhajamo iz analize, ki jo je opravil Olivier Roy (2007, 190), je bila Ameriška »napaka« trojna: »Vojna, ki so jo Američani začeli v Iraku, je trikrat zgrešila cilj: teroriste je iskala tam, kjer jih ni bilo, pod okrilje je vzela državo, ne da bi upoštevala nacijo, ki je v njej, in spodbudila je nacionalizem, namesto da bi razširila univerzalistični model demokracije. Tako je ta vojna pomagala okrepiti zavezništvo med nacionalističnimi boji (na podlagi tretjesvetstva in antiimperializma) in mednarodnim terorizmom. Ne glede na to, kakšne ideološke oblike bo ta prevzel: povratniki (Rdeče brigade, anarhisti) in

novi akterji (prej ko slej bodo to tisti, ki jih je alternativno gibanje razočaralo) imajo iste sovražnike kakor radikalcı v Al Kaidi.« Ameriška administracija je v svojem pristopu k postsadamovskemu Iraku domnevala, da sta demokracija in tržno gospodarstvo samoumevni stanji, h katerima se bo družba obrnila, ko bodo odstranili zatiralsko diktaturo. Ni spoznala, da gre najprej za izoblikovanje vrste zapletenih, neodvisnih ustanov, ki jih je treba mukotrpnı in počasi graditi. Pred uveljavitvijo liberalne demokracije mora obstajati, poudarja Fukuyama, delujoča država; kakršna je kljub porazu v drugi svetovni vojni še zmerom obstajala v Nemčiji in na Japonskem, v Iraku pa je bila uničena.

Fukuyama se zdaj od Amerike kot vzora zateče k evropskemu vzorcu: »Zgledujoč se po Aleksandru Kojevu, rusko-francoskem filozofu, ki je navdihnil moj prvi argument, verjamem, da Evropska unija bolj kot sodobne Združene države Amerike odseva, kakšen bo videti svet na koncu zgodovine. Poskus EU, da suverenost in tradicionalno politiko moči preseže z ustanavljanjem transnacionalne vladavine prava, je mnogo bolj skladen s postzgodovinskim svetom kot nadaljevanje ameriškega prepričanja v Boga, nacionalno suverenost in lastno vojsko.« (Fukuyama 2007, 55) Kajti demokratično tranzicijo lahko izpeljejo le države, ki si želijo in hočejo demokracijo. Nasilna sprememba režima zato nikoli ne more biti ključna za demokratično tranzicijo. Gotovo je želja po življenju v sodobni družbi človekovih pravic, osvobojeni nasilništva, univerzalna. O tem pričajo milijoni, ki se vsako leto selijo iz nerazvitega v razviti svet, upajoč, da bodo, v njem našli politično stabilnost, zaposlitev, zdravstveno varstvo in možnost izobraževanja. A to je želja, ki obstaja tako rekoč pred željo po liberalni družbi z individualnimi pravicami in vladavino prava. Želja po življenju v liberalni demokraciji je zato nekaj, kar se pridobi postopno, pogosto kot stranski učinek uspešne modernizacije.

Te ugotovitve se ujemajo z ugotovitvijo, ki jo Tony Judt (2007, 849-850) podaja na koncu XVII. poglavja *Stara Evropa – in nova* svoje obsežne, dvodelne knjige *Povojna Evropa*: »Evropejci so lahko izgubili vero v svoje politike, toda v jedru evropskega sistema vladavine je nekaj, česar se niti najbolj radikalne stranke, ki nasprotujejo sistemu, ne upajo napasti naravnost in kar vztrajno vzdržuje skoraj splošno zavezništvo. To bržkone ni Evropska unija, kljub njenim številnim prednostim. Niti ne demokracija: ta je preveč abstraktna, preveč zavita v meglo in morda preveč pogosto postavljena na osamljen položaj kot predmet občudovanja. Niti ni to svoboda ali vladavina prava – ki na Zahodu ni bila ogrožena že več desetletij in ki jo je mlajša generacija Evropejcev v vseh državah članicah EU že sprejela kot nekaj samoumevnega. Kar povezuje Evropejce, celo v trenutkih, ko so zelo kritični do določenih vidikov njenega praktičnega delovanja, je tisto, kar je dobilo splošno ime – v zgovornem nasprotju z ameriškim načinom življenja – evropski model družbe.« Predvsem civilne družbe. Tako kot Judt tudi Fukuyama, v nasprotju s Kaganom, Evropo postavlja pred Ameriko.

Ob očitnem in vse večjem razhajanju med nekdanjima sodrugoma v neokonservativizmu, kakršna sta bila Fukuyama in Kagan, do vprašanja, ali »sploh še obstaja neokonservativizem« (Bronner 2007), ni bilo več daleč. Neokonservativizem, oprt na neoliberalizem, fundamentalistično razumevanje tradicionalnih vrednot, redukcijo socialne države, nacionalistični patriotizem, preziranje mednarodnega prava, internacionalnih institucij in agresivno zunanjo politiko, ki so jo Paul Wolfowitz in drugi načrtovali že 10 let pred 11. septembrom 2001, je očitno, gledano z normalnimi očmi, zabredel v brezizhodni položaj. Razen, ponovno ta razen, če s poglobljanjem tako imenovane preventivne globalne vojne proti »terorizmu« (vsakokratni »osi zla«) ne bo namerno tvegala spopada civilizacij. S tem bi sebe začasno izvelkel iz poraza, a bi obenem povzročil svetovno kataklizmo.

Tudi v primeru te variante bi se neokonservativizem kot tak v bistvu ne obdržal, posloviti bi se moral od neoliberalizma, hkrati pa okrepiti svoj fundamentalistični odnos do tradicionalnih vrednot. Najkrajša pot do tega pa je uveljavitev, lahko bi govorili tudi o samouveljavitvi, religioznega fundamentalizma. Konkretno, fundamentalizma na podlagi ene od svetovnih religij, najprej krščanstva oz. njegovih konfesij. Pritisk na sekularizacijo, tudi na ločitev države in cerkva, bi naraščal; vzporedno z naraščanjem klerikalizma: npr. z vse močnejšimi zahtevami po rekatolizaciji družbe, vatikanskim določanjem, katera laičnost je prava in katera ne ter z analognimi zahtevami drugih krščanskih konfesij, pa tudi judovstva in muslimanstva.

e) sekularizem in klerikalizem

Kontroverza med sekularizmom oz. laičnostjo in klerikalizmom oz. religioznim fundamentalizmom je ena od najstarejših in najvztrajnejših, tako rekoč neodpravljenih kontroverz. Po faktičnem in ideološkem propadu komunizma so se razcveteli ne samo nacionalizmi, ampak tudi različni krščanski fundamentalizmi, najočitneje pa katoliški klerikalizem. Rimsko katoliška cerkev kot misijonarska cerkev niti ne skriva svoje težnje po globalni duhovni prevladi, se pravi, po katoliškem pokristjanjenju vsega sveta in po rekatolizaciji z njenega vidika vse preveč sekularizirane Evrope.

Vzemimo Skupnost sv. Egidija in njene povezave, npr. z Gibanjem fokolarjev in navezave, npr. na Opus Dei. Našel sem tri glavne točke njenega zavzemanja; hkrati pa tudi tri njegove pomanjkljivosti.

Prvič, najbolj pohvale vredno je zavzemanje za globalno odpravo smrtne kazni. Na pobudo Skupnosti je Odbor za človekove pravice Generalne skupščine OZN leta 2007 sprejel resolucijo, ki terja svetovni moratorij glede smrtne kazni. Nisem pa nikjer zasledil predloga, naj Vatikan črta pristanek na smrtno kazen, ki ga še zmerom nahajamo v Katekizmu RKC.

Drugič, Skupnost se zavzema za svetovni mir, za medverski oz. medkulturni dialog. Organizira vsakoletna svetovna srečanja miru. Leta 2011 je bilo 11. septembra v Münchnu, s poudarkom na obsodbi napada na newyorška dvojčka ob deseti obletnici. Glavni referat je imel Andrea Riccardi, ustanovitelj Skupnosti. Ob tem pa ne gre spregledati, da na srečanje ni bil povabljen Hans Küng, ustanovitelj Projekta Svetovni etos. Skupnost, med drugim, sistematično zamolčuje Resolucijo o dialogu med civilizacijami, ki jo je Generalna skupščina OZN, na pobudo Hansa Künga, sprejela 9. novembra 2001.

Tretjič, za 12. maj 2012 je Skupnost skupaj z Gibanjem fokolarjev v okviru skupine/mreže »Skupaj za Evropo« pripravljala »Brüssel–Event«, pohod na parlament EU, ki naj bi ga spremljali vzporedni dogodki v 200 evropskih mestih. Na pripravljalnem srečanju 24. septembra 2011 v Rimu (Rocca di Papa), ki se ga je udeležil tudi zastopnik iz Slovenije, je imel enega od osrednjih nastopov Marco Impagliacco, predsednik Skupnosti sv. Egidija. Naslov dogodka: »Ali bo Evropa zedinjena ali pa bo izginila iz svetovne zgodovine«. Drži. Toda: Za kakšno zedinjenje gre? Na podlagi česa in na kakšen način? Izvorno geslo edinosti in zedinjena je (v nemščini): »Allen sollen eins sein.« (Jan 17,20) V slovenščini, s kontekstom obrnitve Boga Sina k Bogu Očetu: »In jaz sem jim dal veličanstvo, ki si ga dal meni, da bi bili eno, kakor sva midva eno: jaz v njih in ti v meni, da bi bili popolnoma eno.« (Jan 17, 21-22) Zato Gibanje fokolarjev govori o totalnosti, celo o svoji totalitarnosti, namreč v »imenu Boga«, skozi »enotnost/edinost v Kristus«, beri, pod okriljem Vatikana, ki ga obvladuje Opus Dei. Torej, kakor je zapisano (<http://gibanjefokolarov.si/novice/skupaj-za-evropo>): »Cilj pobude je Evropi povrniti njeno krščansko dušo.« Končni namen »Bruseljskega dogodka« je bil doseči, kar Vatikanu ni uspelo ob predlogu Ustave EU: Prvo zapoved iz dekaloga postaviti na prvo mesto tudi v novem osrednjem dokumentu EU.

Kateri dokument bo to? Nekoliko nazaj, 14. novembra 2011, je bil pri papežu Benediktu XVI. Herman van Rompuy, katoličan flamskega rodu. Papežu je prinesel dokument (tekst, knjigo) z naslovom »Evropa, osnutek projekta«. Ne vem, kaj sta se dogovorila predsednik Sveta EU in poglavar Vatikana, je pa jasno, kakšne zahteve je postavljaj sedaj upokojeni papež in jih bo bržkone tudi aktualni papež Frančišek, Jorge Mario Bergoglio⁶. Po avdienci je šel predsednik Sveta

⁶ Ne glede na to, kakšno je bilo sodelovanje nadškofa Bergoglia z argentinsko vojaško hunto, je dejstvo, da zoper njeno početje ni javno protestiral; je pa takoj poostiril ton, ko je zavlada-la demokratična oblast Nestorja Kirchnerja: »Bodoči papež je uporabil krepke besede za opis razmer v argentinski prestolnici...« (Tornielli : 95-96) In kardinal Franc Rode z vidika svoje Cerkve še danes (28. junija 2013) hvali početje Francove vojaške hunte od vojaškega udara 1936 naprej: »Po treh letih krvavih bojov so nacionalisti zmagali nad republikanci. Cerkvi, ki je utrpela ogromno materialno škodo in je izgubila na tisoče svojih duhovnikov in redovnikov, se je odprlo novo obdobje svobodnega delovanja in vplivanja v družbi.« Kontrarepublikanski in antidemokratični »nacionalisti« pač niso bili nacionalisti v običajnem pomenu, marveč španski fašisti, natančneje, klero-fašisti.

EU na kosilo na sedež Skupnosti sv. Egidija, soorganizatorici majskih dogodkov 2012. V kakšno smer so se odvijali dogodki, priča sestava kmalu za tem oblikovane nove italijanske vlade: eden od poudarjeno katoliških ministrov je postal prav ustanovitelj Skupnosti sv. Egidija, prof. dr. Andrea Riccardi. V celoti vzeto: menim, da Skupnost sv. Egidija kot laična cerkvena organizacija ne bi mogla delovati v smislu oz. obsegu, v kakršnem deluje, če nad njo ne bi bedel Opus Dei.

Navedene organizacije so glede simpozijev in podobnih srečanj deklarativno sicer povsem odprte; tudi do ateistov, a le do neorganiziranih posameznikov oz. do tistih, ki vnaprej priznavajo vodilno vlogo Cerkve – tako kot so v času komunizma odbrani ne-partijski priznavali vodilno vlogo Partije. Ti »simpoziji« zato, tako zunaj kot pri nas, predstavljajo maše dovolj voljnih (brez »heretikov« oz. dejansko avtonomnih mislecev). Tisto, kar človeka vedno znova preseneti, je nepoštenost v postopku polaščanja. Kajti geslo »Skupaj za Evropo!« ne pomeni dejanskega *skupaj*, nas vseh, marveč *nas katolikov*; *skupaj za Evropo* se v resnici zato reducira na *skupaj za katoliško Evropo*, v najboljšem primeru na *skupaj za krščansko Evropo*. Na podoben način si klero-katolicizem polašča tudi institucij: fakultet, univerz, akademij, raznih društev in skupnosti itn. Recimo: naletimo na *Evropsko akademijo znanosti in umetnosti*, ko pa pogledamo, kdo so njeni člani, lahko takoj ugotovimo, da gre predvsem, če že ne v celoti, za katoliško akademijo.

Rekatolizacija kot reklerikalizacija, skrita pod nazivom »nova evangelizacija«, je neločljiva od sakralizacije klera in njegovih institucij. Pa tudi od religioznega ekskluzivizma, ki je zaradi 1. božje zapovedi iz dekaloga značilen za vse biblijske religije, tako da po njem lahko evidentiramo biblijsko supercivilizacijo. Rekatolizacija pomeni torej reaktiviranje biblijskega ekskluzivizma, s tem pa tudi sakralnega nasilja, ki ga v svojih študijah analizirata in interpretirata René Girard in Jan Assmann.

Na globalni ravni se ob tem postavlja vprašanje, kakšno je razmerje med biblijsko supercivilizacijo (vanjo spada tudi islam) in drugima dvema supercivilizacijama sveta, vedsko supercivilizacijo in konfucijsko supercivilizacijo. Z njim pa tudi vprašanje, o kakšnem dialogu, ki naj bi preprečil spopad civilizacij, sploh lahko govorimo.

f) globalna demokratična revolucija

Globalizacija kot »širjenje, poglobljanje in vedno večja medsebojna povezanost sveta« (McGrew 2007, 23) ima za posledico, da na določeno družbo vedno obsežneje in vedno globlje vplivajo dogodki drugih družb. Dokaz tega je [www](http://www.vsesvetovni.splet) (vsesvetovni splet); tudi elektronska pošta uspešno vpliva na to, da se svet »krči«, tako v časovnem kot prostorskem pomenu. Globalizirani čas je neposredna kom-

ponenta globalnega sveta. Tu pa so še globalna televizijska komunikacija, mednarodna gibanja na ravni civilne družbe (Amnesty International, Greenpeace), globalne franšize (McDonald's, Coca-Cola), globalno gospodarstvo in seveda globalna politika.

Globalizirani svet ni več predmet le mednarodne, marveč svetovne politike. Politike, ki presega posamezne države in odnose med njimi, tako imenovane mednarodne odnose. Vendar jih ne odpravlja, kakor trdijo ultraglobalisti. Nacionalna država slej ko prej ostaja izhodišče in stečišče tako transnacionalnih kot subnacionalnih organizacij in institucij. Globalizacija torej »ne vodi do konca suverene države, ampak h globalizaciji politike – k nastanku izrazito globalne politike, za katero tradicionalna delitev na notranje in mednarodne zadeve ne velja več«. Pomen nacionalne, tj. suverene države se na eni strani zmanjšuje, na drugi pa povečuje.

Povečuje se – kolikor nacionalna država, na kratko, nacija pomeni narod, ki ima svojo državo – predvsem narod varujoča vloga države. Tako pred pritiski transnacionalnih sil kot pred premočnimi vplivi subnacionalnih silnic. Nacionalna država je torej tista moč, ki omogoča ločevanje pozitivnih od negativnih razsežnosti globalizacije. In pomeni zato ustrezen odgovor oz. ugovor tako evforičnim superglobalistom kot skeptičnim antiglobalistom.

Kar zadeva sam pojem globalizacije, avtorja zbornika *Globalizacija svetovne politike* John Baylis in Steve Smith navajata, da ni enotne teorije. Po njima obstajajo štiri vrste teorij o globalizaciji: 1. realistična, 2. idealistična, 3. marksistična in 4. konstruktivistična.

Med *realiste*, ki jim lahko pravimo tudi utilitaristi, spadajo v prvi vrsti Angleži, tako teoretiki kot politiki. Gre za utilitaristično realno politiko, ki izhaja iz stanja, kakršen po njej dejansko je, vanj pa vključuje človeka, ki da je po naravi, tj. v svojem bistvu egostično bitje. Torej kot tak nastopa tudi kot državljani. Posledica je, da mednarodna politika za realiste predstavlja »spopad za moč« med državami, v katerem skuša vsaka od njih maksimirati svoje nacionalne interese. Tako se ohranja mehanizem »ravnotežja moči«, znotraj katerega države ravnajo tako, da prepričujejo popolno prevlado kake od drugih držav. Diplomacija je ob tem, namreč kot kupčevanje in povezovanje, ključna, najpomembnejše orodje za uresničevanje zunanje politike pa je vojaška sila.

Države so suvereni akterji; tako da načeloma ni višjega akterja, ki bi jih lahko prisilil oz. smel prisiliti, da ravnajo na čisto določen način. Tudi multinacionalne korporacije in internacionalne organizacije morajo zato delovati znotraj okvirja meddržavnih odnosov. In ker nad suverenostjo nacionalnih držav ni drugega, nadrejenega suverena, je sistem svetovne politike sistem samo-po-moči. Potemtakem globalizacija za realiste ne more spremeniti »najpomembnejše značilnosti svetovne politike – ozemeljske razdelitve sveta na nacionalne države (Baylis

2007, 9). Spopad za politično moč med državami, četudi so druga od druge vedno bolj odvisne, z globalizacijo ne postane zastarel. Pomen grožnje z uporabo sile in ravnotežja moči ni zmanjšan. Kljub vplivu na družbeno, gospodarsko in kulturno življenje globalizacija v osnovi torej ne presega mednarodnega političnega sistema držav.

Med *idealiste*, ki jim lahko pravimo tudi liberalisti, spadajo predvsem teoretiki in politiki srednjeevropskih držav. Po njih ljudje nimajo nespremenljive stalne narave, lahko se izboljšajo, demokracija pa igra pri tem glavno vlogo. Vojna ni naravno stanje svetovne politike. Odločilna je »vera v napredek«, zato imajo poseben pomen politične ideje, zamisli. Država ni glavni akter, odločilnejša so gibanja in ustanove na ravni civilne družbe in interesnih skupin v njej. Ne obstaja nič takega, kot je nacionalni, tj. državni interes. Državo sestavlja sklop birokratskih ustanov, ki imajo vsaka svoje interese, zato je najbolj pomembno, kateri od njih bo prevladal. Vojaška sila je še vedno pomembna, toda ključno je sodelovanje med državami. »Red v svetovni politiki ne izhaja iz ravnotežja moči, ampak iz interakcije, medsebojnega učinkovanja številnih plasti vladajoče ureditve, ki jo sestavljajo zakoni, dogovorjene norme, mednarodni režimi in institucionalna pravila.« (Baylis 2007, 6) Države so sicer legalno suverene, v praksi pa se morajo pogajati z vsemogočimi drugimi akterji, kakršni so multinacionalne korporacije, internacionalne organizacije pa tudi globalne teroristične skupine. Sama globalizacija je za liberaliste končni produkt dolgotrajne preobrazbe svetovne politike, odločilna pa je bila modernizacija, revolucija v tehnologiji in komunikacijah. Države zato niso več zaprte celote, če so to kdaj sploh bile; so le elementi v mreži različnih akterjev: nacionalnih, transnacionalnih in subnacionalnih.

Če se ozremo na Kaganove teze, bomo videli, da razlika med realisti in liberalisti (idealisti, pluralisti) ustreza njegovim opisom razlike med Združenimi državami Amerike in Evropsko unijo.

Za *marksiste* globalizacija ni nič posebno novega, drugače rečeno, je le zadnja stopnja v razvoju mednarodnega kapitalizma. Ne pomeni kakovostnega premika v svetovni politiki, zato tudi ne razveljavlja marksizma kot teorije razrednega boja. V svetovne kapitalističnem gospodarstvu niso odločilne države in vojne med njimi, marveč so ključni razredi in razredni boj. Na svetu ne prevladuje moč držav, temveč moč mednarodnega kapitalizma, ki se mu morajo podrejšati vse države, zato je njihova suverenost močno omejena. Tako na pravni kot na politični, najbolj pa na ekonomski ravni. Ključna posledica globalnega kapitalizma je delitev sveta na njegovo jedro, polobrobna in obrobna območja.

Ko se ozremo še na ta povzetek stališč, težko bi jim rekli teoretska, sodobnih marksistov, vidimo, da pri njih res ni prav nič novega. Lenin je že pred sto leti razglasil, da je imperalizem najvišja in zato zadnja stopnja kapitalizma, zdaj pa je ta njegova razglasitev preslikana na globalizem. Koliko takih preslikav je že

bilo v zgodovini marksizma oz. znotraj njegove razredne ideologije? Fašizem, pozni kapitalizem in tako naprej/nazaj.

Baylisov opis *konstruktivizma* v politični teoriji oz. teoriji globalizacije pri naša vpogled v čase po propadu komunizma oz. sovjetskega bloka. Ta teorija se je po njem razvila v poznih osemdesetih letih 20. stoletja in postaja od sredine devetdesetih let vse vplivnejša. Je optimistična teorija, saj ima za konstruktiviste »človeško delovanje v svetovni politiki veliko večjo možno vlogo«, kakor pa nakazujejo realizem, liberalizem in marksizem. Ti poudarjajo, četudi v različni meri, ponovljivost in predvidljivost političnega življenja, konstruktivizem pa trdi, da »mi ustvarjamo in spreminjamo svet«, zato obstajajo možnosti tako za človeški napredek kot za izboljšanje življenja. Tudi anarhična struktura svetovne politike ni vnaprejšnja danost, marveč človeški proizvod, se pravi, rezultat početja držav. Enako velja za interese in identitete. Res je, ocenjujejo konstruktivisti, da je globalizacija zunanja sila, ki deluje na države, kljub temu pa ni realnost, ki ji sploh ne bi bilo moč nasprotovati. Sposobnost voditeljev, da se globalizaciji zoperstavijo oz. jo sooblikujejo, je podcenjena, sami voditelji pa v tej podcenjenosti vidijo možnost, da se odgovornosti, češ da »je svet pač tak«, izmaknejo. V resnici pa obstajajo realne možnosti, da »vzpostavimo mednarodna družbena gibanja« (Baylis 2007, 9), namreč s pomočjo modernih tehnoloških oblik komunikacije, interneta in tako naprej.

Katera teorija od prikazanih štirih je pravilna oz. bi o njej lahko rekli vsaj to, da najbolj ustreza stvarnosti? Političnim dejstvom kot učinkom politike? Glede tega je Baylis precej nejasen. Na vprašanje, kaj je teorija, ki si ga sam zastavlja, Baylis odgovarja, da to ni formalni model s hipotezami in predpostavkami, marveč »pripomoček za poenostavljanje«, ki ti omogoči, da se odločiš, katera dejstva so pomembna in katera ne. To trditev ponazori s sončnimi očali in lečami različnih barv. Če si natakneš rdeče, bo svet videti rdeč, če rumene, bo svet videti rumen, itn. »Svet pri tem ni nič drugačen, le videti je drugačen. No, tako je tudi s teorijami.« (Baylis 2007, 4) Vsaka teorija torej po svoje obarva svet. Temu se ne moremo izogniti tako, da bi rekli, kako nas zanimajo le dejstva, teorije pa ne. Kajti edini način, kako se lahko odločimo, katera od milijonov dejstev bi si ogledali, je to, da ugotovimo, katera so najpomembnejša, to pa nam omogoči prav teorija.

Vsaka teorija je kot pripomoček za poenostavljanje torej poenostavitvena teorija. Omogoči nam izbiro, obenem pa nas prisili v izbor. Pa naj bojo predpostavke naše teorije implicitne (na ravni podedovane zdrave pameti) ali eksplicitne (osveščeno reflektirane). Realizem ni bolj priljubljen od liberalističnega idealizma zaradi tega, ker bi se bolj skladal z dejstvi ali bil morda bolj nenormativen in nevtralen, marveč zato, ker se bolj ujema z zdravim razumom. »Konec koncev, če generacije študentov učimo svetovno politiko in jim ponavljamo, da so ljudje sebični, ali ne postane to zdravorazumsko in ali ne začnejo potem, ko odidejo in

pridejo v medije ali delajo za vladne službe ali za vojsko ali celo, kadar govorijo pri večerji s svojimi otroki, preprosto ponavljati to, kar so jih naučili, in če so na položajih moči, tudi delati v skladu s tem?» (Baylis 2007, 5) Toda ali je zaradi tega realistična teorija, skupaj z »realno politiko« že tudi napačna? Baylis na to vprašanje nima odgovora.

Problem je v tem, da nimamo politične meta-teorije, z vidika katere bi lahko sodili o navedenih štirih političnih teorijah. Če bi to vseeno hoteli narediti in bi se sklicevali pri presoji na dejstva, bi, če nam bi uspelo, vzpostavili le še eno, peto politično teorijo, ne pa meta-teorijo kot kriterij za presojanje teorij. Obrniti se moramo k neki drugi teoriji, drugače rečeno, se zateči v filozofijo kot meta-teorijo političnih teorij. Najprej k eni od njenih vej: v filozofsko antropologijo. Ko Baylis hkrati s teorijami, ki jih analizira in interpretira, govori o človekovi naravi, tj. o bistvu človeka, o tem ali je narava človeka spremenljiva ali ne, ne govori niti kot politik niti kot politolog, marveč kot filozof; toda na impliciten, ne na ekspliciten način.

To pa pomeni, da ima vsaka od štirih političnih teorij svoje lastno antropološko oz. filozofsko izhodišče. Kot pripomoček za poenostavljanje vsaka od njih temelji na določeni filozofiji: pragmatični realizem na angleškem empirizmu in njegovem utilitarizmu, idealistični liberalizem na modernem francoskem in nemškem antropocentričnem razsvetljenstvu, marksizem pač na marksizmu oz. leninizmu, konstruktivizem pa na postmodernih filozofskih smereh. Ob tem se moramo kajpada zavedati, da filozofija kot meta-teorija ni teorija o dejstvih, marveč teorija o teorijah; zato jih neposredno ne more nadomestiti, se pravi, postati politična teorija, obenem pa ostati filozofija.

Vsaka filozofija oz. filozofska smer nima le lastnih filozofskih predpostavk, marveč je sestavljena tudi iz mreže ključnih in zato vodilnih pojmov. Nanje lahko gledamo kot na poenostavitveni pripomoček, a niso samo to. Sistem filozofskih pojmov je tudi mreža za lovljenje. Njih vsebujoče politične teorije dejstva ne le obarvajo in razvrščajo na manj in bolj pomembna, ampak jih najpoprej izvlečejo in izločijo, tako v pozitivnem kot negativnem pomenu. Kakšne ribe bomo ujeli, je odvisno od tega, kakšno mrežo imamo, mrežo z velikimi ali majhnimi luknjami. Z velikimi luknjami majhnih rib, četudi jih vidimo, preprosto ne bomo zajeli in ujeli. Drugače rečeno, tudi teorija kot pripomoček za poenostavljanje ni nekaj danega, temveč je vselej že konstruirana: spletena tako ali drugače, z velikimi ali majhnimi luknjami. Razen tega teorija kot »ribiška« mreža ni le »teorija«. To, kar v svojem prispevku iz *Globalne svetovne politike* navaja Steven L. Lamy za realizem in liberalizem oz. za neorealizem in neoliberalizem, še bolj velja za marksizem in konstruktivizem: »Sta več kakor teoriji; sta paradigmi ali konceptualna okvira, ki določata področje preučevanja, omejujeta naš koncept resničnosti in določata program za raziskovanje in politiko.« (Baylis 2007, 265) Teorija kot

paradigma nas orientira. Je, za razliko od filozofije, napotilo za akcijo, drugače rečeno, je že v svoji paradigmatični teoretičnosti praktična.

Poleg tega v morju obstajajo tudi živali, na primer kit, ki ga ne moremo ujeti ne s tako ne z drugačno ribiško mrežo; raztrgajo nam jo. Ali lahko z gotovostjo rečemo, da v svetovni politiki ni takih kitov? Je morda takšen kit prav globalizacija? Ki je, skupaj z njenimi navideznimi ali pa nenavideznimi kontraverzami, ne moremo niti kar tako zajeti in ujeti niti preprosto poenostaviti in razvrstiti. Ali globalizacija sploh je dejstvo, zgolj in samo dejstvo?

Vprašanja, ki jih postavljata o globalizaciji Baylis in Smith, nas glede tega spravljata v dvom: Ali je globalizacija nov pojav v svetovni politiki, ali pomeni pozitivno ali negativno spremembo, ali je zgolj najnovejša stopnja kapitalističnega razvoja oz. zgolj zahodni imperializem v novi preobleki? Ali svet zaradi nje postaja bolj ali manj demokratičen? Ali je vojna zaradi globalizacije manj ali bolj verjetna? Zlasti če hkrati ugotavljata, da »v samem jedru teze o globalizaciji obstaja *paradoks*«. Prikazujejo jo kot zmago slavje zahodnih vrednot pod vplivom trga. A kako tedaj razložiti velikanski gospodarski uspeh, ki so ga v globaliziranem svetu dosegla gospodarstva »azijskih tigrov«, kljub temu da se ravna po svojih, zelo drugačnih, namreč prav »azijskih« vrednotah? Pomeni to, da je uspešna modernizacija mogoča tudi brez vesternizacije, brez zahodnih vrednot, morda celo brez demokracije in spoštovanja človekovih pravic?

Vrnimo se k vprašanju pozitivnosti in negativnosti globalizacije oz. k vprašanju, ali gre pri njej za novo stopnjo v svetovni politiki ali ne. Torej k sporu med zagovorniki in nasprotniki globalizacije oz. k razpravljalcem o tem, katera globalizacija je dobra, katera pa slaba.

K »naprednim«, dobrim oz. pozitivnim lastnostim globalizacije lahko štejemo: prvič, gospodarska preobrazba je tako hitra, svetovno gospodarstvo je bolj medsebojno odvisno kakor kdaj koli, trgovina in finance se stalno širijo, države se nujno odpirajo in ne morejo več nadzirati svojega gospodarstva, zato je globalizacija ustvarila novo svetovno politiko;

drugič, zaradi sodobnih elektronskih komunikacij živimo v svetu, v katerem je dogodke na nekem kraju mogoče takoj, sočasno opazovati po drugih krajih sveta;

tretjič, obstaja globalna kultura, svet ima skupno kulturo, razvija se torej svetovljanska kultura;

četrtič, svet postaja bolj homogen, razlike med ljudmi se zmanjšujejo, čas in prostor se krčita;

petič, nastaja globalna politična entiteta z naddržavnimi družbenimi in političnimi gibanji in pripadnost se začanja prenašati z države na paradržavna transnacionalna in internacionalna telesa;

šestič, ljudje se začenjajo zavedati, da so glavne nevarnosti (onesnaževanje, aids) globalne in da posamezne države problemov niso sposobne same rešiti, zato nastaja globalna kultura tveganja kot kultura globalnih nevarnosti.

Temu nasproti nastopajo ugovori, ki zanikajo naprednost globalizacije, pa tudi to, da je nekaj pozitivnega oz. dobrega:

prvič, posledica teze, kako so nacionalne države in njihove vlade ob globalnih tendencah nemočne, je, da ohromi poskuse vlade, da bi globalne gospodarske sile obvladale z nadziranjem in reguliranjem;

drugič, globalizacija ni nujno progresivna, lahko je tudi reverzibilna, na kar kaže dejstvo, da je bila svetovna trgovina med 1870 in 1914 bolj odprta kot kdajkoli kasneje, vse do danes;

tretjič, tako imenovane transnacionalne družbe so večinoma v resnici nacionalne, le da trgujejo internacionalno, o čemer priča tudi to, da je »globalizacija« skoncentrirana na tri bloke: ZDA, EU in Japonsko, ki se jim počasi bližata Kitajska in Indija;

četrtič, »globalizacija« tudi sicer velja le za razviti svet, večina ljudi na planetu še nikoli v življenju ni telefonirala, kaj šele da bi uporabljala internet;

petič, »globalizacija« predstavlja zmagoslavje zahodnega pogleda na svet na račun drugih kultur in njihovih vrednot, še več, pomeni sredstvo za učinkovitejše izkoriščane revnejših področij sveta, torej ni samo imperialistična, ampak tudi izkoriščevalska;

šestič, prav zaradi globalizacije lažje delujejo karteli z drogami, mafijske organizacije in teroristične grupacije;

sedmič, usmerjanje globalizacije, se pravi, globalno vodenje (*global governance*) ni podvrženo demokratičnemu nazoru, torej je vprašanje, komu, če sploh, odgovarja.

S katerega vidika smo lahko uzrli vse našteje globalizacijske kontroverze? Kontroverze, h katerim moramo prišteti še naslednjo, morda glavno kontroverzo. Pravzaprav prej perversijo kot pa kontroverzo. Načeloma je odnos med (utilitarnim) irealisti in (idealističnimi) liberalisti jasen: prvi naj bi izhajali iz človeka, kakršen je, drugi pa iz človeka, kakršen bi lahko bil oz. bi ob ustreznih družbenopolitičnih spremembah lahko postal. Pri prvih naj bi prevladovala volja do moči, pri drugih utopična ideja. Toda v dejanski realnosti so stvari drugačne ali pa se kot drugačne vsaj prikazujejo.

Bržkone imajo politični teoretiki oz. analitiki ameriško politiko od 11/9 naprej za realno politiko, tj. za politiko moči in premoči. Toda njeni glavni protagonisti nastopajo kot idealisti in liberalisti. Predsednik ZDA se je na začetku govora 6. novembra 2003 (www.nytimes.com/Politics/TEXT-BUSH.htm) zavzel za »na-

predno strategijo« idealizma v ameriški zunanji politiki. Ob tem se je skliceval na tri velike predhodnike: na Woodrowa Wilsona, ki je leta 1918 poskušal svet narediti varen za demokracijo, na Franklina Roosevelta, ki je leta 1941 vzbudil upanje na svobodo med ljudmi, ki so jih zaslužnili nacisti in na Ronalda Reagana, ki je leta 1982 skeptičnemu britanskemu parlamentu povedal, da je dosežena prelomna točka, po kateri ne bo več mogoča vrnitev h komunistični tiraniji. »Od Štirinajstih točk do Štirih svoboščin in westminstrskega parlamenta je Amerika svojo moč uporabljala za podporo načelnosti.« Očitno, naj pripomnim, je načelnost tu mišljena kot neuklonljiva podpora najvišjim vrednotam človeštva. Na njihove vrhu naj bi bili svoboda in demokracija. »V obdobju, le malo daljšem od ene generacije, smo doživeli najhitrejše napredovanje k svobodi v 2500-letni zgodovini demokracije.« Na dnevnem redu naj bi bili vsesplošni razmah demokracije, njena uveljavitev na vsem svetu, najprej pa v Iraku: »svobodni Irak v osrčju Bližnjega vzhoda bo prelomni dogodek v globalni demokratični revoluciji«. Pomenil bo tako rekoč prehod, ne, revolucionarni preskok v globalno demokracijo. In kot tak bo sprožilec za demokratično globalno revolucijo, za vsesvetovno vzpostavitev liberalno-liberalistične demokracije.

Je to utopična ideja, ki se je zaradi zunanjih okoliščin tudi zares potrdila kot – zgolj in samo – utopija? Gre za iluzijo kot obliko samozaslepljenosti? Za samoprevaro? Ali pa imamo opravka preprosto s prevaro, torej z Lažjo, ki jo sestavlja vrsta laži? Ne le laži o obstoju orožja za množično uničevanje v Iraku, ampak tudi ideoloških laži, kakršne so uvedne laži povzetega govora: laži o strategiji, svobodi in demokraciji, sklicevanje na lažno naprednost, lažno svobodo in lažno demokracijo. Analogna situacija, kakršni smo bili priča v realnem socializmu, ki se je (tudi) skliceval na idealni socializem oz. komunizem, na svobodno svobodo in ljudsko ljudskost: na same v sebi ne samo protislovne, ampak tudi za napredek, svobodo in demokracijo v pravem pomenu nevarne, likvidatorske ideje. S krivično vojno ni mogoče doseči pravičnosti in miru.

Kajti demokracija je struktura, ki jo sestavljajo trije neločljivi elementi: prvič, demokracija kot cilj, kot najpopolnejša ljudska oblast, drugič, demokratična sredstva približevanja k temu cilju in tretjič, demokracija kot dejansko obstoječa demokracija – skupaj s samo seboj kot ciljem in sredstvi lastnega udejanjanja. Demokracija kot cilj, ki ga uresničujemo z nedemokratičnimi sredstvi, s tiranijo ali diktaturo, ni demokracija. Ne more biti demokracija; je ali diktatura ali tiranija ali avtokracija oz. aristokracija (današnja politična in vojaška elita). Seveda tudi demokratična sredstva sama po sebi še ne pomenijo demokracije; formalna demokracija kot skupek demokratičnih form je nujni, ne pa tudi zadostni pogoj demokracije kot take in v celoti: od njene idealnosti (ciljev) prek njenih sredstev (form) do njene obstoječe dejanskosti (realnosti).

Ni velike razlike med zavestno lažjo in nezavedno iluzijo. Nenamerna utvara, torej samoutvara se, če vztrajamo pri njej, slej ko prej pretvori v namerno prevaro. Tako je bilo s komunistično Idejo, zlasti pa z iluzijo, da prehod v komunizem nujno terjaja revolucionarno nasilje. In tako je z Idejo, da je demokracijo kot svobodno obliko oblasti ljudstva moč uresničiti brez ljudstva, v vojni z njim in raznimi načini mučenja.

Kljub temu gre za razliko med revolucionarnim komunizmom oz. komunistično revolucijo in »globalno demokratično revolucijo«, na čelo katere so se postavile ZDA. Komunizem je zgrešen že kot ideja (cilj), ne glede na uporabljene metode (sredstva) njenega uveljavljanja; komunistične ideje ni moč realizirati ne po revolucionarni, nasilni ne po nenasilni, miroljubni poti. Tudi demokratična revolucija, kolikor gre tu za revolucijo v revolucionarnem pomenu, ni mogoča; je, zaradi nasprotja med ciljem in sredstvi, v protislovju sama s seboj. Demokracija, ki kot taka ni v nasprotju sama s seboj, pa je uresničljiva. Pri ameriškem projektu »globalne demokratične revolucije« gre ob napačno izbranih sredstvih na izvorni ravni za pravičen cilj, za demokracijo, toda brž ko je bila potisnjena v območje nasilja, ko je sama postala sredstvo, namreč sredstvo protiteroristične vojne, ni bila več mišljena niti resno niti pošteno. Bila je zlorabljena. Uporabljena, skupaj s človekovimi pravicami, kot sredstvo nečesa drugega.

Demokracija je s strani ZDA na globalni ravni instrumentalizirana pod zastavo višjih ciljev: ameriške premoči v svetu, ameriške težnje po obvladovanju sveta, skratka, ameriške imperialne volje do moči. Liberalistično besedišče je v bistvu le kamuflaža, služi za prekrivanje najbolj surove real-politike. Navidezno krščansko zavzemanje za Dobro ljudi služi, pogosto na ravni verskega fundamentalizma, nietzschejanski volji do moči v najčistejši obliki. ZDA se na človekove pravice sklicujejo, kadar jim pridejo prav, kadar pa jih ovirajo v njihovem stremljenju po globalni moči in oblasti, jih poteptajo. Globalna demokratična revolucija, ki se dogaja kot permanentna protiteroristična vojna, je najprej vojna, torej nasilje: glede na povezanost permanentnosti in globalnosti permanentno nasilje. Nasilje nad vsemi in vsakomer; deležni smo ga bili že tudi Slovenci, ko so nas ZDA izseljevale z zahtevo po podpori napada na Irak in po naši vojaškem sodelovanju pri (permanentni?) okupaciji Iraka. Po vrsti znakov pa tudi s pritiski glede sprejetja arbitražnega sporazuma s Hrvati.

Naj torej po ZDA vodena permanentna globalna »revolucija«, dedič komunistične »svetovne revolucije«, postane cilj vseh nas? Globalni in permanentni, ves čas ves prostor prekrivajoči Cilj sveta? Naj bo to orientacija 21. stoletja?

In kako je v resnici z globalno demokracijo, s – dobesedno vzeto – svetovno oblastjo ljudstva? Ni pojem globalne demokracije ravno tako protisloven in zato sporen kot pojem globalne države? Predvsem pa v nasprotju z obstoječim dejanskim stanjem v svetu?

Literatura

- Agamben, G. 2004: *Homo sacer – suverena oblast in golo življenje* (Ljubljana: Študentska založba).
- Agamben, G. 2005: *Kar ostaja od Ausschwitza* (Ljubljana: Založba ZRC).
- Agamben, G. 2007: *Die Beamten des Hummels* (Frankfurt/M: Verlag der Welreligionen).
- Anter, A. 2004: *Die Macht der Ordnung* (Tübingen: Mohr Siebeck).
- Antweiler, C. 2007: *Was ist den Menschen gemeinsam* (Darmstadt: WBG).
- Arendt, H. 2000: *Macht und Gewalt* (München: Piper).
- Arendt, H. 2003: *Izvori totalitarizma* (Ljubljana: Študentska založba).
- Arieli, Y. 2002: *Totalitarian democracy and after* (London: Frank Cass Publishers).
- Aust, S. 2007: Die Globalisierung und wir, v: *Denkanstösse 2008* (München: Piper).
- Armstrong, K. 2006a: *The Great Transformation – The Beggining of Our Religious Traditions* (New York: Knopf).
- Armstrong, K. 2006b: *Die Achsenzeit – Vom Ursprung der Weltreligionen* (München: Siedler).
- Armstrong, K. 2002: Teufels Kreislauf, v: *Die Zeit*, 26. septembra, str. 49–50.
- Armstrong, K. 2003: Hinter dem Rücken des einen Gottes, v: *Zeitliteratur*, 15. oktobra, str. 88.
- Barber, B. 2008: *Consumend – Wie die Markt Kinder verfuehrt, Erwachsene infantilisiert und die Demokratie untergraebt* (München: Beck).
- Baylis, J. 2007: *Globalizacija svetovne politike* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede).
- Beck, U. 2000: *Freiheit oder Kapitalismus* (Frankfurt/M: Suhrkamp).
- Beck, U. 2002: *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter* (Frankfurt/M: Suhrkamp).
- Beck, U. 2003a: *Kaj je globalizacija? Zmote globalizma* (Ljubljana: Krtina).
- Beck, U. 2003b: Der neue Kosmopolitismus, v: *Deutschland*, št. 3 (Frankfurt/M).
- Beck, U. 2003c: Wie Versöhnung möglich werden kann, v: *Die Zeit*, 10. julija.
- Beck, U. 2007: Welreligionen, Weltkonflikte; v: *Religionen der Welt – Ein Almanach zur Eröffnung des Verlags der Weltreligionen* (Frankfurt/M).
- Benedikt XVI. 2006a: *Evropa – kje si?* (Maribor: Slomškova založba).
- Benedikt XVI. 2006b: *Božja revolucija* (Ljubljana: Družina).
- Benedikt XVI. 2006c: Vera, razum in univerza – predavanje v Regensburgu, v: *Zaveza*, št. 63, str. 64–66.
- Braudel, F. 2010: *Dinamika kapitalizma* (Ljubljana: Sophia).
- Brague, R. 1992: *Europe, la voie romain* (Paris: Critérion).
- Breit, G./Massing. P. 2004: *Demokratietheorien* (Schwalbach: Wochenschau Verlag).
- Brugger, B. 1999: *Republican Theory in Political Thought* (St Martin's Press).
- Callan, E. 1997: *Creating Citizens* (Oxford: University Press).
- Canivez, P. 2004: *Qu'est-ce que la nation* (Paris: Vrin).
- Canfora, L. 2006: *Demokracija – Zgodovina neke ideologije* (Ljubljana: Založba /*cf).
- Chambers, S. 1996: *Reasonable Democracy* (Cornell: University Press).
- Chatterjee, D. K. 2008: *Democracy in a global world* (New York: Rowman & Littlefield Publishers).
- Coudenhove-Kalegri, R. 2000: *Panevropa* (Ljubljana: SPG).
- Codex iuris canonici/Zakonik cerkvenega prava 1944* (Ljubljana: Ljudska knjigarna).
- Dahl, A. R. 1997: *Uvod v teorijo demokracije* (Ljubljana: Krtina).
- Dahl, A. R. 2006: Druga transformacija demokracije, v: *fnm*, št 1/2, str. 293, Ljubljana.
- Dahrendorf, R. 1994: Das Prinzip Bürgernation, *Focus* 28, Frankfurt/M.
- Dahrendorf, R. 2001: Interview, *Spiegel* 23.
- Debeljak, A. 2003a: Evropa domovin ali Evropa vladavin, v: *Večer*, 25. januar, Maribor.

- Debeljak, A. 2003b: Tržni zakoni in kultura, v: *Sodobnost*, št. 11–12, str. 1345–1362.
- Debeljak, A. 2004: *Evropa brez Evropejcev* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče).
- Debeljak, A. 2005: Amerika danes; v: Todd: *Po imperiju* (Ljubljana: Pasadena), str. 223–243.
- Debeljak, A. 2008: Evropa, moderni svet in islam, v: *Delo*, 15. marec, str. 40.
- Derrida & Habermas 2003: Povojni prepoved Evrope, v: *Nova revija* 22 (2003) 259–260, str. 247–253.
- Derrida & Habermas 2004a: Si je peux faire plus phrase, v: *Les Inrockuptibles*, št. 435, Paris.
- Derrida & Habermas 2004b: *Le »concept« du 11 septembre* (Paris: Galilée).
- Diamond, J. 2007: *Propad civilizacij* (Tržič: Učila International).
- Dryzek, J. 1990: *Discursive Democracy* (Cambridge: University Press).
- Dworkin, R. 2003: Nicht gerechtfertigt, v: *Die Zeit*, 6. februar, Hamburg.
- Ebertz, M. N. 2005: Religion, Christentum und Kirche in den pluralen Gesellschaften Europas, v: *Handbuch – Interreligiöses Lernen* (Darmstadt: WBG).
- Engdahl, F. W. 2010: *Popolna prevlada* (Mengeš: Ciceron).
- Falk, W. 1996: *Ende der Religion – Religion ohne Ende* (Wien: Passagen).
- Ferry, J.-M. 2004: Intégration politique et identité européenne; v: P. Savidan (ur.), *La République ou l'Europe* (Paris: LGF).
- Finger, E. 2005: Totale Demokratie, v: *Die Zeit*, 18. avgust, Hamburg.
- Fishmann, T. C. 2005: *Kitajski izziv* (Ljubljana: Orbis).
- Fontana, Josep 2003: *Evropa pred zrcalom* (Ljubljana: Založba */cf).
- Fritsch-Oppermann, S. C. 2005: Globalisierung als Bedingung interreligiösen Lernens, v: *Handbuch – Interreligiöses Lernen* (Darmstadt: WBG).
- Fullinwider, R. 1999: *Civil Society* (Savage: Rowman & Littlefield).
- Fukuyama, F. 1992: *The End of History and the Last Man* (London: Penguin).
- Fukuyama, F. 1996: *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity* (London: Penguin).
- Fukuyama, F. 2002: Krasni novi človek, v: *Delo*, 25. maj, str. 24–25.
- Fukuyama, F. 2003: *Konec človeštva* (Tržič: Učila International).
- Fukuyama, F. 2004a: Entre nous et l'Europe, un Rubicon politique a été franchi, v: *Le Monde International*, 29. april, str. 6.
- Fukuyama, F. 2004b: *State Building* (London: Profile Books).
- Fukuyama, F. 2005: Šibke države in mednarodna legitimnost, v: *Nova revija* 282–283, str. 193–210.
- Fukuyama, F. 2006: Do »konca zgodovine« ne vodijo bližnjice, v: *Mladina*, 6. marca, str. 46–47.
- Fukuyama, F. 2007a: Zgodovina in njen konec, v: *Mag* 14, str. 55.
- Fukuyama, F. 2007b: Eine andere US-Aussenpolitik, v: *Impulse* 2008 (München: Ullstein).
- Fukuyama, F. 2011: *New Ideas on Development after the Financial Crisis*, Kindle.
- Fukuyama, F. 2012: Zakaj se levica ne upre?, v: *Mladina*, 3. feb., str. 40–42.
- Galimberti, U. 2011: *Miti našega časa* (Ljubljana: Modrijan).
- Ginsborg, P. 2008: *Wie Demokratie leben* (Berlin: Wagenbach).
- Glasenapp, H. 2001: *Die fünf Weltreligionen* (Kreuzlingen: Diederichs).
- Goody, J. 2003: *Evropska družina* (Ljubljana: Založba */cf).
- Grimm, D. v. 2003: Bitte keine europäische Staat durch die Hintertür, v: *Die Zeit*, 16. april, Hamburg.
- Guérot, U. 2003: *Ein Kontinent findet sich neu* (Bonn: Deutschland 2).
- Gutmann, A. 2001: *Demokratična vzgoja* (Ljubljana: Slovensko društvo raziskovalcev šolskega polja).
- Habermas, J. 1998: *Die postnationale Konstellation* (Frankfurt/M: Suhrkamp).
- Habermas, J. 2001: *Zeit der Übergänge* (Frankfurt/M: Suhrkamp).
- Habermas, J. 2003: Povojni prepoved Evrope, v: *Nova revija* 22, 259–260, str. 247–253.

- Habermas, J. 2004: *Der gespaltene Westen* (Frankfurt/M: Suhrkamp).
- Habermas, J. 2005: *Prihodnost človeške narave* (Ljubljana: Studia humanitatis).
- Habermas, J. 2007: *Med naturalizmom in religijo* (Ljubljana: Sophia).
- Habermas, J. 2012: Politik und Erpressung, v: *Die Zeit*, 6. september, Hamburg.
- Hard, M. 2010: *Skupno* (Ljubljana: Študentska založba).
- Hefner, H. 2011: *Alkibiades* (Darmstadt: WBG).
- Heffernan, M. 1998: *The Meaning of Europe* (London: Arnold).
- Holloway, J. 2004: *Spreminjajmo svet brez boja za oblast* (Ljubljana: Študentska založba).
- Hondrich, K. O. 2002: *Wieder Krieg* (Frankfurt/M: Suhrkamp).
- Hribar, T. 1989: *Slovenska državnost* (Ljubljana: Nova revija) (dodatna številka 1).
- Hribar, T. 1995: *Slovenci kot nacija* (Ljubljana: Delavska enotnost).
- Hribar, T. 2003: *Obvladovanje sveta in svetovni etos* (Ljubljana: ZIFF).
- Hribar, T. 2004: Evropski demos, v: *Ampak* 5, str. 4–5, Ljubljana.
- Hribar, T. 2005: *Evroslovenstvo* (Ljubljana: Slovenska matica).
- Hribar, T. 2006: *Globalizacij: svetovni mir in svetovni etos* (Ljubljana: Nova revija).
- Hribar, T. 2007: Drugi začetek, v: *Nova revija* 25, 300, str. 15–32.
- Hribar, T. 2010: *Preživetje naroda* (Ljubljana: Založba 2000).
- Hribar, T. 2013: Prihodnost slovenske državnosti, v: *Dvajset let slovenske državnosti* (Razprave 1. Razreda SAZU, Ljubljana), str. 146–152.
- Huntington, P. S. 2002: Die blutigen Grenzen der Islam, v: *Die Zeit*, 5. septembra, Hamburg.
- Huntington, P. S. 2005: *Spopad civilizacij in preoblikovanje svetovnega reda* (Ljubljana: Mladinska knjiga).
- Jones, C. 1999: *Global justice: Defending Cosmopolitanism* (Oxford: University Press).
- Judt, T. 2007: *Povojna Evropa I – II* (Ljubljana: Mladinska knjiga).
- Judt, T. 2011: *Deželi se slabo godi* (Ljubljana: Mladinska knjiga).
- Kagan, R. 2002: Mission Ewiger Friede, v: *Die Zeit*, 11. julij, Hamburg.
- Kagan, R. 2004a: *Of Paradise and Power: America and Europa in the New World Order* (Random House).
- Kagan, R. 2004b: Die transatlantische Tragödie, v: *Die Zeit*, 12. februar, Hamburg.
- Kagan, R. 2009: *The Return of History and the End of Dreams*, Kindle.
- Kagan, R. 2012: *The World America Made*, Kindle.
- King, R. & Kendall, G. 2004: *The State, Democracy & Globalization* (New York: Palgrave Macmillan).
- Klöcker, M. & Tworuscka, U. 2005: *Ethik der Weltreligionen* (Darmstadt: WBG).
- Kobusch, T. 1997: *Die Entdeckung der Person – Metaphysik der Freiheit und modernes Menschenbild* (Darmstadt: WBG).
- Küng, H. 1996: *Projekt Weltethos* (München: Piper).
- Küng, H. 2002: *Dokumentation zum Weltethos* (München: Piper).
- Küng, H. 2007: *The Globalization of Ethics / Die Globalisierung der Ethik* ([http:// www. project-syndicate.org/ commentary/kung](http://www.project-syndicate.org/commentary/kung)).
- Küng, H. 2008a: *Svetovni etos* (Ljubljana: Založba 2000).
- Küng, H. 2008b: Svetovna etika – predsednik za mir, ne za vojno, v: *Delo*, 10. marec, str. 5.
- Küng, H. 2012: *Priročnik svetovni etos* (Grosuplje: Partner graf).
- Kurnik, A. 2005: *Biopolitika – Novi družbeni boji na horizontu* (Ljubljana: Sophia).
- Kovačič Peršin, P. 2003: Slovenstvo kot območje našega bivanja, v: *Apokalipsa* 70, str. 32–41.
- Kymlicka, W. 2005: *Sodobna politična filozofija* (Ljubljana: Krtina).
- Laclau, Ernesto 2008: *O populističnem umu* (Ljubljana: Sophia).

- Lacroix, J. 2004: Pour un patriotisme constitutionnel européen, v: P. Savidan (ur.), *La République ou l'Europe* (Paris: LGF).
- Linklater, A. 1998: *The Transformation of Political Community* (University of South Carolina Press).
- Möllers, C. 2008: *Demokratie – Zumutungen und Versprechen* (Berlin: Wagenbach).
- Mayer, J. W. 1997: *Weltkultur* (Frankfurt/M: Suhrkamp).
- Miller, D. 2000: *Citizenship and National Identity* (Cambridge: Polity Press).
- Mouffe, C. 2013: »Radikalizacija demokracije«, v: *Mladina* 26, 28. junij.
- Morgenthau, H. 1995: *Politika med narodi – Borba za moč in mir* (Ljubljana: DZS).
- Nancy, J.-L. 2001: *La pensée dérobée* (Paris: Galilée).
- Nancy, J.-L. 2002: *La création du monde ou la mondialisation* (Paris: Galilée).
- Nasr, S. H. 2007: *Islam – Religija, zgodovina, civilizacija* (Maribor: Litera).
- Negri, A. 2003: *Imperij* (Ljubljana: Študentska založba).
- Pearson, L. 1955: *Democracy in World Politics* (Princeton: PUF).
- Perry, J. 2005: *Torture – Religious Ethic and National Security* (Ottawa: Novalis).
- Percept, A. 2004: La renaissance de l'Europe, v: *France Soir*, 20. april.
- Pettit, P. 2000: *Republicanism* (Oxford: University Press).
- Ratzinger, J. 2003: *Bog in svet* (Ljubljana: Družina).
- Ratzinger, J. 2006: *Novi posegi duha – Gibanja v Cerkvi* (Ljubljana: Novi svet).
- Ratzinger, J. 2007a: Za kristjana dolgčas ne obstaja, v: *Družina*, 7. oktober.
- Ratzinger, J. 2007b: Stojmo v veri!, v: *Communio*, št. 2, str. 199–204.
- Ratzinger, J. 2008: Trdna opora in jasen kažipot, v: *Družina*, 3. februar.
- Rawls, J. 1999: *The Law of Peoples* (Harvard: University Press).
- Rehm, J. 2005: Weltethos – Ethik – Werte in den Religionen, v: *Handbuch – Interreligiöses Lernen* (Darmstadt: WBG).
- Reich, R. 2008: *Superkapitalismus* (Frankfurt/New York: Campus).
- Reinhard, W. 2004: *Lebensformen Europas* (München: Beck).
- Rifkin, J. 2007: *Konec dela* (Ljubljana: Krtina).
- Rinderle, P. 2007: *Werte im Widerstreit* (Freiburg: Alber).
- Rode, F. 2013: Nagovor kardinala Rodeta pri maši na god ustanovitelja Opus Dei, *Slovenska škofovska konferenca* (<http://katoliška-cerkev.si>).
- Roy, O. 2007: *Globalizirani islam* (Ljubljana: Krtina).
- Savidan, P. 2004: La République ou l'Europe, v: *La République ou l'Europe* (Paris: LGF).
- Schumann, R. 2003: *Za Evropo* (Celje: Mohorjeva družba).
- Schulze, H. 2003: *Država in nacija v evropski zgodovini* (Ljubljana: Založba /*cf).
- Schumpeter, J. A. 2010: *Lahko kapitalizem preživi?* (Ljubljana: Studia humanitatis).
- Siedentop, L. 2003: *Demokracija v Evropi* (Ljubljana: Študentska založba).
- Skidelsky, R. 2008: Vrednote na borzi, v: *Mag* 11.
- Stalin, J. V. 1949: *Marksizem in nacionalno vprašanje* (Ljubljana: Cankarjeva založba).
- Stiglitz, J. 2008: Stroški iranske vojne so povzročili recesijo, v: *Mladina* 10, str. 44–45.
- Švarc, D. 2008: O pravnih vidikih razglasitve neodvisnosti in priznanja Kosova, v: *Delo*, 10. marec, str. 5.
- Tamir, Y. 1993: *Liberal Nationalism* (Princeton: University Press).
- Tamir, Y. 2007: *Liberalni nacionalizem* (Ljubljana: Krtina).
- Tiedemann, P. 2006: *Was ist Menschenwürde* (Darmstadt: WBG).
- Todd, E. 1976: *La Chute Finale* (Paris: Laffont).
- Todd, E. 2002: *Après l'Empire: Essai sur la décomposition du system américain* (Paris: Gallimard).
- Todd, E. 2005: *Po imperiju – Zlom ameriškega reda* (Ljubljana: Pasadena).

- Tornielli, A. 2013: *Frančišek – življenje, ideje, misli* (Ljubljana: Družina).
- Walzer, M. 1996: *Zivile Gesellschaft und amerikanische Demokratie* (Frankfurt/M: Fischer).
- Walzer, M. 1998: *Sphäre der Gerechtigkeit* (Frankfurt/M: Fischer).
- Weiler, J. H. H. 2002: *Ustava Evrope* (Ljubljana: Pravna fakulteta).
- Weiler, J. H. H. 2005: *Krščanska Evropa* (Ljubljana: Študentska založba).
- Wetz, F. J. 1998: *Die Würde der Menschen ist antassbar* (Dtuttgart: Clett-Cotta).
- Wildhaber, L. 2002: Človekove pravice: vprašanje ravnotežja, v: *Dignitas* 15–16, Ljubljana.
- Wolton, D. 2003: *L'autre mondialisation* (Paris: Flammarion).
- Zenkert, G. 2004: *Die Konstitution der Macht* (Tübingen: Mohr Siebeck).
- Žižek, S. 2010: *Najprej kot tragedija, nato kot farsa* (Ljubljana: Analecta).
- Žižek, S. 2011: *Poskusiti znova – spodleteti bolje* (Ljubljana: Cankarjeva založba).

Javno mnenje in javnomnenjske poizvedbe: se protislovja in spori poglabljajo?

Slavko Splichal

Pred več kot pol stoletja je Herbert Blumer v *American Sociological Review* objavil članek *Public Opinion and Public Opinion Polling* (Javno mnenje in javnomnenjske poizvedbe), v katerem je ostro kritiziral rekonceptualizacijo javnega mnenja iz značilnosti skupin v lastnost posameznikov, ki so jo eksplicitno izpeljali utemeljitelji in zagovorniki mnenjskih poizvedb kot orodja za »merjenje javnega mnenja«.¹ Blumer sicer še zdaleč ni bil prvi kritik mnenjskih poizvedb kot instrumenta za raziskovanje javnega mnenja ali kot operacionalne definicije javnega mnenja, je pa s svojim člankom opozoril na ključni problem »javnomnenjskih poizvedb« – na preoblikovanje javnega mnenja iz značilnosti skupin v lastnost posameznikov. Taka (po Blumerju povsem neveljavna) rekonceptualizacija javnega mnenja je prevladala v vsakdanjem (političnem) življenju in v delu znanosti kljub trdnim argumentom Blumerjeve kritike in številnim kasnejšim poglobitvam njegovih idej.

V središču teh sporov je sama ideja javnega mnenja. Čeprav je o naravi človeških mnenj razpravljala vrsta filozofov že vse od časov antične Grčije naprej, pojma »javno mnenje« v njih ne zasledimo vse do osemnajstega stoletja. V starejših razpravah ne najdemo ideje javnega mnenja, čeprav ni sporno, da so procesi in pojavi, ki so za javno mnenje konstitutivni ali pa z njim vsaj neposredno povezani, takrat že obstajali. To je denimo razvidno iz zgodovinskih zapisov o vladarjih, ki so se, oblečeni kot navadni ljudje, skrivoma odpravljali med ljudi, da bi slišali, kaj o oblasti meni ljudstvo.

Družbeno in politično pomembnost mnenjskih procesov je verjetno prvi izpostavil Thomas Hobbes, ki je v *Behemotu* (1668/2005: 27) zapisal, da »oblast mogočnih namreč ne temelji na ničemer drugem kot na mnenju in prepričanju ljudstva.« Pol stoletja pred njim je denimo Machiavelli svetoval svojemu Vladarju, da ne sme nikoli pozabiti na mnenja ljudi ter si pri svojih podanikih s tem ustvariti sloves, popularnost in »podobo velikega in izbornega moža« (Machiavelli, 1513/1920: 91), da bi si tako zagotovil njihovo privrženost. Hobbsov »mnenjski teorem« so v naslednjem stoletju popularizirali Locke, Hume in mnogi drugi.

¹ Izvirna angleška verzija tega članka *Public Opinion and Opinion Polling: Contradictions and Controversies* je izšla kot uvodno poglavje v knjigi *Opinion Polls and the Media: Reflecting and Shaping Public Opinion* (uredila Jesper Strömbäck in Christina Holtz-Bacha) pri založbi Palgrave Macmillan (2012). Prevod je delo dr. Ilije Tomanića Trivundže.

Pojem »javno mnenje« se prvič pojavi v osemnajstem stoletju v britanski in francoski politični filozofiji razsvetljenstva, ki je bilo zibelka liberalne meščanske javnosti. Z Jean-Jacquesom Rousseaujem, še bolj pa z Jeremyjem Benthamom, je v politično-filozofskih razpravah dobila pomembno mesto predstava o javnosti kot neke vrste ljudskem razsodišču, ki izraža mnenja in predstavlja občo voljo. Idejo javnega mnenja so vselej povezovali z razpravami o demokraciji, vladavini prava, ljudski suverenosti, vladavini večine, političnem predstavnilstvu ter s formalnimi, ustavno zagotovljenimi načini participacije v procesih političnega odločanja. V sodobnih liberalnih demokracijah naj bi tako veljalo, da legitima vlada predstavlja, izraža in se odziva na javno mnenje.

Benthamova in Kantova ideja publicitete

Zgodnje normativne teorije so postavljale publiciteto za eno izmed osrednjih načel demokratičnega vladanja in poudarjale ključno vlogo javnosti kot »četrtveje oblasti« ali »psa čuvaja«, ki nadzoruje delovanje vladajočih. Načelo *publicitete* v smislu *diskurzivne vidnosti* je osrednjega pomena za javno mnenje že od najzgodnejših konceptualizacij (Splichal, 2011). Je normativno »sprejeto« kot etično načelo ali splošno veljavna norma, lahko pa se razvije v splošno *človekovo pravico* javne uporabe razuma in osebno pravico do komuniciranja, ki vključuje dve komplementarni pravici – pravico do javnega izražanja in pravico biti slišan. V sodobnih (deliberativnih) demokracijah se ideja publicitete v prvi vrsti nanaša na javno sfero, v kateri bi se lahko – oziroma bi se naj – odvijala »javna uporaba razuma« ali »javno razpravljanje« med svobodnimi in enakopravnimi državljani, ter kjer naj bi se oblikovalo in izražalo javno mnenje.

Jeremy Bentham in Immanuel Kant sta načrtala dve glavni intelektualni struji razumevanja »publicitete«. Kant (1784) je v nasprotju s takrat obstoječo cenzuro javnega izražanja zagovarjal svobodno javno razpravo kot sredstvo, ki pomaga državljanom razvijati in izražati njihovo avtonomno racionalnost. Njegovo pojmovanje izhaja iz transformacije naravne osebne pravice do svobodnega izražanja v državljansko pravico do komuniciranja kot realizacijo generične človekove svobode, utelešene v tisku kot skupnem sredstvu, ki posameznikom omogoča komuniciranje njihove duhovne eksistence in participacijo v (političnem) življenju skupnosti. Bentham (1791/2007) je videl publiciteto kot univerzalno zdravilo proti vsakršni zlorabi oblasti. Njegova konceptualizacija izhaja iz funkcij, ki naj bi jih opravljala javnost in tisk kot njen neposredni organ, da bi zagotavljala nadzor »tribunala javnega mnenja« nad tistimi, ki imajo (politično) oblast.

V razpravi *K večnemu miru* (1795/1937) Kant trdi, da je načelo publicitete temeljno in univerzalno načelo človeškega javnega delovanja. V zagovoru *javne uporabe razuma* Kant ugotavlja, da bi vladar – ker njegovo oblast legitimira

reprezentiranje obče volje – izgubil temelj svoje legitimnosti, če bi se odtujil od edinega vira znanja, ki ga potrebuje za sprejemanje pravih odločitev – *kritičnih mnenj, ki jih izražajo državljani*. Vendar se Kant ni posebej ukvarjal z javnim mnenjem. Tako je Bentham tisti, ki mu moramo pripisati avtorstvo prve poglobljene razprave o odnosu med javnim mnenjem in načelom publicitete, vključno z definicijo slednje kot osnove javnega mnenja in ljudske suverenosti.

Medtem ko je Kant poudarjal pomen svobodne javne razprave kot instrumenta za razvoj in izražanje avtonomne racionalnosti, je utilitarist Bentham zagovarjal svobodo tiska kot instrument javnega nadzorovanja oblasti z namenom maksimiranja človekove sreče. Bil je prvi, ki je konceptualiziral vladavino publicitete kot temelj doktrine suverenosti ljudstva in javnega mnenja. Njegovo pojmovanje javnega mnenja, ki da je »edina moč, od katere lahko vlada, ki deluje nezakonito, pričakuje vsaj najmanjšo oviro svojemu delovanju« (Bentham, 1822/1990: 121), intelektualno utemeljuje pojem tiska kot »psa čuvaja« in enega bistvenih elementov nadzora nad parlamentarno oblastjo.

Bentham je razlikoval tri sloje javnosti: (1) najštevilčnejši razred, ki ga sestavljajo tisti, ki se ne morejo ukvarjati z javnimi zadevami, ker »nimajo časa ne za branje ne za umovanje«, (2) razred tistih, ki politična mnenja povzemajo po drugih, ker si »ne prizadevajo ali ne zmorejo oblikovati lastnih sodb«, ter (3) razred tistih, ki so sposobni presojudati sami (Bentham, 1791/2007: 12-13). Slednji tvorijo »odbor tribunala javnega mnenja«. Tisti, ki se pridružijo tribunalom javno izraženim mnenjem, pa tvorijo »splošno telo javnega mnenja«, ki ga lahko sestavlja poljubno število članov vse tja do vseh članov družbe (Bentham, 1822/1990: 121).

Tem zgodnjim Kantovim in Benthamovim razpravam so sledile številne pomembne razprave o javnem mnenju. Do začetka dvajsetega stoletja je tako izšla vrsta temeljnih del, med katerimi so najzanimivejša denimo dela G. W. F. Hegla (1821/1971), Alberta Venn Diceyja (1905/1981), Gabriela Tarda (1901) in Gustava LeBona (1895/2001). Tem so na začetku dvajsetega stoletja sledila dela sociologov čikaške šole v ZDA ter Wilhelma Bauerja (1914) in Ferdinanda Tönniesa (1922/1998) v Nemčiji (Splichal, 1997). Vendar smo po skoraj tristo letih konceptualnih razprav še vedno daleč od tega, da bi obstajal konsenz o tem, kako sploh definirati javno mnenje.

Vzpon in zaton javnosti

Od zgodnjih teoretizacij v osemnajstem stoletju do današnjih dni so konceptualizacije javnega mnenja šle skozi vrsto radikalnih transformacij in revizij. Ideji vladavine javnega mnenja in njegovega nadzora nad političnimi oblastmi sta kaj kmalu postali predmet ostrih kritik. Obdobju zaupanja v javno mnenje, ki je te-

meljilo na razsvetljenskem zaupanju v moralne sodbe »navadnih ljudi«, je sledilo obdobje nezaupanja v njihove sposobnosti in (ne)znanje.

Dvom o sodbi javnega mnenja je po zgodnjih zagovornikih prvi izrazil Hegel. Čeprav je bil naklonjen sferi javnega mnenja, ki da »vsakomur odpira področje, na katerem lahko izraža lastna, povsem osebna mnenja in jih napravi upoštevanja vredna« (1821/1971: 248), ter trdil, da je publiciteta »zdravilo zoper domišljavost posameznikov in množice ter eden najboljših načinov njihovega izobraževanja« (ibid.: 203-204), je bil do javnega mnenja zelo kritičen. Primerjal ga je z nevedno in prostaško osebo, ki se vtika v vsakogar in najraje govori o tem, kar najmanj razume. Kot je ugotavljal, lahko v javnem mnenju najdemo toliko resnice kot zmote; ko izraža resnico, si zasluži spoštovanje, ko je na ravni ogovarjanja, pa prezir.

Heglovi kritiki je dve desetletji kasneje sledila Tocquevillova libertarna političnofilozofska kritika javnega mnenja kot »tiranije večine« (1835-40/1996), ki so se ji pridružili še John Stuart Mill (1859/1994), James Bryce (1888/1995) in Walter Lippmann (1922/1999). Ta struja je prevladovala vse do vzpona socialnopsihološkega pozitivizma in empirizma na začetku dvajsetega stoletja.

Do prehoda iz devetnajstega v dvajseto stoletje sta se izoblikovali dve dominantni paradigmi pojmovanja javnega mnenja. *Normativno-demokratska paradigma*, ki so ji pripadali denimo Tarde, Tönnies in Dewey, je povezovala javno mnenje kot *mnenje* (ene ali več) *javnosti* s politično participacijo in demokracijo. *Avtoritarna paradigma*, ki je poudarjala represivno vlogo javnega mnenja, ki da omejuje posameznikovo svobodo izražanja in podreja manjšine večini (npr. Bryce, Ross in Lippmann), je »izgubila« javnost kot subjekt javnega mnenja, čeprav z njo javnost javnega mnenja (še) ni bila zreducirana na agregat javno objavljenih mnenj posameznikov. Obe paradigmi sta se ob vzponu industrije mnenjskih poizvedb v tridesetih letih dvajsetega stoletja izgubili dominantni položaj. Industrija mnenjskih poizvedb je dominantni paradigmi postavila pod vprašaj in odločilno prispevala k oblikovanju nove *socialnopsihološke* paradigme, ki se je osredotočala na vprašanja, povezana z oblikovanjem in izražanjem mnenj posameznikov.

V poznem devetnajstem in zgodnjem dvajsetem stoletju je pojem »javnost« ohranil svoj konstitutivni status zlasti v teorijah javnega mnenja ameriških pragmatistov Parka in Deweyja ter evropskih sociologov Tarda in Tönnies. Tönnies in Dewey sta bila zadnja goreča zagovornika normativnega pojma »mnenja *javnosti*«, pojmovanega kot skupno sodbo, ki jo ustvarjajo in izražajo tisti, ki tvorijo javnost. Dewey je na primer opredelil javno mnenje kot »sodbo, ki jo oblikujejo in imajo tisti, ki sestavljajo javnost, in je o javnih zadevah« (Dewey 1927/1999: 177). Tudi ko je pri Parku (1904/1972) in Blumerju (1946/2007) javnost izgubila svoj striktno politični in racionalni značaj, je še vedno bila »elementarno in spontano *kolektivno združenje*« (Blumer 1946/2007: 157).

Kasneje sta v konceptualizacijah javnega mnenja pluralnost in raznovrstnost *mnenj*, značilni za demokratične družbe, prevladali nad enotnostjo *javnosti*. Pozornost znanstvenikov se je preusmerila iz končnega *stanja* in *normativnega cilja* (konsenza) na vsakodnevne *procese* oblikovanja in izražanja mnenj. Iz tega gledišča je potrebno mnenje javnosti razumeti v smislu V. O. Keyjevega *konsenza o temeljnih načelih* (ki mora obstajati v kateri koli človeški skupini), ki bolj *dovoljuje* oziroma *omejuje*, kot pa *usmerja* delovanje oblasti (Key, 1961/1967). Povedano drugače, javno mnenje, ki bi ga Tönnies označil za »trdno«, ali »mnenje *javnosti*« ni organizirano, aktivno mnenje, ki bi bilo neposredno del (političnih) razprav, temveč sodba, ki jo o javnih zadevah oblikujejo tisti, ki tvorijo javnost – ki se lahko aktivira, če jo sproži določen (politični) akter, kot denimo interesna skupina, politična stranka ali mediji. Odmik od tradicionalnega normativnega pojma javnega mnenja se je nadaljeval z zamegljevanjem razlik med javnimi in zasebnimi mnenji v Lippmannovi ideji »javnih mnenj« kot posameznikovih zaznav zunanjega sveta, kot »podob v naših glavah«. (1922/1999: 116)

Od sredine devetnajstega stoletja je nadzor javnosti nad vladajočimi oblastmi kot ključno družbeno funkcijo javnega mnenja vse bolj zamenjeval nadzor nad vedenjem posameznikov. Tocqueville je bil prvi, ki je ugotovil, da javno mnenje ni zgolj sredstvo za zaščito pred zlorabo vladajočih, temveč tudi sredstvo prisile v rokah večine, s katero lahko ta deluje na drugače mislečo manjšino. V nasprotju z Benthamom, ki je videl primarno nalogo javnosti v njenem nadzoru političnih predstavnikov, ki bi brez tovrstnega nadzora ne delovali v skupnem interesu, je rekonceptualizacija javnega mnenja v psiholoških in socioloških teorijah poudarjala prisilno moč javnega mnenja, to je moč javnega mnenja, da disciplinira ljudi, ki pri oblikovanju javnega mnenja nimajo več kritične, aktivne vloge. Posledično je »avtoritarna paradigma« povsem opustila idejo socialne kategorije javnosti v konceptualizaciji javnega mnenja.

S prevlado empiričnega sociološkega in socialnopsihološkega raziskovanja nad političnofilozofsko kritiko se je družbeni temelj javnega mnenja razširil z intelektualnih elit na množice ali celotno populacijo neke države, le da ta ni več nastopala kot subjekt javnega mnenja, ampak kot objekt njegovega vplivanja. Edward Ross, eden izmed utemeljiteljev te nove dominantne paradigme pojmovanja javnega mnenja, je verjel, da je javno mnenje »primitivna tehnika«, ki je postala »zgolj eno od sredstev družbenega vplivanja.« (1901/1969: 89) Podobno je ugotavljal tudi Tarde, češ da »potreba po strinjanju z javnostjo, katere del je posameznik, po mišljenju in delovanju skladno z [javnim] mnenjem, postane močnejša in bolj neustavljiva s tem, ko javnost postane številčnejša, mnenje bolj vsiljivo in potreba sama pogostejše zadovoljena.« (Tarde 1969: 318). Kasneje sta podobne ideje zagovarjala Tom Harrison, ki je poudarjal, da »običajno obstaja težnja, da večina ljudi sledi temu, za kar verjamejo, da je večina, da v javnosti iz-

ražajo predvsem tista občutenja in mnenja, ki so splošno sprejemljiva in ugledna« (1940/2007: 177), ter Elisabeth Noelle-Neumann, ki je opredelila javno mnenje kot »mnenja, ki jih posameznik lahko javno izreče brez strahu pred izolacijo.« (1984/1993: 62)

Vse večje število razprav o javnem mnenju v dvajsetem stoletju je še zaostrilo polemike o tem, kaj natančno sploh je predmet razprave. V dvajsetih letih preteklega stoletja so ameriški politologi še uspeli izoblikovati konsenz o tem, kaj pomeni »mnenje«, ki pa je že tedaj bilo povsem v nasprotju s tistim, kar je Tönnies pojmoval kot *Meinung*. Medtem ko so se ameriški politologi strinjali, da »mnenje ni nujno rezultat racionalnega procesa« (Binkley 1928: 389), je Tönnies (1922/1998: 15) poudarjal, da je »verovanje zadeva srca, menjenje pa zadeva glave«. V tistem času so za ameriške politologe razmerja med »javnostjo kot publiciteto« in »mnenjem« ter med »javnostjo kot socialno kategorijo« in »javnim mnenjem« že postala predmet spora. V naslednjih desetletjih se je seznam spornih vprašanj močno podaljšal. To je Childsa napeljalo na sklep, da bi naraščajoče zaplete najenostavneje razrešili tako, da bi izraz »javno mnenje« zamenjali z izrazom »množično mnenje«. Sledili so mu še mnogi drugi, med drugim V. O. Key (1961/1967), Benjamin Ginsberg (1989), James Beniger (1987) in John Zaller (1992), ki so prispevali k razvoju kritične empirične tradicije v konceptualizaciji javnega mnenja. S tem, ko postajajo konstitutivni elementi javnega mnenja vse bolj *nadnacionalni*, je zaradi nerazrešenih problemov učinkovitosti in legitimnosti (nadnacionalnega) javnega mnenja postal pojem samo še bolj zapleten (Fraser, 2007).

Po stoletjih razprav o tem, kdo ali kaj ustvarja javno mnenje, bi bilo vsaj nenavadno trditi, da »javno mnenje sploh ne obstaja«, kot je provokativno sugeriral Bourdieu (1972/1979) v kritiki javnomnenjskih poizvedb. Mar so lahko vsa tristoletna proučevanja in razmišljanja o mnenjskih procesih v družbi, ki jih je spodbudilo zlasti razsvetljenstvo, preprosto (znanstvena) zabloda? Malo verjetno. Lahko problematiziramo ustreznost poimenovanja teh procesov s sintagmo »javno mnenje« (kot so jo ameriški politologi že pred skoraj stoletjem), ne pa družbenih procesov, ki so predmet proučevanj pod skupnim imenovalcem »javno mnenje«. Zagotovo bi bilo bolj smiselno govoriti o procesih »javnega menjenja«², kar poudarja dinamičnost množičnih procesov ustvarjanja in spreminjanja mnenj v nasprotju z relativno statičnostjo individualnega »mnenja«, ki v vsakdanjem žargonu zlahka ustvarja vtis posamičnosti, izoblikovanosti in neposredne vidnosti, kar ob definicijskih zadregah s konstitutivnima pojmom mnenje

² V nemščini beseda *die Meinung* v sintagmi *die öffentliche Meinung* označuje tako proces »menjenja« kot tudi »posamično mnenje«. V veliko drugih jezikih, vključno z angleščino (*opinion*), francoščino (*l'opinion*) ali slovenščino (*mnenje*), beseda »mnenje« označuje stanje in ne celoten proces menjenja.

(npr. v odnosu do pojma stališče) in javno/st (npr. v odnosu do pojma zasebno/st), ki jih spremljajo pomenske razlike med jeziki (npr. med nemško »*die Meinung*« in francosko »*l'opinion*«, ki jo je prevzela tudi angleščina), še povečuje protislovnost sintagme »javno mnenje«.

Javno menjenje ni namenjeno iskanju resnice ali povečevanja vednosti – in skoraj nikdar tudi ni bilo tako razumljeno –, ampak izražanju ali oblikovanju obče volje. Že stari Grki so razlikovali med pojmom *doxa* (δόξα) in *epistēmē* (ἐπιστήμη): prvi je pomenil mnenje, drugi pa znanje (in znotraj njega *technē* (τέχνη) posebej praktično ali uporabno znanje). Kant je razlikoval med menjenjem in verovanjem ter védenjem, kar je Tönnies uporabil – tako kot ideje obče oz. družbene volje – kot osnovo za svojo teorijo javnega mnenja. Menjenje pri njem ne stoji več nasproti védenju (kot je bilo to pri starih Grkih), temveč nasproti verovanju. Za Tönniesa mnenje vedno vključuje elemente védenja in iz njih izhaja, kar pa ne velja za verovanje. Lippmannov »kronski argument« v polemiki z Deweyjem, da so »javna mnenja« (v nasprotju z »mnenji« strokovnjakov) neinformirana, »autsajderska« in pristranska ter da zato javnost ni nič drugega kot »prikazen« (kot je naslovil svojo drugo knjigo o javnem mnenju iz leta 1925), povsem zanemarja to pomembno razliko med védenjem in menjenjem in njuno specifično pomembnost za družbene odnose.

Če se ne želimo odreči ideji javnega mnenja, se moramo sprijazniti z dejstvom, da ne moremo ustvariti *univerzalnih* definicij javnosti in javnega mnenja. Kot smo videli, vzrok za to ni zgolj dejstvo, da obstaja preveč različnih in med seboj izključujočih se definicij (zaradi česar ne moremo izoblikovati »standardne« definicije), temveč izhaja iz protislovij, ki so inherentna sami sintagmi »javno mnenje«, ter perspektiv, ki jih postavljajo različne teoretske paradigme.

Iznajdba mnenjskega poizvedovanja

Zgodnje dvajseto stoletje ni bilo samo obdobje najpomembnejših neoklasičnih teoretskih del o javnem mnenju, ampak tudi obdobje, v katerem je nastal najpomembnejši znanstveni »proizvod« tega področja proučevanja – mnenjske poizvedbe. To obdobje so zaznamovali vidni predstavniki demokratičnih političnofilozofskih in socioloških teorij javnega mnenja, kot so bili na primer Tarde, Tönnies, Park in Dewey. Distinktivnost njihovih idej ni povsem zasenčila kritik bolj »empirično usmerjenih« politologov in sociologov, kot so bili denimo Lippmann, Ross in kasneje Blumer, ki so kritizirali »klasike« iz zelo različnih, celo nasprotujočih si izhodišč. Ko je v tridesetih letih dvajsetega stoletja večina teh intelektualnih razprav že izgubljala na veljavnosti, so se v ZDA rodile mnenjske poizvedbe. V Evropi (denimo v Franciji in Nemčiji) so se tej »znanstveni iznajdbi« sprva posmehovali, po drugi svetovni vojni pa so postale poizvedbe

zelo priljubljene in so pomagale preoblikovati klasične konceptualizacije javnega mnenja. Poizvedovanje je radikalno zaznamovalo konceptualizacije »javnosti« in »javnega mnenja« in vpeljalo ločevanje med prej neločljivima pojmomoma.. Preboj poizvedovanja je bil tako hiter in vseobsegajoč, da se je Berelsonu in Janowitzu (1959: 1) zdelo nujno poudariti, da »v nasprotju s splošnim prepričanjem in celo v nasprotju s prepričanjem nekaterih poizvedovalcev proučevanje javnega mnenja ni izšlo polno razvito iz glave Georga Gallupa v tridesetih letih.«

Kljub vsemu je poizvedovanje pomembno vplivalo na »ideje o javnem mnenju in o vlogi javnega mnenja v sodobnih ekonomijah, političnih tvorbah in družbah.« (Beniger 1992: 218). Poizvedovanje je razdvojilo znanstveno skupnost na dva tabora – tistega, ki je poizvedbe občudoval kot orodje za ustvarjanje bolj učinkovitega demokratičnega delovanja, ter kritike, ki so poizvedbe obtoževale radikalnega spodkopavanja demokratičnih odnosov. Tabela 1 prikazuje nekaj najpomembnejših nasprotij med zagovorniki in nasprotniki poizvedb v (re)konceptualizacijah kritičnih dimenzij javnega mnenja, kot jih je opredeljevala »tradicionalna« normativno-kritična misel.

Pojav ali »proizvod« mnenjskih poizvedb ni prvi ali edini, ki je pomembno vplival na razumevanje javnega mnenja. Pojav časnikov kot novega sredstva za izražanje mnenj, ki so bili rezultat ekonomskega, tehnološkega in političnega razvoja, je na primer porodil Benthamovo idejo »tribunala javnega mnenja«. Podobno lahko pričakujemo, da bosta računalniško posredovano komuniciranje in internet pomembno vplivala na (pre)oblikovanje javnega mnenja in njegove narave. Gotovo pa je bila posebnost poizvedb, da so spodbudile tudi redukcionistična razmišljanja o javnem mnenju, ki naj bi bilo identično rezultatom mnenjskih poizvedb.

Tabela 1: (Re)konceptualizacije ključnih dimenzij javnega mnenja in javnomnenjskih poizvedb

Konceptualne dimenzije	Normativno-kritične konceptualizacije javnega mnenja	Javnomnenjske poizvedbe	
		Zagovorniki	Nasprotniki
Javno mnenje	Kompleksna oblika socialne volje, ustvarjena v avtonomnem dinamičnem diskurzivnem procesu	Enotnosti, opažene v mnenjih; mnenja zasebnikov, za katera »klienti« menijo, da jih je modro upoštevati (Allport); celota pogledov na probleme, ki zadevajo ali zanimajo skupnost (Bryce , Gallup)	Statični prerez odgovorov reprezentativnega vzorca državljanov v določeni časovni točki

Konceptualne dimenzije	Normativno-kritične konceptualizacije javnega mnenja	Javnomnenjske poizvedbe	
		Zagovorniki	Nasprotniki
Subjekt	Javnost – vsi potencialno prizadeti s političnimi odločitvami, ki so vpleteni v javno razpravo	Večina populacije; javnost je »odvečna za potrebe raziskovanja« (Allport)	Arbitrarno določena populacija, množica; izguba »generičnega subjekta« (Blumer)
Mnenje	Javno izražena spontana trditev, ki je konstitutivna za komunikacijsko delovanje	Interna dispozicija (ki se jo meri); reakcije posameznikov	Ne-mnenje
Vsebina menjenja	Avtonomna izbira za javno mnenje relevantnih tem	Preverjanje zahtev interesnih skupin (Albig)	Odgovor, ki je subvencioniran in omejen od zunaj
Način izražanja	Javna razprava o spornih zadevah	Odgovor na vprašanje v anketi; zasebno strinjanje ali nestrinjanje	Odgovori na vprašanje v anketi preprečujejo in/ali nadomeščajo javno razpravo (Ginsberg)
Delovanje	Nadzorovanje oblasti	Voditelji pri odločanju upoštevajo natančne ocene javnega mnenja (Gallup) in kljubujejo trditvam skupin pritiska (Albig)	Nadzor državljanov in pacifikacija javnega mnenja (Ginsberg)
Demokratska legitimnost	Vsi potencialno prizadeti (lahko) sodelujejo v razpravah	»Kontinuirano opazovanje izmuzljivega utripa demokracije« (Moore)	Ni legitimno (je nedemokratsko)
Družbena funkcija	Zagotavljanje odgovornosti političnih oblasti; regulacija posledic transakcij	»Ugotavljanje volje večine državljanov ob vsakem času« (Gallup)	Legitimiranje vladajoče politične ureditve in oviranje demokratičnega oblikovanja in izražanja javnega mnenja (Dryzek 1990)
Glavno načelo	Javnost	Anonimnost	Anonimnost

V razpravi o naravi javnega mnenja v *The American Commonwealth* (1888/1995) je Bryce razlikoval tri stopnje v razvoju javnega mnenja iz ne-

zavednega in pasivnega v zavedno in aktivno stanje. V njegovi shemi je bila najelementarnejša stopnja tista, ko je javno mnenje privolilo v voljo vladarja, ki ga je bilo vajeno ubogati. Na naslednji stopnji so se pojavili konflikti med vladajočimi elitami ter »bolj samostojnimi ali naprednimi duhovi« (torej meščanskim razredom), ki so bili na koncu razrešeni z revolucijami. Na tretji – dotlej najvišji – stopnji suverena večina izraža svojo voljo v določenih intervalih – na volitvah – in velja predpostavka, da bosta zakonodajna in izvršna veja oblasti upoštevali tako izraženo občo voljo. Načeloma naj bi bila mogoča tudi višja razvojna faza, če bi »bilo mogoče kontinuirano ugotavljati voljo državljanov, ne da bi bilo potrebno njeno sprejemanje v reprezentativnem telesu in morda celo brez potrebe po volilni mašineriji nasploh.« (Bryce, 1888/1995: 919) Toda Bryceu se je zdela četrta razvojna stopnja docela utopična predvsem zaradi »mehaničnih težav«, kajti »mašinerija za ocenjevanje ali merjenje ljudske volje iz tedna v teden ali iz meseca v mesec ni bila izumljena in ni verjetno, da bi jo izumili.« (ibid.)

Očitno je Bryce podcenil moč sprememb in inovacij. »Mašinerija«, ki se je v Brycevih časih zdela utopična, je bila iznajdena le nekaj desetletij kasneje v obliki javnomnenjskih poizvedb, skoraj v prav taki obliki, kot jo je nekaj let prej napovedal Carl Schmitt, ki je cinično in z aluzijo na ameriške »glasovalne naprave« predvideval, da bi nekega dne »vsak človek lahko neprestano izražal svoja mnenja o političnih vprašanjih skozi aparat, v centrali pa bi se vsa ta mnenja avtomatično registrirala.« (Schmitt, 1928/1954: 245) Kar je bilo za zagovornika javnega mnenja v podobi aklamacije na množičnih mitingih, kot si je javno mnenje predstavljal Schmitt, videti popoln nesmisel, se je uresničilo komaj desetletje kasneje v javnomnenjskih poizvedbah.

S sklicevanjem na Brycevo idejo najvišje stopnje razvoja demokracije je Gallup konec tridesetih let ponosno razglasil: »Z razvojem znanosti merjenja javnega mnenja lahko le z malo zadržki trdimo, to se tej stopnji v naši demokraciji zelo hitro približujemo.« (Gallup, 1938/2007: 213)

Bryceve ideje so razmišljanje utemeljitelja javnomnenjskega poizvedovanja močno zaznamovale. Gallup se nanj sklicuje tako ko gre za rešitev konceptualnih kot tudi metodoloških težav v povezavi z »javnim mnenjem«. Na Bryceu se Gallup sklicuje tudi, ko zagovarja ostenzivno definicijo javnega mnenja:

»Tisti, ki smo si začeli prizadevati meriti javno mnenje z metodami vzorčenja, javnega mnenja nismo pojmovali kot nekakšno skrivnostno silo, ki se izraža na neznane načine. Tako kot za Jamesa Bryceu je tudi za nas javno mnenje ,agregat pogledov, ki jih imajo ljudje o problemih, ki zadevajo ali zanimajo skupnost‘.« (Gallup, 1957: 23)

Podobno je bil Hyman prepričan, da z redukcijo javnega mnenja na »enotnosti, ki jih opazimo v mnenjih«, prihajamo bliže »dobri teoriji oblikovanja mne-

nja, in sicer samo zaradi bogastva in raznolikosti empiričnih raziskav.« (Hyman, 1957: 59) Converse je bil kasneje prepričan, da je »trdna uveljavitev industrije javnomnenjskih poizvedb [...] homogenizirala definicijo [javnega mnenja] in jo stabilizirala za dogledno prihodnost.« (Converse, 1987: S13)

Gallup se je skliceval na Bryceja tudi pri iskanju metodoloških rešitev. Petin-trideset let po svojem prvem poizvedovalskem eskeprimentu je njegov inštitut predstavil nov postopek za »merjenje javnega mnenja o aktualnih političnih zadevah« – tehniko »javnomenjskega referendum« – kot materializacijo stare Bryceove ideje:

»James Bryce je videl referendum [...] kot logično sredstvo, vendar je težavno in drago zbirati glasove milijonov ljudi na tako velikem območju, kot je območje večjih držav [v ZDA]; še težje ga je aplicirati na zvezne zadeve. Postopek, ki ga tu predstavljamo in ki smo ga testirali med volitvami leta 1970, odpravlja večino Bryceovih pomislekov glede težavnosti in stroškov. Odprta je pot za široko uporabo tega postopka za razkrivanje pogledov javnosti o lokalnih zadevah ter za razkrivanje – v dobro predstavnikov ljudstva – stanja javnega mnenja o najpomembnejših zadevah, s katerimi se sooča država.« (Gallup, 1971: 227)³

Ključna prednost novega postopka je bila za Gallupa njegova *podobnost s postopkom volitev*, kar naj bi ga naredilo razumljivejšega tudi za državljane. Novi postopek se je razlikoval od tradicionalnih poizvedb po tem, da za enote vzorčenja ni določal posameznikov, ampak okrožja, znotraj katerih bi naj vsako gospodinjstvo merili ne s pomočjo anketarjev, ampak s pomočjo vprašalnikov, ki jih člani gospodinjstva izpolnijo sami. Gallup je verjel, da lahko »ta postopek bolj dramatično razkrije odnos med načinom, kako ljudje živijo, ter načinom, kako volijo.« (ibid.: 220) Drugo metodološko vprašanje, ki naj bi prepričalo tudi največje skeptike poizvedovanja, je zadevalo zanesljivost in napovedno veljavnost poizvedb: »Čas je omogočil testiranje metod javnomnenjskih poizvedb na najbolj neizprosno možen način – z izidi volitev. Ne enkrat, temveč petnajstkrat v prav toliko nacionalnih volitvah so bile poizvedbe podvržene skrbni preiskavi kritikov, med katerimi so mnogi upali, da bodo naše napovedi napačne.« (Gallup, 1966/2007: 216)

Vprašnji empirične preverljivosti in zanesljivosti poizvedb sta prevladovali v znanstvenih razpravah o javnem mnenju tako močno, da so javnomnenjske

³ Binkley (1928: 389) je poročal: »Ključne točke nesoglasij so bile naslednje: 1. ali obstaja oziroma mora obstajati javno mnenje v ednini, ali je lahko obstaja o dani temi vrsta javnih mnenj; 2. ali je mnenje javno zaradi tega, ker je tema, na katero se nanaša javno, ali zaradi vrste ljudi, ki ima ta mnenja; 3. kolikšen del javnosti se mora strinjati, da postane javno; in 4. ali morajo obstajati tudi tisti, ki se ne strinjajo.«

poizvedbe v tridesetih letih dvajsetega stoletja postale dominantna javnomnenjska paradigma, ki je s tem izpodrinila tradicionalne normativne konceptualizacije javnega mnenja. »Prihod tako imenovanih ‚znanstvenih poizvedb‘ v tridesetih letih je pomenil velik korak naprej v reševanju problema hitrega, ekonomičnega in natančnega ugotavljanja stanj in trendov javnega mnenja,« je zapisal Childs (1965: 45). Poizvedovanje ni prineslo samo informacij o stališčih posameznikov, ki so bila relevantna za politični proces in napovedovanje njihovih volilnih odločitev, ampak je dalo tudi trženjsko relevantne informacije o nakupnih navadah in kupni moči potrošnikov ter podatke o povezavah med oglaševanjem, preferencami potrošnikov in odločitvami za nakupovanje, ki so postale eno ključnih področij tržnega raziskovanja.

Iznajdba javnomnenjskih poizvedb je vplivala na razvoj teorij javnega mnenja v dvajsetem stoletju v dveh smereh. Poizvedbe zagotovo igrajo pomembno vlogo v političnem procesu, še posebej v demokratičnih družbah. Sodobno, še posebej ljudsko pojmovanje javnega mnenja, je očitno povezano s poizvedbami. Poizvedovanje je bilo pogosto videno ne zgolj kot raziskovalni pristop (znanstveno orodje) za »merjenje ljudske volje«, temveč tudi kot politični artefakt – kot nova institucija (politične) demokracije. Pred pojavom poizvedb je družboslovje razmeroma neuspešno poskušalo operacionalizirati normativno določen pojem javnega mnenja. S poizvedbami pa naj bi prišli do zadostne stopnje empirične veljavnosti, tako so vsaj trdili njihovi glasniki in izvajalci. Novo empirično paradigmo v konceptualizaciji javnega mnenja so močno zaznamovali novi metodološki postopki: vzorčenje, merjenje stališč, izdelovanje merskih lestvic. A medtem ko so poizvedovalci videli poizvedbe kot delen protiukrep naraščajočemu demokratičnemu deficitu, so kritiki v poizvedbah videli resno grožnjo demokraciji.

Eno od vprašanj, ki jih je sprožilo poizvedovanje, je bilo premik javnega mnenja v sfero zasebnosti in anonimnosti. Kako lahko *javno* mnenje nastane iz posameznikovega »mnenja«, ki je *anonimno* izraženo v *zasebni* sferi? Anonimno komuniciranje se lahko včasih nanaša na javno razpravljanje, vendar je malo verjetno, da bi iz njega izšla družbena kritika, ker mu umanjajo »samonanašajoče se lastnosti, ki so se prvič pojavile v bralni javnosti in dobile normativno in institucionalno strukturo v inkluzivnem državljanstvu demokratične publicite.« (Bohman, 1999: 195) V Deweyjevi konceptualizaciji javnosti anonimnost ne more zagotoviti dostopa do javne razprave o transakcijah, ki pomembno zadevajo člane javnosti. Kot je ugotavljal Albig (1939: 171), anonimnost tudi ne zmanjša posameznikovega nagnjenja k dajanju družbeno zaželenih ali konvencionalnih odgovorov, ki naj bi bilo bolj značilno za »javno« izražanje stališč ali v javnem delovanju.

»Poizvedbe ustvarjajo javno mnenje«

Poizvedbe so konceptualno nadomestile javnost kot subjekt javnega mnenja (kot je bila pojmovana denimo v Benthamovem »tribunalu javnega mnenja«, sestavljenem iz politično rezonirajočih posameznikov, ali v Tönniesovem »mnenju javnosti«) z razpršeno množico ali celo kar z vsako skupino, sestavljeno iz dveh ali več komunicirajočih posameznikov. Allport je pojem »javnost« v pomenu specifične socialne kategorije iz definicije javnega mnenja izločil kot »odvečno za potrebe raziskovanja« (1939: 9) in zreduciral javno mnenje na odnose med posamezniki, kot je to pred njim predlagal že Bryce (1888/1995). Posamezniki ne ustvarjajo (javnega) mnenja, ker so mnenja zgolj »reakcije posameznikov«. Za Childsa je »teoretično [...] število možnih javnosti enako številu skupin z dvema ali več posamezniki, ki jih je mogoče izbrati. Beseda ‚javnost‘ in beseda ‚skupina‘ sta za vse praktične namene zamenljivi.« (Childs, 1965: 13) Helmut Bauer je tovrstno razumevanje javnega mnenja še radikaliziral in trdil, da »če naj bo pojem javno mnenje sploh smiseln«, bi moral biti mišljen kot »vsota vseh relevantnih posamičnih mnenj, kot prerez mnenj ljudi. Tako ni nič drugega kot seštevek enakih ali vsaj podobnih mnenj, ki jih državljani izražajo v glasovanjih ali mnenjskih poizvedbah.« (1965: 121) Javno mnenje je bilo tako zreducirano na agregat posameznih mnenj. Za razliko od neoklasičnih paradigem je bila nova konceptualizacija javnega mnenja osvobodjena vsakršne zgodovinske določenosti ali normativnih predpostavk.

V tej perspektivi je uveljavitev industrije javnomnenjskih poizvedb videti izjemen znanstveni dosežek. Zasledimo lahko celo idejo, da so fenomen javnega mnenja ustvarile družbene vede: »izraz ‚javno mnenje‘ priključuje kot svoj nujni tehnični del ankete javnega mnenja.« (Osborne in Rose, 1999: 371) V svoji kritiki kritične teorije (npr. Habermasa, 1962/1989 in Bourdieuja, 1972/2007) Osborne in Rose trdita, da se »javno mnenje ustvarja s postopki, razvitimi za to, da bi ga ‚odkrivali‘. Pojav mnenja je produkt tehničnih postopkov, načrtovanih, da ga zajamejo.« (ibid.: 382).

Nasproti Bourdieuju, ki trdi, da javno mnenje sicer (lahko) obstaja, vendar ne »v obliki, v katero nas prepričujejo ljudje, katerih eksistenca je odvisna od te iluzije« (1972/2007: 261) – torej ne v obliki javnomnenjskih poizvedb –, Osborne in Rose trdita, da »brez anketiranja in oblik merjenja gotovo sploh ne bi vedeli za javno mnenje; brez postopkov merjenja ne bi imeli nobenega znanja o tem, kaj je sploh treba meriti.« (1999: 387) Tako po eni strani trdita, da »javno mnenje ne obstaja, dokler ne obstajajo tehnologije – in anketiranci, prilagojeni tehnologijam – ki zagotovijo, da javno mnenje obstaja«, po drugi strani pa naj bi – paradoksalno – »obstoj vprašalnikov in anket spodbujal idejo, da je ‚tam zunaj‘ javno mnenje, ki ga lahko imamo in izmerimo« (ibid.): torej postopki kažejo, da

javno mnenje »tam zunaj« obstaja neodvisno od teh postopkov merjenja. Če je postopek namenjen temu, da »zajame nek pojav«, to pomeni, da ta pojav obstaja pred merjenjem in neodvisno od njega.

Trditev, da brez zbiranja odgovorov na vprašanja ne bi mogli imeti vedenja o javnem mnenju, temelji na dveh napačnih predpostavkah. Prvič, predpostavlja, da prikazovanje podatkov v obliki odgovorov na vprašanja je javno mnenje, četudi gre v najboljšem primeru zgolj za njegovo *operacionalno definicijo*. In drugič, predpostavlja, da pred pojavom poizvedb sploh ni bilo nobenih opaznih manifestacij javnega mnenja (in torej javno mnenje empirično gledano sploh ni obstajalo, ali pa ga vsaj nihče ni mogel razumeti), kar je zgodovinsko gledano očitno napačna trditev. To bi namreč pomenilo, da so se cela tri stoletja teoretiki javnega mnenja vedli, kot da bi javno mnenje obstajalo, pa čeprav v resnici ni obstajalo. In da so bili vsi »organi javnega mnenja«, o katerih je tekla razprava od Benthama naprej, samo prikazni. So bile mar vse razprave o javnem mnenju pred prihodom javnomnenskih poizvedb – ki so tekle o tem, (1) »v kakšni obliki naj politične institucije prepoznajo javno mnenje«, (2) »kakšne lastnosti mora imeti javno mnenje« in (3) »kakšno politično moč mu je treba dati« (Althaus, 2006: 98) – razprave o tem, kar empirično sploh ni obstajalo? Medtem ko Althaus ugotavlja, da se je »empirično raziskovanje od zgodnjega dvajsetega stoletja do danes vneto ukvarjalo z vprašanjem o lastnostih javnega mnenja, drugi dve vprašanji pa je prepuščalo filozofom« (ibid.), Osborne in Rose (1999) zanikata, da lahko o prvem vprašanju filozofi karkoli povedo, drugi dve vprašanji pa sta zanj irelevantni, saj je po njunem zgolj ena oblika, v kateri obstaja javno mnenje (poizvedbe). Pri tem sta vprašanji o lastnostih in moči javnega mnenja povsem empirične, ne pa normativne narave.

S tem se ne bi strinjal niti Bryce, na katerega se je Gallup tako pogosto skliceval za upravičevanje svojih trditev. V svoji razpravi o naravi javnega mnenja je obravnaval ZDA poznega devetnajstega stoletja kot primer neprimerne »vladavine javnega mnenja«, v katerem po Bryceu »želje in pogledi ljudi prevladajo, še preden so prešli formalne zakonsko regulirane organe, in brez potrebe po tem, da bi bili v njih sploh obravnavani.« (Bryce, 1888/1995: 925) Po Bryceu se je javno mnenje izražalo skozi štiri ključne »organe«: (1) v tisku; (2) na javnih zborovanjih, zlasti med predvolilnimi kampanjami; (3) na volitvah; (4) v državljanskih združenjih. Ideja »organov« javnega mnenja sega vsaj tja do Benthama in so jo kasneje podrobneje razvijali avtorji, kot denimo Tarde, Tönnies in mnogi drugi. Verjeli so da, četudi nobeno od teh raznovrstnih orodij oziroma organov javnega mnenja ne more podati stalne, takojšnje ali zanesljive ocene javnega mnenja, elite ravnajo, kot da bi takšna orodja obstajala: »stalno opazujejo manifestacije trenutnega ljudskega mnenja in [...] naravnavajo svoj kurz skladno s svojo interpretacijo teh manifestacij.« (ibid., 920) »Opazovanje« javnega mnenja je kasne-

je, še posebej pri V. O. Keyju, postalo ključni element konceptualizacij javnega mnenja.

Poizvedbe sicer lahko štejemo za velik (znanstveni) izum, vendar ne smemo zanemariti drugih tehnologij, ki so jih zgodovinsko gledano izumili prej, in obravnavati poizvedbe kot »svojsko *disciplino*, potrebno za obstoj javnega mnenja«, kot sta prepričana Osborne in Rose (1999: 382). Njuno pojmovanje, »da je mnenje produkt določenega postopka, s katerim je mnenje izvabljeno«, zanemarija dejstvo, da menjenje – kot posebna oblika »imetja za resnično«, ki se razlikuje od verjetja in vedenja – obstaja neodvisno od katerega koli »izvabljanja«, in enako velja za ustvarjanje osebnih mnenj. Ljudje »vedo, kako ustvariti ta pojav, ki se imenuje mnenje«, in svoja mnenja preverjajo skozi komuniciranje, tudi če jim poizvedovalci ne postavljajo vprašanj. To so ljudje znali že tisočletja, prav tako so izumljali druge »tehnologije za zagotavljanje obstoja javnega mnenja«, najpomembnejša od teh je nedvomno časopis.

Z drugimi besedami, ni merski instrument tisti, ki »vzpostavlja objektivno področje, ki mu pravimo javno mnenje«, kot sta prepričana Osborne in Rose, ampak komunikacijski proces (vključno, a ne izključno s postavljanjem vprašanj in z odgovori nanje v poizvedbah), v katerih posamezniki izražajo in preverjajo svoja mnenja. Trditi, da javno mnenje lahko obstaja le s tehnologijo poizvedb, pomeni tudi, da je javno mnenje zgolj vsota posameznih mnenj, zasebno izraženih v poizvedbah.⁴ V takem privatiziranem pojmovanju javnega mnenja postanejo politični odnosi, institucije, procesi in izidi demokratičnih sistemov irelevantni za javno mnenje; šteje le to, kako jih posamezni državljani vidijo in razumejo ali se vsaj pretvarjajo, da jih razumejo. Gotovo pa je takšno pojmovanje metodološko zelo prikladno, kar je verjetno največji razlog za popularnost privatiziranega pojmovanja javnega mnenja med tolikšnim številom raziskovalcev.

Osborne in Rose pa imata glede »postopka, s katerim je mnenje izvabljeno«, prav s *kontrafaktičnega* stališča. Bolj kot z »izvabljanjem mnenja« respondentov, poizvedbe pogosto izzovejo »ne-mnenja« ali »ne-stališča« (to je mnenja, ki so *videti* posameznikova mnenja zgolj zato, ker so jih zabeležili anketarji, pred poizvedovanjem pa niso obstajala). Converse, ki je empirično preverjal tezo o nestališčih, je ugotovil, da so mnenja ljudi lahko »ekstremno labilna v času« (1964:

⁴ Podatki v obliki odgovorov na vprašanja, ki jih zberejo poizvedovalci, so pogosto omejeni na zelo posebno obliko »mnenja«. Kot je trdil Allport (1940: 252), je bilo »javno mnenje« splošno dojeto »ne kot nekaj, kar obstaja v stopnjah ali kar je možno meriti na kontinuumu kot druge znanstvene spremenljivke, temveč kot 'vse ali nič' pojav. Ali je za ali proti neki stvari.« Allport je bil prepričan, da je ta dihotomni pogled na javno mnenje odgovoren za večino izkrivitev metod poizvedovanj, zaradi katerih je bilo poizvedbe komaj še možno primerjati z znanstvenim raziskovanjem.

241); »velik del volivcev nima jasnega prepričanja celo o vprašanjih, ki so bila dalj časa podlaga za izrazite politične polemike med elitami.« (ibid.: 245) Samo za ne-mnenja namreč drži teza, da so v veliki meri, če ne izključno, proizvod specifičnega postopka – kar je navdahnilo Bourdieuja, da je zaključil, da »javno mnenje«, ki ga izvajajo poizvedbe, v realnosti sploh ne obstaja.

Pojem ne-mnenja opozarja, da se mnenja ljudi, kot jih ugotavljajo poizvedbe – v nasprotju z njihovim dejanskim mnenjem – zlahka spreminjajo. V veliki meri pride do sprememb (1) naključno, ker so ne-mnenja preprosto premalo določena in hipno tvorjena, do sprememb pa prihaja tudi (2) zaradi merskih napak, ki jih povzročijo nejasne formulacije, določeno zaporedje vprašanj, pristranskosti anketarja, napak vzorčenja ter konteksta, v katerem so bila postavljena vprašanja, ter (3) zaradi posameznikovega pomanjkljivega zavedanja, kaj drugi ljudje mislijo ali čutijo oziroma zaradi napačnega družbenega vedenja o drugih ljudeh (Splichal 1997).

Kritika za to krivi orodje javnomnenjskih poizvedb, ne pa javnost, in rezultati eksperimentov s »posvetovalnimi poizvedbami« (deliberative polling) Jamesa Fishkina (1997) in njegovih kolegov na Univerzi v Teksasu dajejo močno empirično podporo tej kritiki. Posvetovalne poizvedbe jasno kažejo, da je zelo verjetno, da bodo »anketiranci«, če imajo dostop do (dodatnih) informacij in če sodelujejo v odprti razpravi, tvorili bolj konsistentna mnenja, ki se pogosto razlikujejo od tistih, ki jih hipno tvorijo kot odgovore na anketarjeva vprašanja.

Politična institucionalizacija poizvedovanja

Eksperimenti s posvetovalnimi poizvedbami nakazujejo na to, da bi poizvedovanje lahko obravnavali kot podobno in funkcionalno enakovredno nekaterim drugim institucionaliziranim političnim procesom, kot so denimo volitve ali referendum. »Sodelovanje v raziskavi, bodisi kot raziskovalec ali anketar bodisi kot anketiranec, ni nič manj naravno kot glasovanje, članstvo v mestnem svetu, sodelovanje v sodni poroti ali katera koli druga politična praksa.« (Sanders, 1999: 256) Javnomnenjske *poizvedbe* so bile ustvarjene podobno kot politične institucije. Tehnologije splošnih (pravzaprav katerih koli) političnih volitev in referendumov o pomembnih družbenih vprašanjih se razlikujejo od udeležbe v poizvedbah o strankarskih preferencah in/ali političnih stališčih samo v dveh pogledih: (1) poizvedba ne povzroči neposrednih političnih/pravnih posledic, kot jih povzročijo volitve ali referendum, ki imajo pomembne takojšnje posledice za tekmujoče stranke in kandidate; (2) v nasprotju s samoselekcijo državljanov na volitvah temelji poizvedba na naključnem vzorcu. Vendar tako volitve kot poizvedbe temeljijo na isti normativni ideji reprezentacije: tako za rezultate parlamentarnih volitev kot za rezultate poizvedb velja, da naj bi pošteno predstavljali

splošno volilno telo. Kot je poudarjal Gallup, je ključna prednost poizvedb prav njihova podobnost s procesom volitev (1971).

Volitve določajo sestavo parlamentov in drugih (političnih) institucij; rezultati zakonodajnih referendumov imajo neposreden zakonodajni učinek (potrditev ali odpravo zakona). Poizvedbe pa se od volitev in referendumov razlikujejo v tem, da so njihove posledice posredne, posredovane skozi politične ali druge institucije, ki sodelujejo pri vladovanju (governance). V poizvedbah so preference *merjene* na naključnem vzorcu volivcev (s popravki v zvezi z izraženo namero vprašanih, da bodo volili ali ne); naključno vzorčenje naj bi »dokazovalo« njihovo znanstveno veljavnost. Na pravih volitvah se »anketiranci« (tj. volivci) sami izbirajo (s čimer je izbira znanstveno gledano manj veljavna ali sploh neveljavna, saj niso nujno reprezentativni za celotno populacijo), njihove preference so *odločilne*, proces pa se obravnava kot politična participacija.

Kljub temu pa je podpora zamisli, da so javnomnenjske poizvedbe epistemološko in ontološko primerljive z volitvami in referendumi, zanemarljiva v akademski (in še manjša v strokovni) literaturi. Volitve in referendumi so splošno dojeti kot *del političnega procesa*, ne pa kot neka vrsta raziskovanja, medtem ko so javnomnenjske poizvedbe obravnavane kot vrsta raziskovanja in ne kot oblika politične institucionalizacije javnega mnenja.

Toda zakaj bi bilo treba to delitev na splošno sprejete oblike političnega procesa in (deklarirane) oblike raziskovanja jemati za samoumevno? Z nasprotnega stališča lahko gledamo na volitve in referendume o pomembnih (kontroverznih) družbenih zadevah kot na neko vrsto poizvedovanja o strankarskih preferencah in/ali političnih stališčih z neposrednimi političnimi/pravnimi posledicami.

Najočitnejši argument za tezo, da so *poizvedbe del političnega procesa*, sta primera predvolilnih poizvedb in vzporednih volitev, ki merita popolnoma isto kot volitve (glasove državljanov za politične stranke in posamezne kandidate za politične funkcije), z natančno istim instrumentom (tajnim glasovanjem), vendar z nekoliko različnimi postopki in stopnjami zanesljivosti ter, kajpak, z različnimi (a vselej političnimi) posledicami.

V praksi se kaže, da sta široka uporabnost poizvedb za politično demokracijo in njihova učinkovitost vplivanja na ravnanje politikov splošno priznana ne glede na celo vrsto kritik, medtem ko je več dvomov glede sposobnosti poizvedb, da bi dejansko izražale javno mnenje. To nas postavlja pred precej frustrirajočo zagato: utemeljitelji ideje poizvedovanja kot načina »opazovanja izmuzljivega utripa demokracije« (Moore, 1995: 357) so vztrajno utemeljevali učinkovitost poizvedb z »natančno oceno javnega mnenja« (Gallup). A kako naj bodo poizvedbe »dobre za demokracijo«, če dejansko ne »predstavljajo pravega javnega mnenja«? Kdo dejansko vpliva na delovanje politikov, če javnomnenjske poizvedbe napačno predstavljajo javno mnenje?

Ta protislovja nakazujejo, da so mnenjske poizvedbe političen in ne znanstven pojav, in bi ga kot takšnega morali jasno ločevati od znanstvenih metod zbiranja podatkov v obliki odgovorov na vprašanja in *raziskovanja* javnega mnenja. Dejstvo, da so bile poizvedbe iznajdene kot *oblika raziskovanja* in ne kot oblika politične institucionalizacije javnega mnenja, medtem ko so bile volitve in referendumi iznajdeni kot *del institucionalnega političnega procesa*, ne pa kot oblika raziskovanja, je povsem nepomembno. Specifične funkcije javnomnenjskih poizvedb niso njihove intrinzične lastnosti, ampak so odvisne od strani uporabnikov in opazovalcev, ki jih definirajo. Ne obstajajo v pojavu kot »dana dejstva«, neodvisne od družbenega konteksta, temveč so vedno odvisne od opazovalca in konteksta. Funkcije v smislu predstavljanja družbenega pojava za doseganje učinka, skladnega z zastavljenimi cilji, so družbeni konstrukti in kot taki družbeno (kontekstualno) specifični. Mogoče so Gallup in drugi res zasnovali javnomnenjske poizvedbe s ciljem razviti raziskovalni postopek za »merjenje javnega mnenja.« Vendar vključenost poizvedb v politični sistem rezultira v specifičnih *političnih* funkcijah, ki so poizvedbam pripisane ne glede na njihove *znanstvene* funkcije (npr. da »razkrivajo – v dobro predstavnikov ljudstva – stanje javnega mnenja«, kot je bil prepričan Gallup). Konceptualizacija »javnega mnenja« kot »orodja kolektivnega sistemskega nadzorovanja« (Allport, 1940: 253) napravi poizvedbe nedružljive s kakršnim koli – še najmanj pa s kritičnim – znanstvenim delovanjem.

Literatura

- Albig, W. (1939) *Public Opinion* (New York: McGraw Hill).
- Allport, F. H. (1937) 'Toward a Science of Public Opinion', *Public Opinion Quarterly*, 1(1), str. 7–23.
- Allport, F. H. (1940) 'Polls and the Science of Public Opinion', *Public Opinion Quarterly*, 4(2), str. 249–257.
- Althaus, S. L. (2006) 'False Starts, Dead Ends, and New Opportunities in Public Opinion Research', *Critical Review*, 18(1–3), str. 75–106.
- Bauer, H. (1965) *Die Presse und die öffentliche Meinung* (München: Günter Olzog).
- Bauer, W. (1914) *Die öffentliche Meinung und ihre geschichtlichen Grundlagen* (Tübingen: J. C. B. Mohr).
- Beniger, J. R. (1992) 'The Impact of Polling on Public Opinion: Reconciling Foucault, Habermas, and Bourdieu', *International Journal of Public Opinion Research*, 4(3), str. 204–219.
- Bentham, J. (1791/2007) 'O publiciteti', v: S. Splichal (ur.) *Komunikološka hrestomatija 3* (Ljubljana: Založba FDV), str. 7–20.
- Bentham, J. (1822/1990) *Securities Against Misrule and Other Constitutional Writings for Tripoli and Greece* (Oxford: Clarendon Press).
- Berelson, B. and M. Janowitz (ur.) (1959) *Reader in Public Opinion and Mass Communication* (New York: Free Press).
- Binkley, R. C. (1928) 'The Concept of Public Opinion in the Social Sciences', *Social Forces*, 6(3), str. 389–396.

- Blumer, H. (1948/2007) 'Javno mnenje in javnomnenjske poizvedbe' v: S. Splichal (ur.) *Komunikološka hrestomatija 3* (Ljubljana: Založba FDV), str. 237–248.
- Bohman, J. (1999) 'Citizenship and Norms of Publicity: Wide Public Reason in Cosmopolitan Societies', *Political Theory*, 27(2), str. 176–222.
- Bourdieu, P. (1972/2007) 'Javno mnenje ne obstaja', v: S. Splichal (ur.) *Komunikološka hrestomatija 3* (Ljubljana: Založba FDV), str. 249–261.
- Bryce, J. (1888/1995) *The American Commonwealth* (Indianapolis, IN: Liberty Fund).
- Childs, H. L. (1965) *Public Opinion: Nature, Formation, and Role* (Princeton, NJ: D. van Nostrand).
- Converse, P. E. (1964) 'The Nature of Belief Systems in Mass Publics', v: D. E. Apter (ur.), *Ideology and Discontent* (New York: Free Press), str. 206–261.
- Converse, P. E. (1987) 'Changing Conceptions of Public Opinion in the Political Process', *Public Opinion Quarterly*, 51(4), str. 12–24.
- Dewey, J. (1927/1999) *Javnost in njeni problemi* (Ljubljana: Založba FDV).
- Dicey, A. V. (1905/1981) *Lectures on the Relation Between Law and Public Opinion in England During the Nineteenth Century* (New Brunswick, NJ: Transaction Books).
- Dryzek, J. S. (1990) *Discursive Democracy* (New York: Cambridge University Press).
- Fishkin, J. S. (1997) *The Voice of the People: Public Opinion and Democracy* (New Haven, CT: Yale University Press).
- Fraser, N. (2007) 'Transnationalizing the Public Sphere: On the Legitimacy and Efficacy of Public Opinion in a Post-Westphalian World', *Theory, Culture & Society*, 24(4), str. 7–30.
- Gallup, G. (1938/2007) 'Merjenje javnega mnenja', v: S. Splichal (ur.) *Komunikološka hrestomatija 3* (Ljubljana: Založba FDV), str. 211–214.
- Gallup, G. (1957) 'The Changing Climate for Public Opinion Research', *Public Opinion Quarterly*, 21(1), str. 23–27.
- Gallup, G. (1966/2007) 'Javnomnenjske poizvedbe in politični proces – preteklost, sedanjost, prihodnost', v: S. Splichal (ur.) *Komunikološka hrestomatija 3* (Ljubljana: Založba FDV), str. 215–222.
- Gallup, G. (1971) 'The Public Opinion Referendum', *Public Opinion Quarterly*, 35(2), 220–227.
- Ginsberg, B. (1989) 'How Polling Transforms Public Opinion', v: M. Margolis in G. A. Mauser (ur.), *Manipulating Public Opinion* (Pacific Grove, CA: Brooks/Cole), str. 271–293.
- Habermas, J. (1962/1989) *Strukturne spremembe javnosti* (Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete).
- Harrisson, T. (1940) 'Kaj je javno mnenje?', v: S. Splichal (ur.) *Komunikološka hrestomatija 3* (Ljubljana: Založba FDV), str. 175–187.
- Hegel, G.W. F. (1821/1971) *Philosophy of Right* (London: Oxford University Press).
- Hegel, G.W. F. (1821/2007) 'Javno mnenje', v: S. Splichal (ur.) *Komunikološka hrestomatija 3* (Ljubljana: Založba FDV), str. 43–48.
- Hobbes, T. (1668/2005) *Behemot, ali Dolgi parlament* (Ljubljana: Studia humanitatis).
- Hyman, H. H. (1957) 'Toward a Theory of Public Opinion', *Public Opinion Quarterly*, 21(1), str. 54–59.
- Kant, I. (1784) *An Answer to the Question: What is Enlightenment?*, dostopano: 20. oktober 2010, <http://www.totalb.com/~mikeg/phil/kant/enlightenment.html#1>.
- Kant, I. (1795/1937) *Dve razpravi: Razmišljanja o čustvu lepega in vzvišenega. K večnemu miru* (Ljubljana: Slovenska matica).
- Key, V. O. Jr. (1961/1967) *Public Opinion and American Democracy* (New York: Knopf).
- LeBon, G. (1895/2001) *The Crowd: A Study of Popular Mind* (Kitchener: Batoche Books).
- Lippmann, W. (1922/1999) *Javno mnenje* (Ljubljana: Založba FDV).

- Lippmann, W. (1925) *The Phantom Public* (New York: Harcourt, Brace and Co).
- Machiavelli, N. (1513/1920) *Vladar* (Ljubljana: Zvezna tiskarna).
- Mill, J. S. (1859/1994) *O svobodi* (Ljubljana: Študentska organizacija Univerze).
- Moore, D. W. (1995) *The Superpollsters* (New York: Four Walls Eight Windows).
- Noelle-Neumann, E. (1984/1993) *The Spiral of Silence: Public Opinion – Our Social Skin* (Chicago, IL: University of Chicago Press).
- Osborne, T. and N. Rose (1999) 'Do the Social Sciences Create Phenomena? The Example of Public Opinion Research', *British Journal of Sociology*, 50(3), str. 367–396.
- Park, R. E. (1904/1972) *The Crowd and the Public*, H. Elsner Jr. (ur.) (Chicago, IL: University of Chicago Press).
- Ross, E. A. (1901/1969) *Social Control: A Survey of the Foundations of Order* (Cleveland, OH: The Press of Case Western Reserve University).
- Sanders, L. M. (1999) 'Democratic Politics and Survey Research', *Philosophy of the Social Sciences*, 29(2), str. 248–280.
- Schmitt, C. (1928/1954) *Verfassungslehre* (Berlin: Duncker and Humblot).
- Splichal, S. (1997) *Javno mnenje: Teoretski razvoj in spori v 20. stoletju* (Ljubljana: Založba FDV).
- Splichal, S. (2011) *Transnationalization of the Public Sphere and the Fate of the Public* (Cresskill, NJ: Hampton Press).
- Tarde, G. (1901) *L'opinion et la foule* (Paris: Les Presses Universitaires de France).
- Tarde, G. (1969) *On Communication and Social Influence*, T. N. Clark (ur.) (Chicago, IL: University of Chicago Press).
- Tocqueville, A. (1835-40/1996) *Demokracija v Ameriki* (Ljubljana: Krtina).
- Tönnies, F. (1922/1998) *Kritika javnega mnenja* (Ljubljana: Založba FDV).
- Zaller, J. R. (1992) *The Nature and Origins of Mass Opinion* (Cambridge: Cambridge University Press).

Metodološka jasnost in (ali) predmetna čistost prava? (Ob Kelsnovih in Pitamičevih razpravljanjih in razhajanjih)

Marijan Pavčnik

1. Uvod

Leonid Pitamic (1885–1971)¹ je bil Kelsnov sodobnik; študiral je na Dunaju in se je tam leta 1915 habilitiral za privatnega docenta za splošno in avstrijsko državno pravo ter leta 1917 še za filozofijo prava. Kelsnov biograf Métall poroča, da je Hans Kelsen (1881–1973) še v času (prve) svetovne vojne, ko je začel raziskovati vprašanje suverenosti, osnoval privatni seminar, v katerem je krog mlajših raziskovalcev odprto razpravljal o pravno teoretičnih problemih. Med njimi so bili tudi Adolf Merkl (1890–1970), Leonid Pitamic in Alfred Verdross

¹ Pitamic je bil rojen v Postojni, osnovno šolo in tri razrede gimnazije je obiskoval v Gorici, se nato preselil na Dunaj, kjer je maturiral kot gojenec Terezijanske akademije in študiral pravo na tamkajšnji pravni fakulteti. Poklicno delo je začel v letih 1908 do 1913, ko je služboval pri Deželni vladi v Ljubljani in pri okrajnih glavarstvih v Krškem, Litiji in Postojni. 1913 je bil dodeljen državnopravnemu oddelku Predsedstva Ministrskega sveta na Dunaju, kjer je ostal vse do razsula Avstro-ogrske monarhije. V Ljubljani je bil med matičarji Pravne fakultete Univerze v Ljubljani; bil je njen prvi dekan in redni profesor, ki je predaval javnopravne predmete. V študijskem letu 1925/26 je bil rektor Univerze v Ljubljani. V letih 1929 do 1934 je bil izredni poslanik in pooblaščen minister Kraljevine Jugoslavije pri vladi ZDA v Washingtonu. Po vrnitvi v Ljubljano je nadaljeval z delom na Pravni fakulteti vse do leta 1952, ko se je upokojil. Pitamic je bil član Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani – od leta 1938, ko je bila akademija ustanovljena, in do 21. junija 1948, ko ga Prezidij Ljudske skupščine Republike Slovenije iz političnih razlogov ni potrdil kot njenega rednega člana (Ukaz o potrditvi članov Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ur. l. LR Slovenije, št. 27/1948). Od leta 1988 je v letopisih SAZU vključen v seznam pokojnih akademikov. Na Skupščini SAZU 17. decembra 1996 je bil posmrtno rehabilitiran. Leta 1996 sta mu ljubljanska univerza in njena pravna fakulteta postavili spominsko obeležje v obliki doprsnega kipa (pred stavbo Univerze v Ljubljani). – Bolj podrobno glej: Merkl, Leonidas Pitamic zum 70. Geburtstag, str. 145–147; Kušej, Leonid Pitamic, str. 5–12; Tomšič, Leonidas Pitamic in memoriam, str. 201–203; Pavčnik, Leonid Pitamic (1885–1971), str. 137–139. – Avtor te razprave se je že večkrat ukvarjal s Pitamicem in čisto teorijo prava. Glede na to se razprava na nekaterih mestih prekriva s prejšnjimi deli; glej zlasti: Pavčnik, Na robovih čiste teorije prava, str. 15–32; isti, Leonid Pitamic, str. 325–350. – Razprava je za tisk pripravljen plenarni referat, ki ga je imel avtor na 25. svetovnem kongresu Mednarodnega združevanja za pravno in socialno filozofijo v Frankfurtu/M. (18. avgusta 2011): *Methodologische Klarheit oder gegenständliche Reinheit des Rechts? Anmerkungen zur Diskussion Kelsen – Pitamic*, v: *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie – Beiheft* 136 (2013), str. 105–129.

(1890–1980), po koncu vojne pa so se jim pridružili še drugi.² Iz tega kroga je postopoma nastala »Dunajska pravno teoretična šola«, ki se je »v bistvenem razvila pod neposrednim vplivom Hansa Kelsna«.³ V Pitamičevem primeru sta imela pomembno vlogo tudi Merklova teorija stopnjevitosti pravnega reda (skupaj s tako imenovanim »upoštevanjem napake« [»Fehlerkalkül«]) in Verdrossova naravno-pravna teorija (skupaj z njegovim pogledom na enotnost pravne vesoljnosti).

V predgovoru k drugi izdaji *Temeljnih problemov državnopravne vede* (*Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*) je Kelsen zapisal, da je čista teorija prava »skupno delo stalno razširjajočega se kroga mož, ki so enako teoretično usmerjeni.«⁴ V ta krog je Kelsen uvrstil tudi Pitamica in mu priznal, da je podal dragocene prispevke k vprašanju, kako opredeliti temeljno normo (nem. *Grundnorm*) kot predpostavko pravnega spoznavanja.⁵ O ožjem krogu ljudi, ki stremijo za istimi cilji, govori Kelsen tudi v predgovoru k prvi izdaji Čiste teorije prava. Značilnost njegove »šole« naj bi bila, da se »vsak izmed članov poskuša česa naučiti od drugih, ne da bi se zato odpovedal svoji lastni poti.«⁶ V Kelsnovem in Pitamičevem primeru so ta vprašanja strnjena okrog metodološke in predmetne čistosti prava.

V nadaljevanju se bom najprej na kratko ustavil ob Kelsnovi teoriji prava v času, na katerega se v svojih delih odziva Pitamic. Sledilo bo razpravljanje o enem od izhodišč čiste teorije prava, to je o ekonomiji mišljenja, kjer je Kelsen v določenem obsegu sprejel Pitamičevo pojmovanje. Vprašanje temeljne norme je zanesljivo tisto, kjer sta Kelsen in Pitamic odšla vsak v svojo smer. Pitamic je čisto teorijo prava presegel in skušal najti skupni vsebinski imenovalec med pozitivnim in naravnim pravom. Skupni imenovalec je iskal v naravi prava. Končni rezultat ni, da se Kelsnovo in Pitamičevo pojmovanje izključujeta. Njuna pogleda sta nesporno različna, a se lahko dopolnjujeta, če ju ustrezno povežemo. Bistven prispevek čiste teorije prava je, da zarisuje formalnopravni okvir, v katerem je človek lahko vsebinsko ustvarjalen.

² Métall, Hans Kelsen, str. 29.

³ Métall, Hans Kelsen, str. 29. Glej tudi Walter, Jabloner, Zeleny (ur.), *Der Kreis um Hans Kelsen*.

⁴ Kelsen, *Vorrede zur zweiten Auflage Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*, str. XXIII; prva izdaja iz leta 1911 je v nadaljevanju navajana kot Kelsen, *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*.

⁵ Kelsen, *Vorrede zur zweiten Auflage Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*, str. XV. Na tem mestu so navedene naslednje Pitamčeve razprave: *Denkökonomische Voraussetzungen*; *Eine »Juristische Grundlehre«*; *Plato, Aristoteles und die Reine Rechtstheorie*; *Kritische Bemerkungen*. Te razprave so prevedene in ponatisnjene v Pitamic, *Na robovih čiste teorije prava*. Ponatisi imajo dvojno navajanje strani: najprej je navedena stran iz prvega natisa, nato sledi pod črto tekoča stran knjige. Navedki so vzeti iz slovenskega prevoda; stran prevoda je navedena v oklepaju za ustrezno stranjo izvirnika.

⁶ Kelsen, *Vorwort zur ersten Auflage Reine Rechtslehre*, str. IX (9). Navedki so vzeti iz slovenskega prevoda (Kelsen, *Čista teorija prava*); stran prevoda je navedena v oklepaju za ustrezno stranjo izvirnika.

2. Čistost prava

Temeljno metodično načelo Kelsnove teorije je, da »želi pravno znanost osvoboditi vseh njej tujih elementov«. ⁷ Ta metodološki program je jasno načrtan že v *Temeljnih problemih državnopravne vede (Hauptprobleme der Staatsrechtslehre)*. V predgovoru k drugi izdaji Kelsen razločno pove, da gre za »samostojnost prava kot predmeta znanstvenega spoznavanja«. ⁸ Samostojnost prava je sinonim za »čistost vede«, ⁹ ki jo pravo zanima zgolj kot formalna najstvena struktura. Čistost teorije terja, da jo je treba zavarovati tako v razmerju do sociološkega raziskovanja kot tudi v razmerju do naravnopravne teorije. V razmerju do sociološkega raziskovanja se je treba zavarovati zato, ker uporablja kavzalno znanstveno metodo in si »prilašča pravo kot del *naravno* dane resničnosti«, v razmerju do naravnopravne teorije pa se je treba ograditi zato, ker vnaša v pravo »svet etično-političnih postulatov.« ¹⁰ Kelsnov pozitivizem je kritičen in se zato v celoti distancira od politike, morale in ideologije.

Ograditev od sociološkega in naravnopravnega pravoznanstva zoži metodološki domet čiste teorije prava. Njen predmet je, tako Kelsen, *pozitivno pravo* in skuša odgovoriti »na vprašanje, kaj in kakšno je pravo, in ne na vprašanje, kakšno naj bi bilo oziroma kako naj bo oblikovano.« ¹¹ Kelsnov metodološki pristop *ne omogoča*, da bi pozitivno pravo obravnavali kot integralni del socialne resničnosti. Kelsnov pristop nas usmerja v normative zakonitosti, ki jih je mogoče spoznati s pravnim zakonom (kot nasprotjem naravnega zakona).

⁷ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 1 (19). – O periodizaciji Kelsnove teorije glej zlasti Paulson, *Toward a Periodisation of the Pure Theory of Law*, str. 11–47; isti, *Introduction*, str. XVII–XLII; isti, *Introduction* [2], str. XXIII sl.; isti, *Four Phases*, str. 153–166; isti, *Arriving at a Defensible Periodization*, str. 351–364; isti, *Konstruktivismus, Methodendualismus und Zurechnung*, str. 631–657; isti, *Der Normativismus*, str. 529–536 (str. 530, op. 11). Prim. Heidemann, *Die Norm*, str. 23 sl., str. 43 sl. Za Pitamica, njegov razvoj in njegovo kritično obravnavanje čiste teorije prava je pomembno zlasti obdobje, ki ga zaznamujeta Kelsnovi deli *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* in *Reine Rechtslehre* (1. izd.). O tem obdobju glej tudi Jestaedt, *Von den »Hauptproblemen« zur Erstauflage der »Reinen Rechtslehren«*, str. 113–135.

⁸ Kelsen, *Vorrede zur zweiten Auflage Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*, str. V.

⁹ Kelsen, *Vorrede zur zweiten Auflage Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*, str. V.

¹⁰ Kelsen, *Vorrede zur zweiten Auflage Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*, str. V.

¹¹ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 1 (19).

Kelsnov pravni zakon sprejema novokantovski metodološki dualizem,¹² ki ostro loči med svetom biti (indikativni svet; nem. *Sein*) in svetom najstva (normativni svet; nem. *Sollen*). Naravni zakon povezuje nek dejanski stan kot vzrok z nekim drugim kot posledico, pravni zakon pa »povezuje pravni pogoj s pravno posledico«.¹³ Vez med pravnim pogojem in pravno posledico je načelo pripisovanja (nem. *Zurechnung*): če nastopi dejanski stan D, *naj* sledi pravna posledica P. Kelsna ne zanima, zakaj je nekaj pravno dovoljeno, zapovedano ali prepovedano, ampak ga zanima normativna zakonitost, *naj* tako in tako ravnamo (pravna posledica), če se znajdemo v takšnih ali drugačnih okoliščinah (ki so pogoji za nastanek pravne posledice). Isto velja za pravne posledice, ki *naj* sledijo protipravnim dejanjem. Kelsnov interes tudi tokrat ni pri naravi protipravnosti ali pa pri naravi sankcij, ampak ga spet zanima samo normativna vez med kršitvijo in pravno posledico.

»Naravna« posledica Kelsnovega pristopa je, da je pravo sistem pravil ali norm, ki so v sebi sklenjena celota. Sistem pravil ni utemeljen z dejstvi in vrednotami, ampak le s pravnimi pravili iste ali višje stopnje. Nujnost tako razumljivega sistema pravnih pravil je, da ne more normativno utemeljiti ustave, ki je hierarhični vrh pozitivnega prava (če se omejimo samo na državno pravo). Ustavo pravno utemeljuje temeljna norma, ki kot miselna predpostavka ozavešča to, »kar vsi pravniki – večinoma nezavedno – počnejo, kadar (...) pozitivno pravo razumejo kot veljavno ureditev.«¹⁴ Predpostavka je, da pravna pravila obravnavamo kot pravila, ki veljajo. V primeru ustave to pomeni, da »to, kar je kot svojo voljo izrazil zgodovinski prvi ustavodajni organ, zares velja kot norma.«¹⁵

Kelsnova očiščevalna metoda je tako intenzivna, da ne izčisti le samega prava kot sistema pravil. Očiščevalnost se, vsaj v določenem pomenu, nanaša tudi na moralo, druga družbena pravila in vrednote, ki obkrožajo pravo kot sistem pravil. Ti in drugi vidiki so vsekakor pomembni in celo nujni, če gledamo na pravo tudi z drugih zornih kotov. S temi vidiki se Kelsnova teorija ne ukvarja. Tisto, kar je za njo pomembno, je, da mora biti specifično pravno spoznavanje prava

¹² O tem glej na primer: Winkler, *Sein und Sollen*, str. 177–193; Hammer, *Kelsens Grundnormkonzeption*, str. 210–231; Paulson, *Zur neukantianischen Dimension*, str. 7–26; isti, *Vorwort zum Neudruck*, str. III–VIII; Alexy (ur.), *Neukantianismus und Rechtsphilosophie*; Neumann, *Wissenschaftstheorie der Rechtswissenschaft*, str. 35–55; Korb, *Kelsens Kritiker*, str. 12–24.

¹³ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 22 (33). Glej tudi isti, *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*, str. 3 sl.

¹⁴ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 67 (63).

¹⁵ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 65 (62). Prim. tudi Kelsen, *Allgemeine Staatslehre*, str. 249 sl. Glej tudi Walterjeve in Paulsnove razprave, ki so navedene v op. 36. O različnih zornih kotih temeljne norme prim. tudi: Dreier R., *Sein und Sollen*, str. 217–240; isti, *Bemerkungen zur Theorie der Grundnorm*, str. 38–46; Luf, *Überlegungen zum transzendentallogischen Stellenwert*, str. 567–581; Alexy, *Begriff und Geltung des Rechts*, str. 154 sl.; Bindreiter, *Why Grundnorm?*

čisto. Nedopustno bi bilo, če bi rezultate eksplikativnih raziskovanj vnašali v normativne pojmovne konstrukcije.¹⁶

3. Kelsnov normativni purizem in Pitamic

Netočno bi bilo, če bi rekli, da Pitamica čista teorija prava ni prevzela in navdušila. Kelsnov normativni purizem je vidno vplival na Pitamica povsod tam, kjer je šlo za vprašanja, ki jih je bilo mogoče umestiti v pravo kot normativni sistem. Kelsnovo stališče, da *Sollen* (pravilo, norma) lahko izvira le iz *Sollen* in ne tudi iz tega, kar je (*Sein*), odseva pri Pitamicu v trditvi, da je mogoče pravne (normativne, op. M. P.) lastnosti deducirati le iz pravnih lastnosti: »merodajno je edinole razmerje po pozitivnopravnih formelnih znakih določene skupine norm napram njej pozitivnopravno nadrejeni in podrejeni skupini, kar pa je istovetno s pravno močjo norme.«¹⁷ Poslej za ustavo ni več pomembno, kaj ureja (to je politično in družbeno vprašanje), ampak je pravno odločilno le to, da je ustava »ona skupina norm, ki stoji v hierarhiji prava (v okviru državnega prava, op. M. P.) najvišje in iz katere črpajo vse druge norme in pravni čini sploh svojo moč.«¹⁸ In tako tudi zakon ni pravni akt, ki načeloma določa pravice in dolžnosti pravnih subjektov, ampak je pravno zgolj akt, v katerem so pravila, ki so neposredno podrejena ustavi, a hkrati nadrejena drugemu pravu v državi.¹⁹ In spet isto velja za uredbo, ki ni zanimiva po vsebinski plati, ampak je samo izvršilni akt, ki ga »izdajajo drugi državni organi kakor pa zakonodavni in ustavodavni.«²⁰ In tako dalje, dokler ne pridemo do poslednjega akta, ki le še udejanja vsebino višjega pravnega pravila v konkretnem (družbenem) razmerju.²¹

Normativno videnje je razširjal tudi na državo, državne organe in razmerja med njimi. Pitamic je že v razpravi *Platon, Aristotel in čista teorija prava* (*Plato, Aristoteles und die reine Rechtstheorie*, 1921) ugotovil, da sta Platon in še posebej

¹⁶ Kelsen, Hauptprobleme der Staatsrechtslehre, str. 42. Glej tudi str. 496: »Aufgabe der juristischen Begriffsbildung ist es ja gerade, diese Schranken des Gesetzes – das formale Element – und nicht die innerhalb derselben stattfindende Tätigkeit zu erfassen! Denn Recht ist Schutz und nicht das Geschützte, ist Schranke, nicht das Beschränkte!« Glej tudi Kelsen, Die philosophischen Grundlagen. Navedeno po ponatisu v Klecatsky (ur.), Die Wiener rechtstheoretische Schule, Bd. 1, str. 281–350 (305): »Denn ein Verhältnis ist nur zwischen Elementen eines und desselben Systems möglich.«

¹⁷ Pitamic, Ustava in zakon, str. 9.

¹⁸ Pitamic, Ustava in zakon, str. 10.

¹⁹ Pitamic, Država, str. 234. Glej tudi angleško izdajo: A Treatise on the State, str. 150.

²⁰ Pitamic, Država, str. 234.

²¹ Glej Pitamic, Ustava in zakon, str. 9–10; isti, Država, str. 266.

Aristoteles »pri raziskovanju pojmov država, državljan, zakon itd. ravnala strogo normativno«²² in bila sposobna, da sta se izognila metodičnemu sinkretizmu.²³ Na primeru Aristotelove Politike²⁴ utemeljuje, da je za pojem države bistvena »ideja države kot reda, kot ustavne ali pravne ureditve.«²⁵ Za vsako povezavo je »odločilna ideja, sistem, način povezave, in ne tisto, kar je povezano.«²⁶ Pitamic spoznava, da je prav v tem vzporednica med starogrškim pojmovanjem, ki je bilo »brez konstrukcijskih pomagal sodobnega pravoznanstva«, in čisto teorijo prava, ki »spet ukinja osamosvojitev, postvarjenje in hipostaziranje teh pomagal ter jih priznava le kot *pomagala* pravne ekonomije mišljenja.«²⁷

Temeljno delo, v katerem preučuje normativno naravo države, je monografija *Država* (1927).²⁸ Gradil je na spoznanju, da je stalno jedro države »neka pravna združitev ali pravna organizacija ljudi«. V središču države so znova pravna pravila, ki povedo, kateri teritorij, prebivalstvo in organe pripisujemo k državi in katerim organizacijam ta kakovost ne pritiče:

Država je »pravna organizacija ljudi na določenem prostoru, katera je neposredno podrejena meddržavnemu pravu in kateri so podrejene vse pravne organizacije na tem prostoru razen tistih, ki so same neposredno odvisne od meddržavnega prava.«²⁹

Za Pitamičevo opredelitev države je zelo značilno, da relativizira pojem državne suverenosti kot najvišje pravne oblasti. Državna oblast je vrhovna na teritoriju in glede na ljudi, ki se na njem nahajajo, navzven pa je podrejena mednarodnemu pravu. Suverenost države je nezdružljiva z obstojem mednarodnega prava. Država je najvišja pravna oblast navznoter, na njenem teritoriju pa so vse pravne organizacije, razen mednarodnih, podrejene državi in le po njej, torej posredno

²² Pitamic, Plato, Aristoteles und die reine Rechtstheorie, str. 700 (75)

²³ Pitamic, Plato, Aristoteles und die reine Rechtstheorie, str. 683.

²⁴ Aristoteles, Politik, III, 1278b: »Staatsverfassung aber bedeutet Ordnung des Staates, der anderer Ämter und vor allem des wichtigsten über alle; das wichtigste nämlich über alle ist die Lenkung des Staates, Staatslenkung aber bedeutet die Staatsverfassung.« Glej tudi slovenski prevod M. Hriberška: Aristotel, Politika, Ljubljana 2010 (III, 1278b): »Ustava je ureditev polis, in sicer njenih oblasti nasplo, še zlasti pa najvišje med vsemi. Povsod ima vlada najvišjo oblast v polis, vlada pa je ustava.«

²⁵ Pitamic, Plato, Aristoteles und die reine Rechtstheorie, str. 688 (68).

²⁶ Pitamic, Plato, Aristoteles und die reine Rechtstheorie, str. 688 (68). Glej tudi Verdross, Abendländische Rechtsphilosophie, str. 44. Prim. Kelsen, Gott und Staat, str. 261–284. Navedeno po ponatisu v Klecatsky (ur.), Die Wiener rechtstheoretische Schule, Bd. 1, str. 180.

²⁷ Pitamic, Plato, Aristoteles und die reine Rechtstheorie, str. 684 (65).

²⁸ Glej tudi angleško izdajo: A Treatise on the State, kot tudi razpravo Les déformations, str. 47–58, v kateri je Pitamic strnil svoj pogled na državo, kot ga je leto pozneje razvil v Državi.

²⁹ Pitamic, Država, str. 44.

mednarodnemu pravu.³⁰ S tem dobi suverenost kot kvalifikacija države »svoj prvotni pomen, namreč 'višji' (lat. *superanus* – pridol M. P.) namesto 'najvišji'!«³¹ Država je torej najvišja pravna organizacija na državnem teritoriju, od nje pa je višje mednarodno pravo, ki mu je država podrejena. Mednarodna pravila so pogoj za trdnost »meddržavnih odnošajev«.³²

4. Iskanje temeljne pravne norme (izhodišče čiste teorije prava)

4.1. »Predpostavke ekonomije mišljenja v pravni znanosti«

Pravo kot sistem pravil bi bilo utopično, če ne bi imelo ustrezne oporne točke.³³ Kelsen³⁴ in njegov krog³⁵ sta to točko iskala.³⁶

»Problem, ki se mi zdi zaradi stroge normativnosti prava nerešen, je sledil iz tega, ker smo se *Kelsen* in jaz in mi vsi soočili z očitnim in nezavrnljivim dejstvom, da je treba za spoznanje časovno in krajevno veljavnega prava upoštevati *učinkovitost* pravnih norm, tj. njihovo

³⁰ Pitamic, Država, str. 40.

³¹ Pitamic, Država, str. 40. Pitamičev pogled na suverenost države se ujema s Kelsnovim pogledom na bodočnost mednarodnega prava, ki mora preseči dogmo državne suverenosti posamezne države. Glej Kelsen, Das Problem der Souveränität, str. 320. Glej tudi pogl. 6.2. te razprave.

³² Pitamic, Država, str. 37. Glej tudi Kelsen, Das Problem der Souveränität, kjer navaja Pitamičevo monografijo Die parlamentarische Mitwirkung bei Staatsverträgen in Österreich (Leipzig, Wien 1915) in pri tem opozarja, da Pitamic razmišlja monistično, ko obravnava razmerje med državnim in mednarodnim pravom. Glej tudi op. 5 na str. 176–177.

³³ Prim. že Jellinek, Gesetz, str. 28: »Der oberste Satz der Rechtsordnung dagegen ist so wenig wie das Naturgesetz eine Handlung; er ist unabänderliches Urteil über das Entstehen und Vergehen eines rechtlichen Sollens. (...) Nicht einer Handlung verdankt der Satz seine Geltung, sondern einer Denknöwendigkeit.«

³⁴ Glej Kelsen, Reichsgesetz und Landesgesetz.

³⁵ Posebno težo imajo iskanja Alfreda Verdrossa, ki je leta 1916 opozoril na *načelo smotrnosti*. Glej Verdross, Die Neuordnung, str. 11–12, str. 121–123 in str. 134–137: »Vom Standpunkte der Rechtswissenschaft ist es daher eine jenseits der juristischen Erkenntnis liegende *Zweckmäßigsfrage*, welche Konstruktionsbasis gewählt wird. Zweckmäßigerweise aber wird der juristische Konstrukteur auf das *soziologische Faktum* der wirkenden staatlichen Ordnungen aufbauend, nur solche Grundsätze zum Ausgangspunkte erwählen, denen ein Gegenwurf in der Wirklichkeit entspricht. Denn sonst verfolgt die Konstruktion keine praktischen Zwecke mehr und verwirklicht nicht ihre Aufgabe, die staatlichen Erscheinungen rechtlich zu deuten.« (str. 134)

³⁶ Glej izčrpno genezo, ki jo podaja Walter, Entstehung und Entwicklung, str. 47–59; v rahlo dopolnjeni in spremenjeni obliki je razprava izšla tudi v: isti, Die Grundnorm, str. 85–99. Glej tudi Paulson, Die unterschiedlichen Formulierungen, str. 53–74.

dejansko, čeprav ne brezizjemno izvrševanje in izpolnjevanje ali vsaj utemeljen obet te učinkovitosti.«³⁷

V tem iskanju je odigrala ključno vlogo Pitamičeva razprava *Predpostavke ekonomije mišljenja v pravni znanosti* (*Denkökonomische Voraussetzungen der Rechtswissenschaft*, 1917). Pitamica je že na začetku njegove teoretične poti posebej vznemirjalo, ali in kako je mogoče utemeljiti Kelsnovo normativno čistost. V navedeni razpravi je utemeljeval, da samo z normativno metodo ni mogoče priti do izhodišča takega konkretnega prava, kakor je sprva ravnala Kelsnova čista teorija prava. Pitamic je že tedaj opozoril, da veljavnosti ni mogoče spoznati le prek medsebojne skladnosti nižje norme z višjo ali mlajše s starejšo, ampak tudi prek učinkovitosti pravnega sistema kot celote. Zavzel se je za znanstveno načelo, da je treba »potek normativne dedukcije zastaviti z ozirom na po drugi (kavzalni) metodi vršeči se razvoj dogodkov, torej z ozirom na faktična dejstva.« Kot sam pravi,

»je treba pri tej izbiri tako za preteklo kot za sedanje pravo upoštevati določeno *načelo ekonomičnosti*«; »to načelo pušča *osebno* politično prepričanje popolnoma ob strani in se omejuje na *objektivno* ugotavljanje materialnih predpostavk za konstrukcijo takih pravnih pravil, ki se po možnosti ujemajo z delujočimi najstvenimi predstavami, tj. s tistimi, ki dejansko motivirajo ljudi na tistem področju in v tistem času, za katerega želimo spoznati pravo.«³⁸

Kar zadeva naravo tega načela, se je skliceval na filozofa in fizika Ernsta Macha:

»Ta cilj, da neko področje pregledamo s čim manj vloženega truda in da vsa dejstva posnamemo z *enim* miselnim procesom«, ustreza znanstvenemu načelu ekonomičnosti.³⁹

³⁷ Pitamic, *Die Frage der rechtlichen Grundnorm*, str. 209. Ponatis s prevodom v Pitamic, *Na robovih čiste teorije prava*, str. 209 (122).

³⁸ Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 366 (49), isti *Nove smeri v pravni filozofiji*, str. 18, op. 4. Glej tudi Pitamičevo knjižno oceno Kelsen, *Reine Rechtslehre*, str. 414.

³⁹ Mach, *Die ökonomische Natur*, str. 302; glej tudi str. 301, 303, 305, 306 in 316. Prim. Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 339–367. Glej tudi op. 1, 4, 5 in 11. – Glej tudi Mach, *Erkenntnis und Irrtum*, str. 232: »Eine vorläufige versuchsweise Annahme zum Zwecke des leichten Verständnisses von Tatsachen, welche aber dem tatsächlichen Nachweis sich noch entzieht, nennen wir eine Hypothese.«

Pitamic se je izrekel za *metodološko* jasnost in *čistost* teorije prava, ne da bi v predmetu pravo kar *a priori* videl zgolj normativnost in ne da bi ga kar *a priori* očistil vseh njegovih nenormativnih primesi. Pitamic ostro loči med deduktivno-normativno in induktivno-kavzalno metodo. Prva nam nudi »način mišljenja, s katerim naj nesporno prepoznamo norme *danega* pravnega materiala v njihovih medsebojnih odnosih in jih uporabimo v razmerju do dejanskega dogajanja.«⁴⁰ Srčika te metode je normativno pripisovanje (Pitamic govori o »prištevanju«), ki »ni nič drugega kot povezava enega dejanskega stanu z drugim dejanskim stanom na osnovi neke norme.«⁴¹ Značilno je zlasti to, da uporabnik deduktivno-normativne metode predpostavlja, v čem je izhodišče njegovega raziskovanja, medtem ko je samo izhodišče (beri: pravni material kot predmet raziskovanja) mogoče opredeliti šele z induktivno-kavzalno metodo. Slednja išče konkretno izhodišče, to je takšen pravni red, ki ga najdemo »v njegovih konkretnih, časovno in krajevno pogojenih vsebinah.«⁴²

Ta metodološki dualizem, ki se mu pravna znanost ne more izogniti, ilustrira Pitamic na zelo slikovit način:

»Če *Kelsen* izhaja iz stališča – kompleksa norm, ki ga predpostavlja kot dano, in iz te formalne predpostavke, ki dopušča poljubne vsebine, čisto deduktivno izpeljuje posledice, stoji nekako na vrhu neke gore, s katere se spušča in si pri tem normativno utira pot; ne sprašuje se, *kako* pridemo na vrh. ‚Drugi‘ iščejo najprej materialne predpostavke, da bi dobili izhodišče za norme, iščejo najprej vrh določene gore; utirajo si pot navzgor, kar je možno le z induktivno metodo, ki deluje vzročno, ker gre vendar...za ugotavljanje psiholoških učinkov predstav o najstvu, ki spadajo v spoznavno področje biti.«⁴³

Pitamic prepričljivo pojasnjuje, da v nizu predstav, ki potekajo po določeni metodi, nikoli ne moremo priti iz neskončnega niza, če ne zaukažemo stoj s predstavami, ki potekajo po neki drugi metodi.⁴⁴ Pravna (in sploh vsaka) znanost se taki končni določitvi ne more odpovedati. Od tod izvira potreba po zadnjih *predpostavkah* prava, ki pa »imajo vedno drugačen miselni značaj kot pravne norme.«⁴⁵ In te »zadnje predpostavke« si ne moremo prikazati kot »tisto, ki *naj*

⁴⁰ Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 365–366 (48). S to metodo izvajamo (izpeljujemo) pravno konstrukcijo izključno s pravnimi pojmi (str. 367).

⁴¹ Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 342 (35).

⁴² Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 344 (36).

⁴³ Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 344 (36).

⁴⁴ Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 355.

⁴⁵ Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 356 (43).

bi bila, temveč kot tisto, ki je.«⁴⁶ Kot pravi Pitamic, gre za »*skok* (poudaril M. P.) prek brezna, ki v neskončni globini *logično* ločuje svet biti od sveta najstva.«⁴⁷ Skratka: gre za nerešen, nemara celo za nerešljiv spoznavno teoretični problem, ki ga je mogoče premostiti s človekovim vrednostnim skokom (besedo vrednostni je pridal M. P.) tako, da »normativno potekajočo dedukcijo« prekinemo »glede na neko *dejstvo biti* (poudaril M. P.).«⁴⁸

4.2. Predmet (objekt) in raziskovalna metoda

Vprašanja, ki jih zastavlja Pitamic, zadevajo vsaj nekatera mesta, ki so za čisto teorijo prava ključnega pomena in so bila vse do danes predmet številnih razprav. Osrednje vprašanje se nanaša tudi na *odnos med objektom in metodo oziroma metodo in objektom raziskovanja*.⁴⁹ Kelsnovo stališče, da »specifična metoda določa specifični predmet«,⁵⁰ je za Pitamica nesprejemljivo in ga zavrača z bolj umirjeno protiugotovitvijo, da tudi specifični predmet soustvarja specifično metodo, s katero ga preučujemo. Pitamic izrecno spoznava, da mora »biti nekaj odločilno za izbor metode.«⁵¹ Še bolj razločno: »Nekako mora torej biti predmet vendarle od vsega začetka dan, tj. dan za razum, torej spoznan; drugače ne bi mogel biti odločilen za izbor metode, saj izbira tudi že predpostavlja ‚znanje‘ ali ‚spoznanje‘.« Okoliščina, da uporabljamo deduktivno-normativno metodo, torej pomeni, da je norma že tu. Predmet, ki ga preučujemo, se tako na neki način nudi raziskovalcu, ne da bi bil šele on tisti, ki ta predmet ustvarja.⁵²

Enako težo ima tudi vprašanje, zakaj raziskovalec preučuje prav določen in ne kakšen drug predmet. Pitamic se sprašuje: Zakaj »prav *to* normo predpostavljam kot veljavno, zakaj ji omogočam idealni obstoj, zakaj prav s *to* in ne s kakšno drugo normo izrekam sodbo o dolžnosti tega konkretnega človeka.«⁵³ V naravi znanstvenega preučevanja je, da odgovor na to vprašanje ne more biti poljuben. Za Pitamica »psihološka dejstva biti, ki so zunaj mene, na področju družbenega«, determinirajo, da »kot veljavno predpostavljam prav *to* normo in nobene

⁴⁶ Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 356 (43).

⁴⁷ Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 356 (43).

⁴⁸ Glej Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 356 (43).

⁴⁹ Še posebej glej Winkler, *Rechtstheorie und Erkenntnislehre*, str. 175 sl.

⁵⁰ Glej Kelsen, *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*, str. 106.

⁵¹ Pitamic, *Kritische Bemerkungen*, str. 535 (79).

⁵² Pitamic, *Kritische Bemerkungen*, str. 535 (80). Glej tudi naslednje mesto na isti strani: »Te norme ne morem šele jaz konstruirati ali predpostaviti, kajti potem bi bila le moj način opazovanja ali način opazovanja kakšnega drugega raziskovalca, torej metoda, temveč mora obstajati v predstavah drugih ljudi, če gre za skupino, povezano z normami.«

⁵³ Pitamic, *Kritische Bemerkungen*, str. 539 (82).

druge.«⁵⁴ In to je tudi razlog, da je za spoznavanje prava neogibno potrebna tudi induktivno-kavzalna metoda. Njena naloga je, da ustvari »materialne predpostavke za pravno konstrukcijo.«⁵⁵

Za Pitamica je uporaba induktivno-kavzalne metode upravičena in povsem »legitimna«. Drugačnega mnenja sta bila Kelsen in Weyr, ki sta Pitamicu opo-
našala, da uporaba induktivno-kavzalne metode »popolnoma *denaturira pravno spoznavanje*.«⁵⁶ Pitamic s kritiko ne soglaša, ker bi si s tem pravna znanost onemogočila, da opredeli prav tisti raziskovalni predmet, ki ga preučuje z deduktivno-normativno metodo. Pitamičeva raziskovanja prepričljivo utemeljujejo, da je induktivno-kavzalna metoda potrebna vselej tedaj, ko je »normativni svet prava« (pravo kot *Sollen*) odvisen in temelječ na ustreznih dejstvih biti (*Seinstatsachen*). V že omenjeni razpravi *Kritične pripombe h Kelsnovemu pojmu družbe, države in Boga* (*Kritische Bemerkungen zum Gesellschafts-, Staats- und Gottesbegriff bei Kelsen*, 1922) je med ta dejstva uvrstil tudi vprašanje jezika: »Norme so sestavljene iz jezikovnih ali pisalnih znakov, katerih pomen je čisto *konvencionalen* in ga je treba raziskati in ugotavljati kot *dejstvo biti* (poudaril M. P.).«⁵⁷

V tem pomenu je spor glede metode »popolnoma *sterilen spor* (poudaril M. P.)«, sterilen že zato, ker ne razločuje med izhodišči raziskovanja in samim normativnim (pravnim) raziskovanjem.⁵⁸ Ključno vprašanje ni, ali je »dovoljeno« uporabljati tudi induktivno-kavzalno metodo, ključno vprašanje je, da obeh metod med seboj ne »konfundiramo.«⁵⁹ Gre za metodološko jasnost in čistost, ne pa za predmetno čistost, ki bi jo bilo mogoče preučevati zgolj z deduktivno-normativno metodo. Če bi se induktivno-kavzalni metodi odrekli, bi pomenilo, da bi pravna znanost, vsaj v določenem obsegu, spregledala pravo, kot je dano v času in prostoru. Ali, kot pravi Pitamic, neogibno je, da upoštevamo »ne-normativne vidike tako pri izvoru temeljnih norm kot pri interpretaciji norm; ali pa niso to najodločilnejši vidiki?«⁶⁰

⁵⁴ Pitamic, *Kritische Bemerkungen*, str. 539 (82).

⁵⁵ Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 367 (49).

⁵⁶ Kelsen, *Buchbesprechung Leonidas Pitamic*, str. 258. Tako tudi Weyr, *Buchbesprechung: Leonidas Pitamic*, str. 346.

⁵⁷ Pitamic, *Kritische Bemerkungen*, str. 546 (86). Glej tudi str. 547–548 (86): »Spreminjanje pomena v jeziku pa je spet odvisno od družbenih nazorov, torej od družbenih dejstev.« Glej tudi Pitamic, *Interpretation und Wortbedeutungswandel*, str. 426 sl. Ponatis skupaj s prevodom v Pitamic, *Na robovih čiste teorije prava*, str. 426 sl. (101 sl.).

⁵⁸ Prim. Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 345 (36–37).

⁵⁹ Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 367.

⁶⁰ Pitamic, *Kritische Bemerkungen*, str. 548 (87). Glej tudi isti, (knjižna ocena) Kelsen: *Das Problem der Souveränität*; isti, (knjižna ocena) Kelsen: *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*, str. 641 sl.; isti, (knjižna ocena) Kelsen: *Reine Rechtslehre*, str. 413 sl.

4.3. Kelsnov odziv

Kelsen je Pitamičevo kritiko deloma upošteval.⁶¹ Kot samo po sebi umevno je izhajal iz tega, da je o pozitivnem pravu mogoče govoriti le tedaj, ko so njegova pravila vsaj v povprečju družbeno učinkovita, in skušal najti ustrezno teoretično rešitev. Vse do Pitamičeve razprave *Predpostavke ekonomije mišljenja v pravni znanosti* (*Denkökonomische Voraussetzungen der Rechtswissenschaft*, 1917) Kelsnu ni uspelo, da bi se dokopal do izpeljave, ki bi bila v mejah čiste teorije prava. Kelsen se je tej izpeljavi (to je problematiki temeljne norme) le približal.⁶² V razpravi *Državni zakon in deželni zakon po avstrijski ustavi* (*Reichsgesetz und Landesgesetz nach österreichischer Verfassung*, 1914)⁶³ je opozoril, da mora vsaka pravna konstrukcija izhajati »iz določenih norm kot veljavnih pravnih pravil.«⁶⁴ Za Kelsna je tipično, da izbor tega izhodišča ni pravno, ampak politično vprašanje in da »mora zato s stališča pravnega spoznanja vedno imeti videz samovoljnosti.«⁶⁵

Pitamic je prepričan, da je Kelsen prevzel njegovo misel o učinkovitosti prava in jo izrazil v spremenjeni normativizirani obliki: najprej prek norme meddržavnega prava, nato pa še kot vsebino temeljne norme. Kelsen je, pripominja Pitamic, »izpopolnil navedeno idejo, ker je to, kar sem jaz predlagal le kot spoznavni princip za konkretna (državna) prava, uvrstil kot *normo* v meddržavno pravo.«⁶⁶ Kelsnov spoznavno teoretični princip je bil »uvrščen v vsebino *pravne* norme« in naj bi tako deloval kot *pravni* princip. »S tem, da je *dejansko* vsebina norme, doživi,« tako Kelsen, spremembo pomena in je »tako rekoč denaturirano, spremeni se v svoje nasprotje, samo postane normativno.«⁶⁷ Pitamica ta rešitev ne

⁶¹ Kelsen, Vorrede zur zweiten Auflage Hauptprobleme der Staatsrechtslehre, str. XV. Na tem mestu so navedene štiri Pitamičeve razprave: glej op. 5. – Sekundarno literaturo, ki upošteva Pitamičev prispevek k razpravljanjem o temeljni normi, navaja v sledečih razpravah Pavčnik, Na robovih čiste teorije prava, str. 26–27, op. 67 in 73; isti, Leonid Pitamic, str. 332–333, op. 19, 30 in 33; isti, Vprašanje temeljne pravne norme, str. 228–229, op. 37. Glej tudi Novak, Metamorfaze, str. 203–232.

⁶² Walter, Entstehung und Entwicklung, str. 49.

⁶³ Kelsen, Reichsgesetz und Landesgesetz, str. 202–245, 390–438.

⁶⁴ Kelsen, Reichsgesetz und Landesgesetz, str. 216.

⁶⁵ Kelsen, Reichsgesetz und Landesgesetz, str. 217, glej tudi str. 413–414: »Es ist stets eine metajuristische, im Grunde eine politische Frage, welche Norm man derart als letzte oder oberste ansehen will, daß man auf eine weitere juristische Rechtfertigung ihrer Geltung verzichtet. Irgendwo muß jede juristische Betrachtung auf einen solchen letzten Punkt stoßen, auf dem das ganze System der juristischen Konstruktion ruht, gleichsam von außen her gestützt.« Glej tudi str. 435 sl.

⁶⁶ Pitamic, Nove smeri v pravni filozofiji, str. 18, op. 4. Glej tudi isti, (knjižna ocena), Kelsen: Das Problem der Souveränität, str. 641–642.

⁶⁷ Glej Kelsen, Das Problem der Souveränität, str. 99 in str. 240–241: »Was dort als ein mehr oder weniger erkenntnistheoretisches Prinzip angegeben wurde: der Grundsatz, jene Ursprungsnorm

zadovoljuje, ker je s tem »temeljni spoznavno-teoretski problem ... le premaknjen nazaj in se mora zopet pojaviti v meddržavnem pravu.«⁶⁸

Isti pomislek izraža tudi ob temeljni normi, kakor jo je Kelsen opredelil v prvi izdaji *Reine Rechtslehre* (*Čista teorija prava*, 1934).⁶⁹ Pitamičev komentar je bil tale:

»Ta red je torej empirični material, ,ki se nudi pravni razlagi'.« To gradivo pa mora biti že pripravljeno, preden se »more predpostavljati zanj konkretna temeljna norma, ki iz njega črpa vso svojo vsebino. Toda princip, po katerem se izbira ta material, ni norma, ni ,najstvo', temveč ,dejansko ravnanje ljudi', torej neko ,kajstvo', kateremu tudi zgolj hipotetična temeljna norma ne more podeliti značaja ,najstva', dokler ni kot hipoteza upravičena ali verificirana glede svoje objektivne veljave.«⁷⁰

Razvoj Kelsnovih teoretičnih stališč potrjuje točnost Pitamičevih navedb, da je Kelsen (v določenem obsegu) sprejel njegova kritična izvajanja o tem, kako utemeljiti učinkovitost prava tako, da bo le-ta sprejemljiva in združljiva s čisto teorijo prava.⁷¹ Ne glede na to, kako intenziven je bil ta vpliv na Kelsna,⁷² je

zu wählen, aus der sich in deduktiver Entfaltung eine Rechtsordnung ergibt, mit der das tatsächliche Verhalten der Menschen, deren Handeln den Inhalt der Rechtsordnung bildet, in relativ größter Übereinstimmung steht, das tritt hier – weil zum Inhalt einer Rechtsnorm erhoben – als *juristisches* Prinzip auf. Dadurch dass das *Faktische* zum Inhalt einer Norm wird, erfährt es einen ganz eigenartigen Bedeutungswandel, es wird sozusagen denaturiert, schlägt in sein Gegenteil um, wird selbst zum Normativen.«

⁶⁸ Pitamic, Nove smeri v pravni filozofiji, str. 18, op. 4. Glej tudi isti, Kritische Bemerkungen, str. 351.

⁶⁹ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 65 sl.

⁷⁰ Pitamic, Čista pravna teorija in naravno pravo, str. 180. Glej tudi isti, (knjižna ocena): Kelsen, *Reine Rechtslehre*, str. 414.

⁷¹ O tem govori Pitamic tudi v obsežnem pismu, ki ga je 16. 8. 1957 poslal Kelsnu; glej Pavčnik: Vprašanje temeljne pravne norme, str. 222–223: »Ne pravim, da so bila moja izvajanja osnova za Vašo usmeritev, a morda so okrepila Vaše stališče. Seveda mojega takratnega načela ekonomičnosti niste sprejeli kot takega, temveč ste učinkovitost *drugače vključili v svoj tok idej* (poudaril M. P.). Kakor je name vplivala *Machova* filozofija, tako se mi zdi, da je na Vas vplivala *Kantova* filozofija, in sicer ne Kantov kategorični imperativ, temveč njegov nauk o kategorijah. (...) Ta hipotetična temeljna norma ima torej za pravni svet podobno vlogo, kakor jo imajo nasploh kategorije po Kantu. Kakor so kategorije presežne za naš čutni svet, tako je Vaša temeljna norma presežna nasproti pozitivnemu pravu, kajti ni postavljena v pozitivnem pravu, temveč jo predpostavlja raziskovalec prava, da spozna pozitivno pravo kot najstveno.«

⁷² Prim. Pitamic, Die Frage der rechtlichen Grundnorm, str. 210. Glej tudi Behrend, Untersuchungen zur Stufenbaulehre, str. 94: »Kelsens Aussage, dass die Grundnorm als hypothetischer Denktakt nur auf solche Rechtsordnungen bezogen wird, die von den Rechtsunterworfenen befolgt werden und damit im wesentlichen wirksam sind, entspricht dem von Pitamic herausgearbeite-

dejstvo, da ga Kelsen ni poglobljal na tisti točki, kjer se normativno in dejansko, dejansko in normativno sekata⁷³ in sta drug od drugega odvisna (tudi medsebojno povezana), ampak ga je sprejel in kanaliziral tako, da so ostala izhodišča čiste teorije prava nedotaknjena.⁷⁴ V tem kontekstu je že Behrend zelo določno ugotovil, da se normološki sistem čiste teorije prava ne razkolje s tem, ko je sestavina dejanske učinkovitosti prevzeta v opredelitev temeljne norme, saj »ostajata veljavnost in učinkovitost pravnega reda strogo ločena drug od drugega«.⁷⁵

5. Nazaj k naravi prava

V že omenjenem pismu, ki ga je leta 1957 pisal Kelsnu, se lepo vidi, da je Pitamic spoštoval pomen čiste teorije prava, čeprav se je z njo relativno kmalu začel vsebinsko razhajati. To, da »*Hominum causa omne ius constitutum*« (»Vse pravo obstaja zavoljo ljudi« – Hermogenianus, D. 1,5,2), je misel, ki jo je rad navajal in bil prepričan, da jo mora ustrezno upoštevati tudi pravna znanost, ki se ukvarja z naravo prava. V Sloveniji je posebej znana Pitamičeva misel, s katero je kot prvi dekan sklenil nastopno predavanje na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani (leta 1920):

»Ne bomo ustvarjali, ne bomo delili in ne bomo našli pravice, če ni pravičnosti v nas!«⁷⁶

Pitamic je že na začetku svoje teoretične poti uvidel, da pravo ni in ne more biti le socialna *tehnika*,⁷⁷ ker mora biti njegova tehnika *socialna*, če hoče biti pravna.⁷⁸ Pravo ga ni zanimalo le kot izbrušena in nadrobno, fino izdelana normativna tehnika, v njem je videl tudi družbeno učinkovit pravni red, ki mu gre kakovost prava, če varuje človečno zunanje vedenje ljudi nasploh in človekove pravice še posebej (človečnost kot merilo pravnosti). Značilna je na primer misel,

ten denkökonomischen Prinzip.« Glej tudi str. 73 sl. Prav tako glej Thienel, Kritischer Rationalismus, str. 117–118: »Und auch Kelsen hat – unter ausdrücklicher Berufung auf Pitamic – die Auswahl gerade der effektiven Ordnungen als Rechtsordnungen damit begründet, dass dies dem Grundsatz der Erkenntnisökonomie entspreche, weil man damit jene Ordnungen erfasse, denen die Realität am nächsten komme.«

⁷³ Prim. Pitamic, (knjižna ocena): Kelsen, Das Problem der Souveränität, str. 642.

⁷⁴ Prim. s Kelsnovimi opredelitvami temeljne norme v njegovih kasnejših delih; glej zlasti Kelsen, General Theory of Law and State, str. 116–117; isti, Reine Rechtslehre (2. izd.), str. 209; isti, Allgemeine Theorie der Normen, str. 203 sl. Glej tudi op. 15 te razprave.

⁷⁵ Behrend, Untersuchungen zur Stufenbaulehre, str. 94. Prim. Walter, Wirksamkeit und Geltung, str. 536 sl.

⁷⁶ Pitamic, Pravo in revolucija, str. 23.

⁷⁷ Glej Kelsen, Reine Rechtslehre (1. izd.), str. 28.

⁷⁸ Pitamic, Čista pravna teorija in naravno pravo, str. 188.

da »človeške pravice in naravno pravo ... niso izgubili svoje vrednosti kot važna *predpostavka* (poudaril M. P.) za eksistenco pozitivnega prava. Kajti le tista pravna pravila, ki ustrezajo vsaj bistvenim in za materialno in duhovno življenje ljudi nujnim zahtevam, se bodo morala trajno držati.«⁷⁹

Toda »predpostavke« pozitivnega prava niso le zunaj njega, hkrati so tudi »drug, heterogen (poudaril M. P.) sistem«, ki sega v pravnega, mu daje življenjsko moč in mu je opora, kako je pravna pravila mogoče razlagati. Odvisnost od tega »drugega, heterogenega sistema« je najbolj občutljiva in tudi očitna pri razlagi, ki je na vrhu lestvice državnega prava.⁸⁰

Od tod dalje je samo še korak, da je dokončno »obračunal« s samozadovoljujočim se »pravnim deduciranjem«. ⁸¹ »Pravno deduciranje« izhaja iz temeljne norme, ki ni niti postavljena niti objektivno veljavna, ampak gre le za normo, ki je predpostavljena. Njena fiktivnost je res omiljena, če se nanaša na pravni red, ki je učinkovit, a res je spet, da tudi ta konstrukcija ne pojasnjuje, »zakaj mora človeški um spoznati prav tak učinkovit red ... za pravnega, zakaj mora prav zanj in ne za kake druge rede zamisliti osnovno normo.«⁸² Ko tako razmišlja, sledi razlagi, da je vir pravne normativnosti že v predmetu, ki ga spoznavamo, in ne le v našem umu:

»Kakor ne more biti kavzalnost samo kategorija našega uma, temveč je nekaj objektivnega v predmetih samih, tako tudi vir pravne normativnosti ni neka od motrečega subjekta predpostavljena hipotetična, temveč mora biti neka objektivna, od pravnega spoznavalca neodvisna norma.«⁸³

⁷⁹ Pitamic, Država, str. 203.

⁸⁰ Pitamic, Pravo in revolucija, str. 14. Glej tudi str. 18: »Razmerje med pravnim redom in izvrševanjem prava je, ako ga zasledujemo do skrajnih konsekvenc ... podobno simbolu, ki so ga izvolili stari Indijci za filozofijo sploh, namreč kača, ki grize same sebe v rep.«

⁸¹ Pitamic, Ustava in zakon, str. 9.

⁸² Pitamic, O ideji prava, str. 195.

⁸³ Pitamic, Čista pravna teorija in naravno pravo, str. 184. Glej tudi isti, Die Frage der rechtlichen Grundnorm, str. 211 (124): »Kant sam pravi na nekem mestu ‚Kritike čistega uma‘ (na tem mestu je op. 7: ‚Philosophische Bibliothek, 37. zv., 1913, str. 75), da je za nas predmet gledanja dan samo takrat, če na določen način ‚aficira‘ ‚duha‘. Predmetovo ‚aficiranje‘ je vendar tudi učinek, katerega vzrok je v predmetu samem. Priznan je torej vzročni učinek, še preden lahko začne delovati človeška kategorija vzročnosti, ker to sproži šele predkategorialni vzročni učinek, namreč omenjeno ‚aficiranje‘. Tako že v razpravi Čista pravna teorija in naravno pravo, str. 183. Glej tudi mesto pri Kantu, na katerega se sklicuje Pitamic: »... dass er (to je predmet, op. L. P.) das Gemüt auf gewisse Weise affiziere.« (Kant, Kritik der reinen Vernunft, B. 33, 34).

Vrnitev k predmetu pravo pomeni, da je njegova objektivna veljavnost od najnižje do najvišje stopnje utemeljena le v taki normi, ki velja objektivno:

»Naj se ustanavljajo take norme in take institucije, ki omogočajo v čim večji meri mirno sožitje in miren promet med državami ali med ljudmi, ki so grupirani po državah, in naj se zavaruje dejanska izvedba teh norm z učinkovitimi garancijami (tudi s prisilnimi sredstvi).«⁸⁴

Ta temeljna norma je objektivna, ker črpa vsebino iz človeka kot individualnega in družbenega bitja – iz človeka, ki je končni objekt slehernega prava.⁸⁵ Temeljna norma ni pravna norma, ampak je socialno etična norma, ki utemeljuje pravo in njegovo naravo.⁸⁶

V naravi objekta prava je, da vsebina norme ni več pravna oziroma da ureditev ni več *pravna*, če norma zgreši objekt v njegovem bistvu:

»So torej načela, ki izvirajo iz narave človeka kot družbenega bitja, ki se tičejo sožitja ljudi in ki veljajo za posamezne ljudi in tudi za razne njihove združbe. Ta načela so osnove ali temelji prava. Vsebina načel je seveda zelo splošna in dopušča razne načine podrobnejšega določevanja (konkretizacije). Vendar mora to določevanje ostati v mejah načel in jim ne sme načeloma nasprotovati; sicer bi izgubilo značaj prava, četudi si nadeva ime prava.«⁸⁷

Ta načela je sprva označeval kot naravno pravo, ki je »nadrejeni izvor prava«,⁸⁸ kasneje govori o »celokupnosti resničnega prava«, ki vključuje naravno pravo kot nadrejeni vir prava in v njegovem okrilju ustvarjeno pozitivno in običajno pravo,⁸⁹ dokler naposled ne izčrpa same narave prava, ki že kot taka vključuje naravno pravo.⁹⁰

⁸⁴ Pitamic, Čista pravna teorija in naravno pravo, str. 185.

⁸⁵ Pitamic, Čista pravna teorija in naravno pravo, str. 185–186.

⁸⁶ Pitamic, Die Frage der rechtlichen Grundnorm, str. 216.

⁸⁷ Pitamic, O ideji prava, str. 198; prim. isti, Čista pravna teorija in naravno pravo, str. 189.

⁸⁸ Pitamic, Čista pravna teorija in naravno pravo, str. 189.

⁸⁹ Pitamic, O ideji prava, str. 200.

⁹⁰ Pitamic, Naturrecht und Natur des Rechtes, (ponatis skupaj s prevodom v Pitamic, Na robovih čiste teorije prava), str. 206 (120): »Zadovoljili smo se s tem, da smo izhajali iz osnove, ki nam je po našem mnenju skupna, namreč iz najbolj splošnega pojma prava, in pri tem opisali in medsebojno pretehtali obe njegovi osnovni prvini 'red' in 'človečno vedenje'. Preden iščemo druge vire, moramo najprej popolnoma izčrpati najbližji vir, to je sam pojem prava. Če to naredimo temeljito, se pokaže, da je bistvo temeljnih, splošnih pravnih načel, t. i. naravno pravo (na tem mestu je op. 20, v kateri navaja stališče Verdrossa o vsebini primarnega naravnega prava, op. M.

Sestop v pravo in njegovo naravo mu pokaže, da sta njegovi pglavitni prvini red in človečno ravnanje. *Red* je zanj tako

»bistven, da ni več pravo, ko ni več ‚red‘. Ko norm nekega pravnega reda ne izvršujemo več trajno, ne služijo več ‚redu‘ v skupnosti, za katero so določene; tedaj vlada tam ‚nered‘, brezpravno stanje, ali pa je začel učinkovati neki drugi pravni red.«⁹¹

Vendar red, ki ima za pravo tolikšen pomen, ni vsebinsko izvotljeni red, ampak je red, ki ureja vedenje in ravnanje *ljudi*. To urejanje mora

»vsaj toliko upoštevati svoj predmet, da mu ne jemlje njegove narave. Da pravo ostane pravo, sme odrediti ali dopuščati le zunanje človečno ravnanje, ne pa njegovega nasprotja, ‚nečlovečnega ravnanja‘, če noče izgubiti lastnosti prava.«⁹²

Red, ki ga pravo zagotavlja, zgubi naravo prava, če njegova nečlovečnost preseže tisto mero, pri kateri sta še možna eksistenca posameznika in človeško sožitje. V tem je minimalna vsebina prava, ki je najbolj splošno določena in sprejemljiva za vse, ki sprejemajo človečnost kot vrednoto:

Vsak »red, ki z urejanjem zunanjega človekovega vedenja učinkovito, tudi s prisilnimi ukrepi, zagotavlja življenje ljudi v skupnosti *kot ljudi*, naj velja kot pravni red.«⁹³

P), vsebovano že v naravi prava in ga ni treba iskati v ‚naravnem pravu‘, ki lebdi poleg pozitivnega prava ali nad njim.«

⁹¹ Pitamic, *Naturrecht und Natur des Rechtes*, str. 192 (110).

⁹² Pitamic, *Naturrecht und Natur des Rechtes*, str. 194 (112). Prim. tudi Verdross, *Abendländische Rechtsphilosophie*, str. 296.

⁹³ Pitamic, *Die Frage der rechtlichen Grundnorm*, str. 216 (127). Prim. tudi Verdross, *Statisches und dynamisches Naturrecht*, str. 70. V Kelsnovem krogu je bil Verdross tisti, ki je zasnoval in izostril najbolj dognano (beri: nadrobno izpeljano) naravnopravno teorijo, katere antropološki temelji so v klasičnem antičnem (zlasti Aristotelovem) naravnem pravu. Verdrossovo pojmovanje prava je stopnjevitost (str. 92sl.): najprej je tu primarno naravno pravo – to zajema antropološke stalnice, kot sta človekovo dostojanstvo in skupni blagor (str. 101 sl.) –, sledi sekundarno naravno pravo – to je dinamično (spremenljivo) in konkretizira vodila primarnega naravnega prava glede na konkretne socialne razmere (str. 110 sl., str. 116–117), končno pa je tu še pozitivno pravo, ki nadrobno ureja pravice in dolžnosti pravnih subjektov. Naravno pravo je dano vnaprej in »terja«, da je med njim in pozitivnim pravom ustrezno sodelovanje. Temeljna naloga pozitivnega prava je, da uresničuje cilje naravnega prava v konkretnih skupnostih (str. 115): »So erweist sich das Naturrecht als das humane Gewissen des positiven Rechts. Ohne Naturrecht würde es entweder erstarren oder mangels eines Kompasses sein Ziel verfehlen, in jeder geschichtlichen Lage das Zusammenleben der Menschen in geordneter Freiheit und unter Wahrung der Würde aller Menschen zu regeln.« (str. 114)

In to je tudi skupni imenovalec, ki je sprejemljiv ne glede na svetovni nazor, temelj, ki ga je treba še podrobneje izpeljati in konkretizirati v posameznih pozitivnih pravih. Gre za neke vrste skupni imenovalec, ki naj preseže mnogoličnost naravnopravnih pojmovanj in vrne naravno pravo tja, kamor sodi – v pravo in njegovo naravo.⁹⁴

6. Metodološka jasnost namesto predmetne čistosti prava

6.1. Svoboda znanstvenega raziskovanja in poljubna vsebina prava

Izbor metode in način preučevanja predmeta sta tudi stvar svobode znanstvenega raziskovanja. V naravi raziskovalne svobode je, da išče in odpira nove vidike in odtenke, ki še niso bili odprti in ki naj prispevajo k spoznavanju prava. Kelsnovo čisto normativno razumevanje prava (nem. *reine Normativitätsthese*) je ustvarjalni primer tovrstnega znanstvenega iskanja.⁹⁵ Iskanje je ustvarjalno vse dotlej, dokler je v sozvočju s pravom in njegovo naravo.

Kelsnovo spoznavanje prava je v tolikšni meri očiščeno, da je od prava kot socialne resničnosti ostala samo še formalna zgradba prava. Pravo je pomenska shema pravil, ki kot mreža v obliki piramide oklepajo ljudi (družbo) in jim kažejo, kje so njihove možnosti ravnanja. Kelsnov pristop stoji in pade, če ne najde ustrezne opore v dejstvih (družbenih razmerjih) in v vrednotah, ki so merilo za vsebinsko oblikovanje in razumevanje pravnih pravil.

V razmerju do dejstev se Kelsen zateče k temeljni normi, ki kot predpostavka utemeljuje *grosso modo* učinkoviti sistem pravil. Utemeljitev se nanaša na to, da ustavna in njim podrejena pravna pravila sprejemamo kot sistem obveznih pravil, ki veljajo. Vprašanje, ki ob tem nastaja, je, ali je res točno, da ima pravo »lahko

⁹⁴ O vsem tem govori tudi v že omenjenem pismu, ki ga je 16. 8. 1957 poslal Kelsnu (glej op. 61). V pismu pojasnjuje razlike med Kelsnovim in njegovim pogledom na temeljno normo; stališča, ki jih zapisuje, niso nova, ampak gre za povzemanje tega, kar je bilo v slovenskih in nemških razpravah že povedano. Ta stališča so na ustreznih mestih navedena tudi v tej razpravi. O Pitamičevi osebnosti veliko pove čisto osebna pripomba, s katero zaključuje pismo. Pripomba se glasi takole: »Ukvarjanje z Vašo filozofijo prava in številna razpravljanja z Vami so imeli v mojem življenju pomen, ki presega znanstveno spoznanje. Zdi se mi, da Vaš relativistični tok idej prekine verigo sklepanj tudi na področju najstva brez zadostnega razloga s hipotetično normo. Brez te prekinitve bi šla lestvica dalje in *infinitum* (v neskončno) in ta *regressus* in *infinitum* (vračanje v neskončno) lahko prepreči le *regressus ad Infinitum* (vrnitev k Neskončnemu). Ta misel in vse, kar je z njo povezano, je bil gotovo eden od dejavnikov – ne edini –, ki je pospešil vrnitev k mojemu religioznemu nazoru. Čeprav to ni bil Vaš namen, sem vam vendar zelo hvaležen za ta *aberratio ictus* (zgrešitev cilja). Ta zahvala velja tudi za vse, kar sem vam dolžan v svojem znanstvenem in sploh duhovnem življenju.« (str. 227)

⁹⁵ Glej tudi Paulson, *Der Normativismus* Hans Kelsens, str. 529–536, zlasti str. 534 sl.

poljubno vsebino« in da »ni človeškega ravnanja, ki zaradi svoje vsebine ne bo imelo možnosti, da postane vsebina neke pravne norme.«⁹⁶

Ugovor, da Kelsen soglaša z vsakršno vsebino, se vrača kot bumerang.⁹⁷ Pravo vprašanje ni, ali ima vsebina *grosso modo* učinkovitega pravnega reda, lahko za čisto teorijo prava poljubno vsebino. Pravo vprašanje je, ali je sistem pravil, ki imajo kakršno koli (poljubno) vsebino, res lahko pravo. Sistem pravil, ki bi temeljila izključno na nasilju in ki bi teptala človekove pravice, ne morejo biti pravo. Pogoji, da pozitivno pravo lahko deluje, je, da ima ustrezno vsebinsko legitimnost. V to smer gre, denimo, Hart, ki priznava, da mora pozitivno pravo vključevati minimalno vsebino naravnega prava.⁹⁸

6.2. Ustvarjalnost normativnega purizma

Pitamičeva teza je bila, da metoda, s katero pravo preučujemo, ni neodvisna od predmeta, ki je predmet preučevanja. Predmet (beri: narava tega predmeta, to je narava prava) vpliva na izbor metode ali metod, s katerimi pravna znanost spoznava pravo. V razpravi *O ideji prava* (1943) je tudi tole značilno mesto:

»Kakor mora biti kalup v glavnem ustrojen po predmetu, za katerega je kot kalup namenjen, tako mora biti tudi pravo kot oblika vsaj v glavnem urejeno glede na svoj predmet. Če je kalup takšen, da izdatno pokvari svoj predmet, namesto da bi se mu prilegal, potem ni kalup za ta predmet.«⁹⁹

Pitamičev jezik je simboličen. Kalup je očitno Kelsnova metoda, ki ustvarja predmetno čistost prava. Pitamičev ugovor je, da metodološka čistost spregleduje vsebinsko zgradbo prava, ki se nudi raziskovalcu, da jo preučuje. Pitamičev ugovor ne sme pomeniti, da parcialno spoznavanje prava nima ustvarjalne moči. Moč

⁹⁶ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 63 (61). Glej tudi isti, *Reine Rechtslehre* (2. izd.), str. 201.

⁹⁷ Glej Philipps, *Von Puppen aus Russland*, str. 195–196: »Der Ausdruck 'Stoppbedingung', den man anstelle von 'Grundbedingung' verwenden kann, erinnert mich an etwas, das fast ein halbes Jahrhundert her ist. Ein Freund von mir und ich – wir waren Assistenten von Werner Maihofer – sind damals von Saarbrücken nach Mainz gefahren, um einen Vortrag von Hans Kelsen zu hören. An die Einzelheiten des Vortrags erinnere ich mich nicht mehr, wohl aber an eine Szene, die sich daran anschloss. Ein Student fragte Kelsen in deutlich kritischer Weise, ob der von ihm vertretene Positivismus nicht wieder zu einer Diktatur wie der vergangenen führen könne. Kelsen antwortet: 'Ob eine solche Diktatur wieder eintritt, das hängt von keiner Rechtstheorie ab, sei sie nun positivistisch oder nicht. Das hängt nur davon ab, ob Menschen, jetzt die Menschen Ihrer Generation, rechtzeitig 'Halt!' sagen.'«

⁹⁸ Hart, *The Concept of Law*, str. 193 sl.

⁹⁹ Pitamic, *O ideji prava*, str. 198.

parcialnega pristopa je lahko v tem, da svetleje vidi zorne kote, ki jih, denimo, integrativno ali integralno (sintetično) razumevanje prava osvetljuje z enako močjo. A tu je, na drugi strani, tudi velika nevarnost, ki je v tem, da parcialni pristop pretirano poudari določen vidik prava ali pa ta vidik celo spoznava tako, da ga v primerjavi z drugimi vidiki popači.

Kelsnov normativni purizem deluje ustvarjalno povsod tam, kjer odstira problemsko polje, ki ga je treba razrešiti. Kelsen problem odpre, v moči njegove teorije pa ni, da bi se z njim vsebinsko spopadel. Kelsnova tovrstna *odstiranja* so, vzemimo, izrazita pri primerjanju naravnega zakona s pravnim, pri pravnem subjektu, pri pravnih prazninah, pri razlagi pravnih aktov (skupaj s stopnjevitosijo pravnega reda), pri naravi mednarodnega prava in še kje.

Če gremo po vrsti, je tu najprej *pravni zakon*, ki temelji na načelu pripisovanja. V pravu ne gre za vzročno-posledična povezovanja, ampak gre za najstvena povezovanja, da imajo ti in ti dejanski stanovi te in te pravne posledice. Najstvena zgradba pravnega pravila, najstveno povezovanje pravnih pravil in najstvena hierarhija stopnjevitosi pravnega reda so tipične normativne vezi, ki so v središču Kelsnove pozornosti. Najstvenost govori tudi o človekovih ustvarjalnih možnostih in o človekovi odgovornosti za to, kar počne. Ta vidik presega domet Kelsnove teorije. Kelsen se ukvarja z najstvenostjo kot pomenom voljnega akta, ne pa tudi s samimi voljnimi akti, ki so sad človekove ustvarjalnosti.

Dalje: *pravni subjekt* ni istoveten z naravnim subjektom, ampak gre vselej za pravno ustvarjeni subjekt: bodisi da je to fizična oseba, ki ji pripisujemo pravno subjektiviteto, ali pa da je to pravna oseba, ki ni samodejno pravni subjekt. Za pravno osebo so vselej posamezniki, katerih vedenje in ravnanje se pripisuje pravni osebi. Še tako hudo grozodejstvo, ki ga povzroča država napadalka, je grozodejstvo ljudi, ki so za pravno tančico države.¹⁰⁰

Dalje: *pravna praznina* ni praznina v zakonu, ampak je »tipična ideološka formula«; če dobro premislimo, ne gre za to, da je v primeru tako imenovane praznine uporaba veljavnega zakona nemogoča, ampak gre za to, da je za zagovornika praznine uporaba zakona »le« ideološko neustrezna.¹⁰¹ Kelsen je neizprosno:

»Vsak pravni spor je takšne narave, da ima ena stranka neki zahtevek do druge; ugodilna ali zavrnilna odločitev pa je odvisna od tega, ali zakon, se pravi veljavna norma, ki jo je treba uporabiti v tem primeru, predpisuje domnevno pravno dolžnost ali ne.«¹⁰²

¹⁰⁰ Glej Pitamic, Kritični pogledi, str. 241 sl.

¹⁰¹ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 106 (90). Glej tudi isti, *General Theory of Law and State* str. 146 sl.; isti, *Reine Rechtslehre* (2. izd.), str. 251 sl.

¹⁰² Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 100 (86).

Smo na področju, ki je občutljivo za človekovo svobodo; zavedati se moramo, da tako imenovana praznina »ni nič drugega kot razlika med pozitivnim pravom in redom, ki ga imamo za boljšega, pravičnejšega in pravilnejšega.«¹⁰³

Dalje: *interpretacija (razlaga) zakona* prav tako ni dejavnost, ki naj pove, kateri pomen zakona je njegov pravi (pravilni) pomen. Naloga znanosti je, da opredeli vse možne pomene pravnih pravil, ki jih vsebujejo pravni akti; uporabnikova odločitev je zakonita (pravna), da le ostaja znotraj pomenskega okvira pravila, ki mu lahko da kateri koli možni pomen; kateri pomen pravnega pravila je pravi, ni znanstveno (pravnoteoretično), ampak je izključno pravno politično vprašanje, ki ni več predmet čiste teorije prava. Znanstveno ni mogoče, da bi razvili metodo, ki bi »omogočala, da bi pravilno zapolnili ugotovljeni okvir.«¹⁰⁴ Kelsen izrecno naglaša, da je norma »le okvir, znotraj katerega je podanih več možnosti za uporabljanje.«¹⁰⁵ Če ta spoznanja povežemo še s teorijo stopnjevitosti pravnega reda, je lepo vidno, da sta razlaga in uporabljanje pravnih aktov (npr. zakonov) zelo ustvarjalni dejavnosti; znanost ne more odgovoriti na vprašanje, v katero smer naj gremo, odstre pa lahko nekritično ideologijo, da gre zgolj za mehanično uporabljanje zakona.

In še ne nazadnje: med tehtna in prodorna razpravljanja sodi tudi seciranje *države in mednarodnega prava*. Kelsen je zagovornik enotne pravne vesoljnosti¹⁰⁶ in relativira pojem države; čista teorija prava zagotavlja »spoznavno enotnost vsega prava in s tem ustvarja bistveno predpostavko za organizacijsko enotnost centraliziranega svetovnega pravnega reda.«¹⁰⁷ Država kot pravni red, ki je dossegel »določeno stopnjo centralizacije«, temelji na pravilu mednarodnega prava.

»Če vzpostavitev oblasti, ki postavlja norme, in katere red trajno učinkuje na neko določeno območje, pozitivnopravno predstavlja nastanek pravodajne avtoritete, je temu tako«, poudarja Kelsen, »ker ji to kakovost podeljuje (*pripisuje* – pridal M. P.) mednarodno pravo ali, kar pomeni isto, ker jo pooblašča, da postavlja pravo.«¹⁰⁸

Če govorimo metaforično, je država organ mednarodnega prava; država je izraz »za pravni red posamezne države, ki je v odnosu deležiranja z mednarodno-

¹⁰³ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 101–102 (87). Glej tudi isti, *General Theory of Law and State*, str. 146 sl.; isti, *Reine Rechtslehre* (2. izd.), str. 251 sl.

¹⁰⁴ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 95 (82).

¹⁰⁵ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 94 sl. (82 sl.). Glej tudi isti, *Reine Rechtslehre* (2. izd.), str. 347 sl.

¹⁰⁶ Prim. Verdross, *Die Einheit des rechtlichen Weltbildes*.

¹⁰⁷ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 154 (122).

¹⁰⁸ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 148 (118).

pravnim redom in z njegovim posredovanjem z vsemi drugimi pravnimi redi posameznih držav.«¹⁰⁹ Kelsen govori, da ne bo nesporazuma, o spoznavni in ne o organizacijski enotnosti univerzalnega pravnega sistema. Kelsen ukinja dogmo državne suverenosti, ki je usmerjena proti mednarodnemu pravu. Čista teorija prava razkriva poskus, da bi s pomočjo suverenosti slabili moč mednarodnega pravnega reda; argument suverenosti ni neovrgljivi logični, ampak je politični argument, ki mu lahko »v vsakem trenutku oporekamo z enakim protiargumentom.«¹¹⁰

Produktivnost, o kateri govorim, je možna le v tistem obsegu, pri katerem se pravo kot oblika ujema s pravom kot vsebino. Primer razhajanja med obliko in vsebino je, recimo, Kelsnovo pojmovanje pravnega pravila. Družbeno teleološki smisel pravnih pravil je, da utrijujejo in usmerjajo zunanje vedenje in ravnanje pravnih subjektov. Primarni cilj pravil je uresničevanje dovolitev, zapovedi in prepovedi, sankcija pa kot drugotni cilj nastopi šele tedaj, če pride do pravne kršitve. »Vrlina zakona je«, tako že Modestin, »da zapoveduje, prepoveduje, dovoljuje, kaznuje.« (*Legis virtus haec est: imperare, vetare, permittere, punire* – Modestin, D. 1,3,7). Kelsen je od te preproste resnice odstopil. V *Čisti teoriji prava* (*Reine Rechtslehre*) je kot primarna pravna pravila obravnaval sankcijska pravila, ki so posebej značilna za kazensko pravo in sploh za pravila, ki se neposredno nanašajo na pravne kršitve. Vedenjska pravila, ki povedo, kaj nam je dovoljeno, zapovedano in prepovedano, so bila šele sekundarna pravna pravila. Ta pravila so bila za Kelsna »pravila, ki določajo ravnanje, s katerim bi se izognili prisili.«¹¹¹ V postumno objavljenem delu *Splošna teorija norm* (*Allgemeine Theorie der Normen*) je svoj pogled izpopolnil in se vrnil tja, kjer bi moral začeti. Poglavitne naloge pravnih pravil so možnosti, da pravila zapovedujejo in prepovedujejo, dovoljujejo, pooblašajo – to je pooblašajo, da se pravila postavljajo ali uporabljajo – ter razveljavljajo (derogirajo) že veljavna pravila in namesto njih uvajajo nova.¹¹² Te možnosti ravnanja so naposled spet vsebina primarnih pravil, medtem ko so tista, ki opredeljujejo sankcije, označena kot sekundarna pravna pravila.¹¹³

¹⁰⁹ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 152–153 (120–121).

¹¹⁰ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 154 (121). Glej tudi isti, *General Theory of Law and State*, str. 388; isti, *Reine Rechtslehre* (2. izd.), str. 343–345.

¹¹¹ Kelsen, *Reine Rechtslehre* (1. izd.), str. 30 (38). Glej tudi kritiko, ki jo na Kelsna naslavlja Koller, *Meilensteine des Rechtspositivismus*, str. 136–147.

¹¹² Kelsen, *Allgemeine Theorie der Normen*, str. 76 sl.

¹¹³ Kelsen, *Allgemeine Theorie der Normen*, str. 115.

6.3. Transformacije v pravo in znotraj prava

Čista teorija prava je produktivno vplivala na več raziskovalnih področij.¹¹⁴ Ena od možnosti, ki je še vedno odprta, je lahko, vsaj deloma, povezana tudi s Pitamicem in njegovim metodološkim prispevkom k čisti teoriji prava. Prispevek bi bil v tem, da se poveže Kelsnovo razumevanje normativne zgradbe prava in druge metodološke pristope, ki to zgradbo vsebinsko napolnjujejo. Pogoji bi bil, da gre za čisti metodološki pristop, v katerem se uporablja vse tiste metode, ki ustrezajo naravi prava. Za čisti pristop gre vse dotlej, dokler so metode ostro ločene druga od druge. V tem primeru bi se, recimo, induktivno-kavzalna, deduktivno-normativna in aksiološka metoda »medsebojno podpirale« in ne bi bilo nevarnosti, da bi bile posamezne razsežnosti prava prekrite in zastrte (beri: »konfundirane«). Pitamičeva prisposoba z goro (glej 4.1.) je lep primer razumevanja prava, ki bi samo pridobilo, če bi bilo metodološko vsestransko osvetljeno. Ne gre samo za to, kako se je mogoče povzpeti na goro in kako je mogoče z nje sestopiti. Ključno vprašanje se nanaša zlasti na to, kako je mogoče razumeti in utemeljiti vrednostno gibanje med normativnim in dejanskim, dejanskim in normativnim, to je gibanje, ki je svojevrstno srce in gonilna sila prava.¹¹⁵ Pitamičeva teorija dobro zaznava zlasti meje¹¹⁶ (dejstva biti in vrednote), na katerih normativna zgradba sloni in v okviru katere se to gibanje odvija. Če gledamo praktično, so to, tako Pitamic, tudi »najodločilnejši vidiki«.¹¹⁷ S temi vidiki se Kelsen ne ukvarja, ker njegova teorija odklanja povezovanja in prehode med različnimi sistemi (npr. med pravom in moralo). Če bi tako ravnala, bi šlo za načelni odstop od čistosti prava.¹¹⁸

6.4. Kelsen, Pitamic in Radbruch

Vprašanje normativnega utemeljevanja je rdeča nit, okrog katere sta bila Kelsen in Pitamic povezana, a sta nanj gledala različno. Če na kratko ponovim, je

¹¹⁴ Glej na primer Walter, Vorrede, str. 5*–8*. Prim. Weinberger, Krawietz (ur.), *Reine Rechtslehre*; Carrino, Winkler (ur.), *Rechtserfahrung und Reine Rechtslehre*; Paulson, Litschewski Paulson (ur.): *Normativity and Norms*; Dreier H., *Rezeption und Rolle der Reinen Rechtslehre*; Walter, Ogris, Olechowski (ur.): *Hans Kelsen*.

¹¹⁵ V to smer gre, na svoj način, Peczenik, ki izostreno razločuje med skoki v pravo, skoki znotraj prava in argumenti, ki te transformacije utemeljujejo. Glej na primer Peczenik, *Grundlagen*, str. 5 sl., str. 55 sl.; isti, *On Law and Reason*, str. 115 sl., str. 130–131, str. 295 sl.; isti, *Scientia Juris*, str. 90 sl., str. 174 sl. Glej tudi Aarnio, Alexy, Peczenik, *Grundlagen der juristischen Argumentation*, str. 13 sl., str. 18 sl., str. 27 sl. in str. 36 sl. Prim. Pavčnik, *Juristisches Verstehen und Entscheiden*, str. 77 sl.; Kirste, *Recht als Transformation*, str. 134 sl.

¹¹⁶ Prim. Pavčnik, *An den Grenzen der Reinen Rechtslehre*, str. 30–32.

¹¹⁷ Pitamic, *Kritische Bemerkungen*, str. 548 (87). Prim. tudi Pitamic, *Naturrecht und Natur des Rechtes*, str. 206–207.

¹¹⁸ Glej op. 16.

Kelsen zagovarjal metodološko čisti pristop, ki ustvarja čisti predmet preučevanja. Metodološka čistost je naravnost tolikšna, da predmet znanosti ne sodoloča metode. Velja ravno nasprotno: predmet, ki ga znanost preučuje, je odvisen od metode in njene spoznavne usmeritve (glej 3.1. in 3.2.). Pitamic je že na samem začetku ubral drugo pot: prepričan je bil, da prava ni mogoče razumeti in spoznavati zgolj z eno metodo, ki ji ustreza čisti predmet preučevanja; nujno je, je zatrjeval, da ob normativni metodi uporabljamo tudi druge metode (zlasti sociološko in aksiološko), ki jih ne smemo medsebojno konfundirati. Metodološkemu sinkretizmu se izognemo, če jasno razločujemo med različnimi vidiki prava in če pustimo, da se metode medsebojno podpirajo.

Ta spoznanja so pri Pitamicu postopoma pripeljala do tega, da je prek narave prava združil pozitivno pravni in naravnopravni pogled na pravo. Če še enkrat na kratko ponovim, sta za Pitamica bistveni prvini prava red in človečno ravnanje. Obe prvini potrebujeta druga drugo. Red je povezan s pravnimi pravili, ki urejajo zunanje človekovo vedenje. Red je za pravo tako bistven, da ne gre več za pravo, če pravila nekega prava niso *grosso modo* učinkovita.¹¹⁹ Prvina prava ni kakršen koli red; pogoj je red, ki odreja ali dopušča »le zunanje človečno ravnanje, ne pa njegovega nasprotja, 'nečlovečnega ravnanja', če noče izgubiti lastnosti prava.«¹²⁰

Pravna norma »neha biti pravo, kadar njena vsebina resno ogroža možnost bivanja in sožitja ljudi, ki so ji podrejeni.«¹²¹ Ne zadošča vsakršna nečlovečnost vsebine pravnih pravil (npr. hudi davki, ki so krivični), ampak mora iti za »očitno, jasno in težko nečlovečnost«¹²² (npr. za množično ubijanje nemočnih ljudi). Gre za »grobo motnjo« (npr. iztrebitev ljudi druge rase), ki tako intenzivno poseže v pravo, da je zanikana njegova narava.¹²³

Ulfrid Neumann prepričljivo ugotavlja, da se »Pitamic ne sklicuje na etična merila, ki so onkraj prava, temveč na prvine samega pojma prava.«¹²⁴ Ta način utemeljevanja se v določeni meri ujema z Radbruchom in njegovo formulo. Podobnosti med Radbruchom in Pitamicem so zlasti v tem, da gre pri obeh za utemeljevanje prek pojma prava in da oba podobno iščeta mejo, ki je konflikt med prvinami prava ne sme prekoračiti, če naj še gre za pravnost ravnanja. Rubikon

¹¹⁹ Pitamic, *Naturrecht und Natur des Rechtes*, str. 192–193.

¹²⁰ Pitamic, *Naturrecht und Natur des Rechtes*, str. 194 (112).

¹²¹ Pitamic, *Naturrecht und Natur des Rechtes*, str. 199 (115).

¹²² Pitamic, *Die Frage der rechtlichen Grundnorm*, str. 214 (127).

¹²³ Pitamic, *Naturrecht und Natur des Rechtes*, str. 199 (115). Glej tudi isti, *Die Frage der rechtlichen Grundnorm*, str. 215 (127): »Saj se tudi po pozitivnem pravu celo pravnomočna odločitev iz določenih utemeljenih razlogov zaradi grobih kršitev pozitivnega prava lahko izpodbija in razveljavi.«

¹²⁴ Neumann, Leonid Pitamic, str. 281.

je prekoračen, če je red »surovo nečlovečen«. V tem primeru je očitno, da imamo ustrezno vzporednico z Radbruchovo formulo neznosnosti.¹²⁵

Iz Pitamičevih del ni razvidno, da bi se opiral na Radbrucha. V že omenjeni knjigi *Na robovih čiste teorije prava* (*An den Grenzen der Reinen Rechtslehre*) se Radbruchovo ime pojavi le enkrat v povezavi s heteronomnimi obveznostmi.¹²⁶ V osrednji Pitamičevi knjigi *Država* Radbruch ni citiran. Največ razlogov govori za to, da sta Radbruch in Pitamic doživljala podoben razvoj, ki ju je naposled pripeljal do podobnega rezultata. Radbruch je kot novokantovec sprejemal vrednostno-teoretični relativizem in zagovarjal stališče, da se pravnih vrednot ne da »spoznati«, ampak da jih je mogoče samo »priznati«. ¹²⁷ Okoliščina, da ni mogoče spoznati, katera je najvišja vsebinska pravna vrednota, narekuje, da se zaradi pravne varnosti ta vsebina oblastno določi.¹²⁸ Izkušnje z nacizmom so narokovale, da je Radbruch svoja stališča dopolnil in jih, kar zadeva razmerje med pravnimi vrednotami, po drugi vojni tudi nekoliko dopolnil. Končna izpeljava je, da se mora tedaj, ko nasprotje med pozitivnim zakonom in pravičnostjo doseže »nevzdržno mero«, »zakon kot 'nepravilno pravo' umakniti pravičnosti« (formula neznosnosti). Ob tej formuli je še formula zanikanja; podana je tedaj, ko zakon zavestno zanika enakost. V tem primeru zakon ni »le 'nepravilno pravo', temveč sploh nima narave prava.«¹²⁹

Pitamičeva pot je bila podobna. V teorijo in filozofijo prava je stopil kot Kelsnov učenec, ki ga je normativni purizem kot oblika navdušil. Ostra delitev med bitjo (*Sein*) in najstvom (*Sollen*) ga ni v celoti zaznamovala, ker je na pravo gledal tudi sociološko in vrednostno. Vseskozi ga je motila samozadostnost prava kot najstvenega sistema. Trditvi, da najstvo (*Sollen*) lahko izvira le iz najstva (*Sollen*), je, sklicujoč se na Aristotela, zoperstavil tezo, da je človek že po naravi uvrščen v normativne odnose.¹³⁰ Izkušnje z barbarizmi 20. stoletja so zanesljivo vplivale tudi na Pitamica, ki je tako kot Radbruch pravo razumel tudi vrednostno. Radbruch je argumentiral prek pravičnosti, h kateri pravo teži, Pitamic pa

¹²⁵ Neumann, Leonid Pitamic.

¹²⁶ Pitamic, Eine »Juristische Grundlehre«, str. 750.

¹²⁷ Radbruch, Grundzüge der Rechtsphilosophie, str. 22 in 162. Glej tudi isti, Rechtsphilosophie, str. 96; isti, Der Relativismus in der Rechtsphilosophie, str. 17–22.

¹²⁸ Radbruch, Rechtsphilosophie, str. 164–165.

¹²⁹ Radbruch, Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht, str. 105–108. Navedeno po podatku v Radbruch, Filozofija prava, str. 277. Glej tudi Radbruch, Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht (2002). – O Radbruchu in Radbruchovi formuli glej: Kaufmann, Gustav Radbruch, str. 9–88; Alexy, Begriff und Geltung des Rechts, str. 52 sl.; Saliger, Radbruchsche Formel; Sprenger, 50 Jahre Radbruchsche Formel, str. 3–7; Dreier R., Paulson, Einführung in die Rechtsphilosophie Radbruchs. Glej tudi Dreier R., Gustav Radbruch, str. 193–215; isti, Gustav Radbruchs Rechtsbegriff, str. 17–44.

¹³⁰ Glej Pitamic, Die Frage der rechtlichen Grundnorm, str. 212. Glej tudi Pavčnik, Vprašanje temeljne pravne norme, str. 233–234.

je rešitev iskal v pojmu prava, ki mora biti tudi človečno. Radbruchova formula je bolj nadrobno razčlenjena kot Pitamičev pojem prava. Ne glede na to je tudi Pitamica mogoče razumeti tako, da je zavestno zanikanje enakosti nečlovečno in da neenakost, ki je neznosno nečloveška, nima narave prava.

Bolj nadrobna primerjava med Radbruchom in Pitamicem, ni predmet tega prispevka. Primerjava je bila kljub temu potrebna, ker se s tem odpira še ustrezna vzporednica s Kelsnovo tezo normativnosti. Kelsen je pri tej tezi vztrajal do konca in je bil zato, gledano s stališča njegove teorije, indiferenten do vsebine pozitivnega prava. Ta preprosto ni bila predmet njegove formalno-najstvene analize prava. Radbruch in Pitamic sta argumentirala tudi vsebinsko in sta, vsak po svoje, vsebinsko merilo vključila v pojem prava. To jima je omogočilo, da sta njuna pogleda na pravo onkraj naravnega prava in pravnega pozitivizma. Še bolj določno: njun pogled na pravo je, če se oprem na Roberta Alexyja,¹³¹ dualen. To pomeni, da oba, spet vsak po svoje, vključujeta v pojem prava tako njegovo faktično kot njegovo idealno stran. Faktična stran zajema pozitivni pravni red in učinkovitost tega reda, idealna stran pa se nanaša na vsebinsko (moralno) pravilnost prava. Vsebinska pravilnost ni zunaj narave prava, ampak je njegov integralni del. Skupni imenovalac pri obeh je, da gre za pravo vse dotlej, dokler njegova vsebina ni ekstremno nepravilna oziroma ekstremno nečloveška.

Spoznanje, da je narava prava dualna, omogoča dialog – tako tudi Peter Koller – med vsemi tistimi, ki niso ekstremni pozitivisti ali ekstremni moralisti.¹³² Ekstremni pozitivisti pristajajo na poljubno vsebino prava, ekstremni moralisti pa opravičujejo samo tisto pravo, ki ustreza njihovemu moralnemu idealu. Čista teorija prava ni primer ekstremnega pozitivizma; za njo je poljubna vsebina samo predpostavka, ki omogoča vsebinsko očiščeno analizo prava. Kelsnova teza normativnosti je dialoška za vse tiste, ki jih zanima vsebina normativne strukture prava. Kelsnova teorija (še posebej teorija stopnjevitosti pravnega reda) odstira (na svoj način tudi provocira), kje so vsebinska vprašanja prava.¹³³

Pitamic je prispeval k vsebinskemu nadgrajevanju čiste teorije prava. Ključni argument je narava prava, ki ji morajo ustrezati tudi metode, s katerimi se pravo preučuje in spoznava. Spoznavanje narave prava je svojevrstno predhodno razumevanje, ki usmerja raziskovalca pri izboru metode in (ali) metod, s katerimi vstopa v polje raziskovanja. Če tako ravnamo in metodološko jasno argumentiramo, je prostor tudi za dialog in soočenje nasprotujočih si stališč. V tem primeru se lahko, tako Pitamic, »približamo tistemu cilju, za katerega si moramo prizadevati z vsemi –, poudarjam, z vsemi – sredstvi: *spoznanju*.«¹³⁴

¹³¹ Alexy, *Hauptelemente*, str. 151–166; isti, *The Dual Nature of Law*, str. 167–182. Glej tudi Koller, *The Concept of Law*, str. 180–196; isti, *Der Begriff des Rechts*, str. 157–180.

¹³² Glej Koller, *Der Begriff des Rechts*, str. 160 sl., str. 175 sl.

¹³³ Glej tudi pogl. 6.2. te razprave.

¹³⁴ Pitamic, *Denkökonomische Voraussetzungen*, str. 367 (49).

Literatura

- Aarnio A., Alexy R., Peczenik A., Grundlagen der juristischen Argumentation, v: *Metatheorie juristischer Argumentation* (Schriften zur Rechtstheorie, Heft 108), Berlin 1983, str. 9–87.
- Alexy R., *Begriff und Geltung des Rechts*, München 1992.
- Alexy R., Hauptelemente einer Theorie der Doppelnatur des Rechts, v: *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 95 (2009) 2, str. 151–166.
- Alexy R. idr. (ur.), *Neukantianismus und Rechtsphilosophie*, Baden-Baden 2002.
- Alexy R., The Dual Nature of Law, v: *Ratio Juris* 23 (2010) 2, str. 167–182.
- Aristoteles, *Politik* (prevod: F. F. Schwarz), Stuttgart 1989.
- Behrend J., *Untersuchungen zur Stufenbaulehre Adolfs Merckels und Hans Kelsens*, Berlin 1977.
- Bindreiter U., *Why Grundnorm? A Treatise on the Implications of Kelsen's Doctrine*, The Hague u. a. 2002.
- Carrino A., Winkler G. (ur.), *Rechtserfahrung und Reine Rechtslehre*, Wien, New York 1995.
- Dreier H., *Rezeption und Rolle der Reinen Rechtslehre*, Wien 2001.
- Dreier R., Bemerkungen zur Theorie der Grundnorm, v: *Die Reine Rechtslehre in wissenschaftlicher Diskussion*. Schriftenreihe des Hans Kelsen-Institutes, Bd. 7, Wien 1982, str. 38–46.
- Dreier R., Gustav Radbruch, Hans Kelsen, Carl Schmitt, v: *Staat und Recht. Festschrift für Günther Winkler* (ur. Haller H. idr.), Wien, New York 1997, str. 193–215.
- Dreier R., Gustav Radbruchs Rechtsbegriff, v: *Gesellschaft und Gerechtigkeit. Festschrift für Hubert Rottleuthner* (ur. Mahlmann M.), Baden-Baden 2011, str. 17–44.
- Dreier R., Sein und Sollen. Bemerkungen zur Reinen Rechtslehre Kelsens (1972), v: *Recht – Moral – Ideologie. Studien zur Rechtstheorie*, Frankfurt/M. 1981, str. 217–240.
- Dreier R., Paulson S. L., Einführung in die Rechtsphilosophie Radbruchs, v: Radbruch G., *Rechtsphilosophie. Studienausgabe* (ur. R. Dreier, S. L. Paulson), Heidelberg 1999.
- Hammer S., Kelsens Grundnormkonzeption als neukantische Erkenntnistheorie des Rechts?, v: *Untersuchungen zur Reinen Rechtslehre* (ur. Paulson S. L., Walter R.), Wien 1986, str. 210–231.
- Hart H. L. A., *The Concept of Law*, 2. izd., Oxford 1994.
- Heidemann C., *Die Norm als Tatsache. Zur Normentheorie Hans Kelsens*, Baden-Baden 1997.
- Jellinek W., *Gesetz, Gesetzesanwendung und Zweckmäßigkeitserwägung*, Tübingen 1913.
- Jestaedt M., Von den »Hauptproblemen« zur Erstauflage der »Reinen Rechtslehren«, v: *Hans Kelsen: Leben – Werk – Wirksamkeit* (ur. Walter R., Ogris W., Olechowski T.), Wien 2009, str. 113–135.
- Kant I., *Kritik der reinen Vernunft*, 1.–2. izd. (ur. Weischedel W.), WA III, Frankfurt/M. 1990.
- Kaufmann A., Gustav Radbruch – Leben und Werk, v: *Gustav Radbruch Gesamtausgabe* (v nadaljevanju: GRGA) I, Heidelberg 1987, str. 9–88.
- Kelsen H., *Allgemeine Staatslehre*, Berlin 1925. Ponatis: Wien 1993.
- Kelsen H., *Allgemeine Theorie der Normen*, Wien 1979.
- Kelsen H., Buchbesprechung Leonidas Pitamic: Die parlamentarische Mitwirkung bei Staatsverträgen in Österreich (Leipzig, Wien 1915), v: *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 2 (1915–1916), str. 256–259.
- Kelsen H., *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*, Tübingen 1920.
- Kelsen H., *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*, Tübingen 1922.
- Kelsen H., Die philosophischen Grundlagen der Naturrechtslehre und des Rechtspositivismus, v: *Philosophische Vorträge, veröffentlicht von der Kant-Gesellschaft*, Charlottenburg, 1928, Heft 31, 78 str. Ponatis v: *Die Wiener rechtstheoretische Schule, Bd. 1–2* (ur. Klecatsky H. idr.), Wien 1968, str. 281–350.
- Kelsen H., *General Theory of Law and State*, Cambridge 1945.

- Kelsen H., Gott und Staat, v: *Logos* 11 (1922/23), str. 261–284.
- Kelsen H., *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*, Tübingen 1911.
- Kelsen H., Reichsgesetz und Landesgesetz nach österreichischer Verfassung, v: *Archiv des öffentlichen Rechts* 32 (1914), str. 202–245, 390–438.
- Kelsen H., *Reine Rechtslehre. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik* (1. izd.), Leipzig, Wien 1934. Ponatis: Aalen 1994 (slov. prevod: Kelsen H., *Čista teorija prava*, Ljubljana 2005 [prevodila: A. Maček Mergole]).
- Kelsen H., *Reine Rechtslehre*, 2. izd. Wien 1960. Ponatis: Wien 2000.
- Kelsen H., *Vorrede zur zweiten Auflage Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*, Tübingen 1923.
- Kirste S., Recht als Transformation, v: *Rechtsphilosophie im 21. Jahrhundert* (ur. Brugger W., Neumann U., Kirste S.), Frankfurt/M. 2008, str. 134–156.
- Klecatsky H. idr. (ur.), *Die Wiener rechtstheoretische Schule, Bd. 1–2*, Wien 1968.
- Koller P., Der Begriff des Rechts und seine Konzeptionen, v: *Rechtsphilosophie im 21. Jahrhundert* (ur. Brugger W., Neumann U., Kirste S.), Frankfurt/M. 2008, str. 157–180.
- Koller P., Meilensteine des Rechtspositivismus im 20. Jahrhundert, v: *Reine Rechtslehre im Spiegel ihrer Fortsetzer und Kritiker* (ur. Weinberger O., Krawietz W.), Wien 1988, str. 136–147.
- Koller P., The Concept of Law and Its Conceptions, v: *Ratio Juris* 19 (2006) 2, str. 180–196.
- Korb A.–J., *Kelsens Kritiker. Ein Beitrag zur Geschichte der Rechts- und Staatstheorie (1911–1934)*, Tübingen 2010.
- Kušej G., Leonid Pitamic, v: *Zbornik znanstvenih razprav* 29 (1959), str. 5–12.
- Luf G., Überlegungen zum transzendentallogischen Stellenwert der Grundnormkonzeption Kelsens, v: *Theorie der Normen. Festschrift für Ota Weinberger zum 65. Geburtstag* (ur. Krawietz W. idr.), Berlin 1984, str. 567–581 (navedeno po ponatisu v Luf G., *Freiheit als Rechtsprinzip*, Wien 2008, str. 57–71).
- Mach E., Die ökonomische Natur der physikalischen Forschung, v: *Allmanach der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 32, Wien 1882.
- Mach E., *Erkenntnis und Irrtum*, Leipzig 1905.
- Merkel A., Prof. Dr. Leonidas Pitamic zum 70. Geburtstag, v: *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 7 (1956), str. 145–147.
- Métall R. A., *Hans Kelsen. Leben und Werk*, Wien 1969.
- Neumann U., (knjižna ocena) Leonid Pitamic, An den Grenzen der Reinen Rechtslehre. Herausgeber und Einführungsstudie: Marijan Pavčnik. Ljubljana 2009 (Erstausgabe 2005), v: *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 97 (2011) 2, str. 279–281.
- Neumann U., Wissenschaftstheorie der Rechtswissenschaft bei Hans Kelsen und Gustav Radbruch, v: *Hans Kelsen. Staatsrechtslehrer und Rechtstheoretiker des 20. Jahrhunderts* (ur. Paulson S. L., Stolleis M.), Tübingen 2005, str. 35–55.
- Novak A., Metamorfoze Kelsnove temeljne norme in Leonid Pitamic, v: *Zbornik znanstvenih razprav* 68 (2008), str. 203–232.
- Paulson S. L., Arriving at a Defensible Periodization of Hans Kelsen's Legal Theory, v: *Oxford Journal of Legal Studies* 19 (1999), str. 351–364.
- Paulson S. L., Die unterschiedlichen Formulierungen der »Grundnorm«, v: *Festschrift für Werner Krawietz zum 60. Geburtstag* (ur. Aarnio A. idr.), Berlin 1993, str. 53–74.
- Paulson S. L., Der Normativismus Hans Kelsens, v: *Juristenzeitung* 61 (2006) 11, str. 529–536.
- Paulson S. L., Four Phases in Hans Kelsen's Legal Theory? Reflections on a Periodization, v: *Oxford Journal of Legal Studies* 18 (1998), str. 153–166.

- Paulson S. L., Introduction, v: Kelsen H., *Introduction to the Problems of Legal Theory*, Oxford 1992, str. XVII–XLII.
- Paulson S. L., Introduction [2], v: *Normativity and Norms. Critical Perspectives on Kelsenian Themes* (ur. Paulson S. L., Litschewski Paulson B.), Oxford 1998, str. XXIII–LIII.
- Paulson S. L., Konstruktivismus, Methodendualismus und Zurechnung im Frühwerk Hans Kelsens, v: *Archiv des öffentlichen Rechts* 124 (1999) 4, str. 631–657.
- Paulson S. L., Toward a Periodisation of the Pure Theory of Law, v: *Hans Kelsen's Legal Theory. A Diachronic Point of View* (ur. Gianformaggio L.), Torino 1990, str. 11–47.
- Paulson S. L., Vorwort zum Neudruck, v: Kelsen H., *Vorwort zur ersten Auflage Reine Rechtslehre*, Aalen 1994, str. III–VIII.
- Paulson S. L., Zur neukantianischen Dimension der Reinen Rechtslehre, v: Sander F., Kelsen H., *Die Rolle des Neukantianismus in der Reinen Rechtslehre* (ur. Paulson S. L.), Aalen 1988, str. 7–26.
- Paulson S. L., Litschewski Paulson B. (ur.), *Normativity and Norms. Critical Perspectives on Kelsenian Themes*, Oxford 1998.
- Pavčnik M., *Juristisches Verstehen und Entscheiden*, Wien, New York 1993.
- Pavčnik M., Leonid Pitamic (1885–1971), v: Pitamic L., *Na robovih čiste teorije prava/An den Grenzen der Reinen Rechtslehre* (ur. in uvodna študija Pavčnik M., prevod Lamut V.), Ljubljana 2005. Ponatis: Ljubljana 2009, str. 137–139.
- Pavčnik M., Leonid Pitamic, v: *Der Kreis um Hans Kelsen. Die Anfangsjahre der Reinen Rechtslehre* (ur. Walter R., Jabloner C., Zeleny K.), Wien 2008, str. 325–350.
- Pavčnik M., *Na robovih čiste teorije prava/An den Grenzen der Reinen Rechtslehre*, v: Pitamic L., *Na robovih čiste teorije prava/An den Grenzen der Reinen Rechtslehre* (ur. in uvodna študija Pavčnik M., prevod Lamut V.), Ljubljana 2005. Ponatis: Ljubljana 2009, str. 15–32, str. 153–173.
- Pavčnik M., Vprašanje temeljne pravne norme (Pitamičevo pismo Hansu Kelsnu), v: *Pravnik* 64 (2009), str. 217–235.
- Peczник A., *Grundlagen der juristischen Argumentation*, Wien, New York 1983.
- Peczник A., *On Law and Reason*, Dordrecht etc. 1989.
- Peczник A., *Scientia Juris*, Dordrecht 2005.
- Philipps L., Von Puppen aus Russland und einer Rechtslehre aus Wien. Der Rekursionsgedanke im Recht, v: *Slovenian Law Review* 4 (2007) 1–2, str. 191–196.
- Pitamic L., *A Treatise on the State*, Baltimore 1933. Ponatis: Ljubljana 2008.
- Pitamic L., Čista pravna teorija in naravno pravo, v: *Razprave pravnega razreda Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani* 1 (1941), str. 175–195.
- Pitamic L., Denkökonomische Voraussetzungen der Rechtswissenschaft, v: *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 3 (1917), str. 339–367.
- Pitamic L., Die Frage der rechtlichen Grundnorm, v: *Völkerrecht und rechtliches Weltbild. Festschrift für Alfred Verdross*, Wien 1960, str. 205–216. Ponatis skupaj s prevodom v Pitamic L., *Na robovih čiste teorije prava/An den Grenzen der Reinen Rechtslehre* (ur. in uvodna študija Pavčnik M., prevod Lamut V.), Ljubljana 2005. Ponatis: Ljubljana 2009.
- Pitamic L., *Država*, Celje 1927. Ponatis: Ljubljana 1996 in 2009.
- Pitamic L., Eine »Juristische Grundlehre«, v: *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 3 (1918), str. 734–757.
- Pitamic L., Interpretation und Wortbedeutungswandel, v: *Zeitschrift für öffentliches Recht* 18 (1938), str. 426–437.
- Pitamic L., (knjižna ocena) Hans Kelsen: Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts (Tübingen 1928), v: *Zeitschrift für öffentliches Recht* 7 (1928), str. 640–645.

- Pitamic L., (knjižna ocena) Hans Kelsen: Der soziologische und der juristische Staatsbegriff (Tübingen 1928), v: *Zeitschrift für öffentliches Recht* 7 (1928), str. 640–645.
- Pitamic L., (knjižna ocena) Hans Kelsen: Reine Rechtslehre (Leipzig, Wien 1934), v: *Zeitschrift für öffentliches Recht* 15 (1935) 3, str. 410–416.
- Pitamic L., Kritični pogledi na juridično osebo, v: *Zbornik znanstvenih razprav* 4 (1925), str. 213–246.
- Pitamic L., Kritische Bemerkungen zum Gesellschafts-, Staats- und Gottesbegriff bei Kelsen, v: *Zeitschrift für öffentliches Recht* 3 (1922), str. 531–544.
- Pitamic L., Les déformations du raisonnement, sources d'erreurs dans les théories de l'Etat, v: *Revue internationale de la théorie du droit* 1 (1926), str. 47–58.
- Pitamic L., *Na robovih čiste teorije prava/An den Grenzen der Reinen Rechtslehre* (ur. in uvodna študija Pavčnik M., prevod Lamut V.), Ljubljana 2005. Ponatis: Ljubljana 2009.
- Pitamic L., Naturrecht und Natur des Rechtes, v: *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, N. F. 7 (1956) 2, str. 190–207.
- Pitamic L., Nove smeri v pravni filozofiji, v: *Zbornik znanstvenih razprav* 1 (1921), str. 242–258.
- Pitamic L., O ideji prava, v: *Zbornik znanstvenih razprav* 19 (1943), str. 185–204.
- Pitamic L., Plato, Aristoteles und die Reine Rechtstheorie, v: *Zeitschrift für öffentliches Recht* 2 (1921), str. 683–700.
- Pitamic L., *Pravo in revolucija*, Ljubljana 1920.
- Pitamic L., Ustava in zakon, v: *Slovenski pravnik* 36 (1922), str. 1–18.
- Radbruch G., *Der Relativismus in der Rechtsphilosophie* (1934). Ponatis v *GRGA III*, Heidelberg 1990.
- Radbruch G., *Filozofija prava* (prevod: Maček Mergole A.), Ljubljana 2001. Ponatis: Ljubljana 2007.
- Radbruch G., Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht, v: *Süddeutsche Juristenzeitung* 1 (1946), str. 1–8.
- Radbruch G., *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht* (1946). Mit einer Einführung von W. Hassemer, Baden-Baden 2002.
- Radbruch G., *Grundzüge der Rechtsphilosophie*, Leipzig 1914. Ponatis v *GRGA II*, Heidelberg 1993.
- Radbruch G., *Rechtsphilosophie* (ur. Wolf E., Schneider H.–P.), 8. izd., Stuttgart 1973. Ponatis v *GRGA II*, Heidelberg 1993 in v *Rechtsphilosophie. Studienausgabe* (ur. Dreier R., Paulson S. L.), Heidelberg 1999 (ta izdaja je prevedena tudi v slovenščino: *Filozofija prava*, Ljubljana 2001. Ponatis: Ljubljana 2007).
- Saliger F., *Radbruchsche Formel und Rechtsstaat*, Heidelberg 1995.
- Sprenger G., 50 Jahre Radbruchsche Formel oder: Von der Sprachnot der Juristen, v: *Neue Justiz* 1 (1997), str. 3–7.
- Thienel R., *Kritischer Rationalismus und Jurisprudenz*, Wien 1991.
- Tomšič I., Leonidas Pitamic in memoriam, v: *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 23 (1972), str. 201–203.
- Verdross A., *Abendländische Rechtsphilosophie*, 2. izd., Wien 1963.
- Verdross A., *Die Einheit des rechtlichen Weltbildes auf Grundlage der Völkerrechtsverfassung*, Tübingen 1923.
- Verdross A., Die Neuordnung der gemeinsamen Wappen und Fahnen in ihrer Bedeutung für die rechtliche Gestalt der österreichisch-ungarischen Monarchie, v: *Juristische Blätter* 44 (1915), str. 11–12, str. 121–123, str. 134–137.
- Verdross A., *Statisches und dynamisches Naturrecht*, Freiburg 1971.

- Walter R., Die Grundnorm im System der Reinen Rechtslehre, v: *Festschrift für Werner Krawietz zum 60. Geburtstag* (ur. Aarnio A. idr.), Berlin 1993, str. 85–99.
- Walter R., Entstehung und Entwicklung des Gedankens der Grundnorm, v: *Schriftenreihe des Hans Kelsens-Instituts*, Bd. 18, Wien 1992, str. 47–59.
- Walter R., Vorrede zum zweiten Neudruck, v: Kelsen H., *Reine Rechtslehre. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik*, Aalen 1994, str. 5*–8*.
- Walter R., Wirksamkeit und Geltung, v: *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, N. F. 11 (1961), str. 531–541.
- Walter R., Jabloner C, Zeleny K. (ur.), *Der Kreis um Hans Kelsen. Die Anfangsjahre der Reinen Rechtslehre*, Wien 2008.
- Walter R., Ogris W., Olechowski T. (ur.), *Hans Kelsen: Leben – Werk – Wirksamkeit*, Wien 2009.
- Weinberger O., Krawietz W. (ur.), *Reine Rechtslehre im Spiegel ihrer Fortsetzer und Kritiker*, Wien 1988.
- Weyr F., (knjižna ocena) Leonidas Pitamic Die parlamentarische Mitwirkung bei Staatsverträgen in Österreich (Leipzig, Wien 1915), v: *Archiv des öffentlichen Rechts* 35 (1916), str. 346.
- Winkler G., *Rechtstheorie und Erkenntnislehre*, Wien, New York 1990.
- Winkler G., Sein und Sollen, v: *Rechtstheorie – Beiheft 1* (1979), str. 177–193.

O konjskih dirkah sredi 1. tisočletja pr. Kr.: konj in kotel v situlski umetnosti

Biba Teržan

Prolog

S situlsko umetnostjo, posebno zvrstjo likovne govorice med 7. in 4. stol. pr. Kr., ki so jo sprejela in razvijala ljudstva med »Padom in Donavo« (sl. 1),¹ tj. od Bologne in Ancone preko Benečije in Tirolske do Istre, Dolenjske in Koroške ter dalje vse do Hallstatta v vzhodnih Alpah in Kuffarna na Spodnjem Avstrijskem, se nam odstira pristen pogled v svet njihovega žitja in bitja. Pri tem naj poudarimo, da orisano območje nikoli ni bilo etnično enotno, temveč precej heterogeno. Situlsko umetnost so torej sprejeli v različnih kulturnih sredinah, kjer so jo poustvarjali v lokalnem koloritu, zato na nazoren način osvetljuje njihov življenjski slog, njihove mišljenjske, verovajske in religiozne predstave.

Po vsebinski plati so razlage figuralnih upodobitev situlske umetnosti še vedno različne: nekateri njeni proučevalci jih tolmačijo kot realistične pripovedi – podobe, vzete iz vsakdanjega življenja domače aristokratske družbe, drugi poskušajo v njih razpoznati prizore z mitološko in epsko vsebino, a tudi v povezavi s pogrebnimi običaji in kultom mrtvih – s čaščenjem in poveličevanjem prednikov. Ikonografski repertoar situlske umetnosti ni zelo pester, predstavljajo ga kanonizirani motivi, kot so sprevod, *simposion in agon* (tj. pivske, športne in glasbene igre), obredno žrtvovanje, oranje in *simplegma* ter lov, dopolnjeni z živalskimi in rastlinskimi podobami simbolnega pomena.² Posamezni motivi so sestavljeni v kompozicije, ki pa se med seboj vendarle razlikujejo, kar daje vsaki umetnini individualno noto. Ker ima vsak motiv vrednost znaka s posebnim semantičnim nabojem, ga beremo in razumemo kot metaforo, podobno kot v epskem pesništvu. Vsak element, vsaka scena za sebe simbolizira nek dogodek, neko dejanje. Njihovo povezavo v strukturirano kompozicijo – v pripoved mora vsak posa-

¹ Literatura o situlski umetnosti je enormna, zato je v našem članku ne mislimo posebej navajati, če ni v neposredni povezavi z našo temo. Pri raziskavi se opiramo predvsem na bazično objavo Lucke/Frey 1962, ki vsebuje katalog vseh do tedaj znanih izdelkov situlske umetnosti. Poleg te publikacije gl. tudi razstavne kataloge potujoče mednarodne razstave Padova-Ljubljana-Dunaj: Mostra 1961; Umetnost 1962, Situlenkunst 1962 ter spremljajočo edicijo Kastelic et al. 1965. Glej novejša pregledna članka Gleirscher 1998; Capuis 2001 in poljudno spisan razstavni katalog Turk 2005.

² Gl. Lucke/Frey 1962, 1 sl., 17 sl.; Mansuelli 1974; Kromer 1980; Eibner 1981; Teržan 1997; Teržan 2001.

meznik vzpostaviti sam, sam jo mora razpoznati. Povsem razumljivo je, da je dandanašnji za nas branje takšnega slikovnega zapisa, razvozlanje govornice slik izjemno težko, skorajda neberljivo, saj izvira iz obdobja brez pisane besede v naših krajih. Vendar pa lahko na podlagi dosedanjih raziskav o situlski umetnosti zagovarjamo tezo, da vsebuje vsaka pripoved situlske umetnosti kljub kanoniziranemu ikonografskemu programu sporočilo individualnega značaja, povezano z usodo naročnika oz. lastnika, a z namenom opredeliti njegovo družbeno mesto v okviru pripadajočega sociokulturnega sistema.³

Sl. 1: Karta razprostranjenosti situlske umetnosti: dirke z dvokolesnimi vozovi ●; jahaške dirke ▲; dvokolesni vozovi ○; konji na povodcu ■; ostala najdišča situlske umetnosti •.

I. Dirke z dvokolesnimi vozovi: Bologna, situla Arnoaldi (Lucke/Frey 1962, 59, Taf. 12–15, 63); Kuffarn, situla (Lucke/Frey 1962, 80, Taf. 52, 57, 75; Frey 1962; Nebhay 1993, Taf. 7, Beilage 1); Moritzing/San Maurizio, cista (Lucke/Frey 1962, 68 s, Abb. 12, Taf. 29, 66).

II. Dvokolesni bojni oz. tekmovalni vozovi: Este, situla Benvenuti (Lucke/Frey 1962, 62 ss., Taf. 23, 65); Dolenjske Toplice, situla (Lucke/Frey 1962, 77 s., Taf. 46: 32, 72; Teržan 1976, T. 12, Priloga 3; Egg/Eibner 2005, 191 ss., Abb. 3–4); Nezakcij, situla (Lucke/Frey 1962, 76 s., Taf. 45: 30a; Mihovilić 1996, 19, T. 3, Priloga 3; Mihovilić 2001, 155, Tab. 15:1); Rovereto, pločevinast fragment

³ Gl. Kromer 1980; Kossack 1992; Kossack 1998; Teržan 1997; Teržan 2007.

(Lucke/Frey 1962, 68, Taf. 32: 12); Vače, situla (Lucke/Frey 1962, 78 s., Taf. 48, 73).

III. *Konjske dirke jahačev*: Kuffarn, situla (Lucke/Frey 1962, 80, Taf. 75; Frey 1962; Nebehay 1993); Moritzing/ San Maurizio, cista (Lucke/Frey 1962, 68 s., Taf. 66); Nezakcij, situla (Lucke/ Frey 1962, 76 s., 44: 29; Mihovilić 2001, 155, Tab. 14: 1).

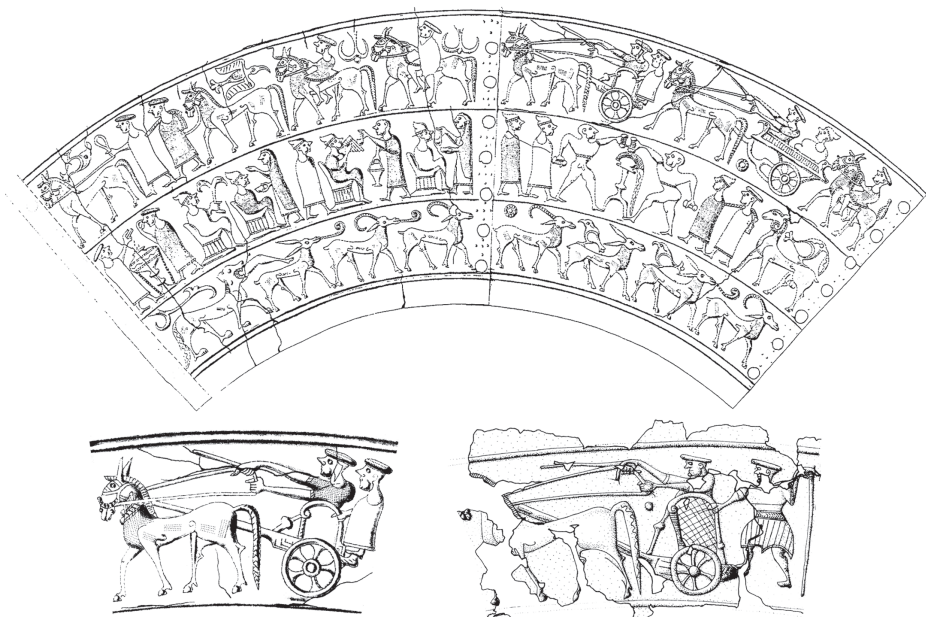
IV. *Konji na povodcu*: Castelvetro pri Modeni, ogledalo (Lucke/Frey 1962, 62, Taf. 21, 22); Dolenjske Toplice, situla (Lucke/Frey 1962, 77 s, Taf. 46: 32, 72; Teržan 1976, T. 12, priloga 3; Egg/Eibner 2005, 191 ss. Abb. 3–4); Magdalenska gora, situli in pokrov (Lucke/Frey 1962, 72 s., Taf. 39, 69, 70; Tecco Hvala et al. 2004, T. 8: 8, 9: 3, 14:3; Priloga 2, 3, 5); Moritzing/San Maurizio, cista (Lucke/Frey 1962, Taf. 29, 66); Nezakcij, situla (Mihovilić 2001, Tab. 15); Novo mesto, situla (Knez 1986, T. 32, Priloga 3); Sanzeno, situla (Lucke/Frey 1962, 69 s., Taf. 67); Vače, situla (Lucke/Frey 1962, 78, Taf. 47, 73).

Za slovensko arheološko vedo je vsekakor razveseljivo dejstvo, da tako rekoč vsak Slovenec pozna situlo z Vač (sl. 2), saj njeni motivi krasijo našo osebno izkaznico in potni list. Na semantični ravni je torej konjenik s situle z Vač uvrščen med glavne simbole slovenske narodne identitete, povzete iz naše kulturne zakladnice,⁴ in je tako postal zavestna vrednota našega kulturnega spomina. Nekoliko bolj problematična pa se zdi ideološko-umetniška preobrazba lika konja s situle z Vač v »venetskega konja«, ki bi naj kot bronast kip pred palačo Združenih narodov v Ženevi in še v nekaterih drugih mestih predstavljal simbol na novo nastale države Slovenije. Na tem mestu ne želim polemizirati o tem, kakšno ideološko ozadje je pripeljalo do tega, da so podobe z vaške situle pridobile na »nacionalnem« pomenu, vendar pa ne moremo mimo omembe dejstva, da gre pri »venetskem konju« za potvorbo s političnim nabojem v službi ustvarjanja »novega slovenskega nacionalnega zgodovinskega mita«, ki pa ima z zgodovinsko realnostjo komajda kaj skupnega.⁵

⁴ Gl. Licul 2011, 459, slika na str. 402, 403, 407.

⁵ O nevzdržnosti teze o venetskem izvoru Slovencev glej Prispevke k razmerju Veneti-Slovani, objavljene pod naslovom Venetovanje v Glasilu Slovenskega arheološkega društva - Arheo 10, 1990.

Na splošno o problematiki mitov in stereotipov v zgodovini pa glej zbornik »Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino« (Ljubljana 2006), še posebej opozarjam na članek P. Štiha (2006, 25 sl.).

Sl. 2: *Vače, situla: zgoraj – razprt plašč, spodaj levo – detajl iz zgornjega friza, spodaj desno – Dolenjske Toplice, situla, detajl iz zgornjega figuralnega friza (po Lucke/Frey 1962 in Egg/Eibner 2005).*

V našem prispevku se ne nameravamo posvečati problematiki »venetskega konja«, temveč le osvetliti nekatere prizore situlske umetnosti, zlasti konjske dirke ter pokazati na njihovo zgodovinsko dimenzijo.⁶

Scene situlske umetnosti

Prikaz konjskih tekem v situlski umetnosti ni pogost motiv, eksplicitno se pojavlja predvsem na njenih poznih izdelkih kot npr. na bolonjski situli Arnoaldi, na situli iz Kuffarna⁷ ter na cisti iz Moritzinga/San Maurizio⁸, implicitno pa tudi na nekaterih zgodnejših primerkih kot npr. na situlah iz Vač in Dolenjskih Toplic, a tudi že na situli Benvenuti iz Este. Gre za dve vrsti tekmovanj s konji – za dirke z dvokolesnimi vozovi in za jahaške dirke (sl. 1–5).

⁶ Članek je bil prvotno objavljen v zborniku »Il filo del tempo« – Studi di preistoria e protostoria in onore di Raffaele Carlo de Marinis (Bergamo 2011), a je v slovenski verziji nekoliko spremenjen in dopolnjen.

⁷ V novejši literaturi je ime kraja zapisano kot Kuffern.

⁸ V nadaljnjem tekstu uporabljam zaradi poenostavitve le prvo ime kraja.

Najbolj nazorno so konjske dirke upodobljene na situli iz Kuffarna, eni izmed najbolj kakovostnih, stilistično dovršenih del situlske umetnosti.⁹ Ne le da sta risba figur in njihova plastična izvedba v plitvem reliefu mojstrski, umetniku-to-reutu je namreč prav pri upodobitvi parov galopirajočih konjev (sl. 3), vpreženih v dvokolesne vozove, uspelo podati globinsko iluzijo prostora, kar predstavlja revolucionarno stilistično novost v okviru situlske umetnosti, ki jo sicer označuje izrazita ploskovitost in arhaičnost.¹⁰

Pripovedni friz situle iz Kuffarna sestavljajo trije osnovni motivi (sl. 3): *simposion*, dvoboj in konjske dirke. Pri prvi sceni gre za pogostitev,¹¹ kjer veljaku v dolgem oblačilu in s širokokrajnim klobukom,¹² sedečem na prestolu,¹³ streže gologlav moški v kratkem krilu. V zajemalki mu ponuja pijačo iz situle, ki jo drži v levi roki. K isti sceni gotovo sodi tudi stojalo oz. shramba s še šestimi situlami, ki kažejo na bogato zalogo pijače v prestižnih kovinskih posodah, pripravljenih za simpozij. Pomenljivo se zdi, da sta vrhnja zaključka obeh nosilnih stebrov stojala oz. shrambe v obliki v dveh sedečih atletov z nazaj obrnjenima oz. navzven gledajočima glavama, kar spominja na Jana, rimsko hišno božanstvo z dvema obrazoma, tako da vzbujata hkratni vtis dvobojevanja in varovanja te dobro zalozene »vinske kleti«. Med prestolom in »vinsko shrambo« stoji še oseba majhne rasti, a prav tako v dolgi obleki in s ploščatim pokrivalom, torej je enako oblečena kot druge, večje oz. odrasle osebe – dostojanstveniki in razsodniki – v istem frizu, kar daje misliti, da gre morda za dečka, sina in pretendenta na prestolu sedeče osebe.¹⁴ Levo od pивske scene je prikazana še ena moška oseba, ki pa je s hrbtom obrnjena proti veljaku na prestolu. Nosi kratko krilo, enako kot strežnik, vendar ima na glavi ploščato pokrivalo. V rokah drži dva kotla, pod pazduho pa še en okrogel, ploščat predmet. Zanj menim, da ni služabnik, ki bi s praznimi kotli hitel po novo pijačo,¹⁵ temveč oseba, ki integralno povezuje motiv konjske dirke s simpozijem (sl. 3 spodaj), kar bomo utemeljili v nadaljevanju.

⁹ Lucke/Frey 1962, 80 sl., Taf. 52; 56-57, 75; Frey 1962, Abb. 1-6; Nebehay 1993, 15 sl., Beilage 1.

¹⁰ Gl. Frey 1962, 10 sl., Abb. 6; Lucke/Frey 1962, Taf. 57; 75. Očitno se je umetnik pri upodobitvi konjev zgledoval pri grškem vaznem slikarstvu, gl. na primer Boardman et al. 1992, Taf. XI, 91-92.

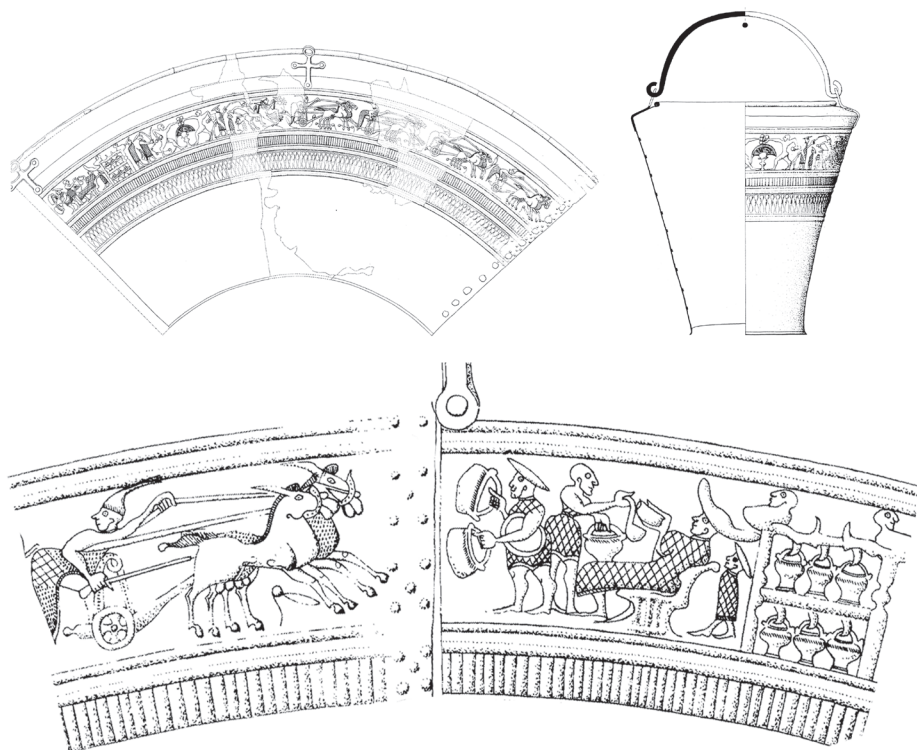
¹¹ Frey 1962, 4 sl., Abb. 3; Kossack 1964, 96 sl., Abb. 1,1.

¹² O pomenu različnih oblačil in pokrival kot o pokazateljih družbenega stanu oseb v situlski umetnosti cf. Lucke/Frey 1962, 11 sl.

¹³ O simbolnem pomenu prestola gl. Lucke/Frey 1962, 21 sl.; Kossack 1992, 233 sl., Abb. 4; Kossack 1998, 132 sl., Fig. 4; Eibner 2007.

¹⁴ Gl. Huth 2003, 201.

¹⁵ Tako menijo n. pr. Frey 1962, 6, Abb. 3; Kromer 1980, 238, Abb. 9, 4; Nebehay 1993, 15; Huth 2003, 201.

Sl. 3: *Kuffarn, situla s figuralnim frizom: desno – risba situle, levo – razprt plašč situle, spodaj – detajl friza (slike povzete po Nebehay 1993).*

Med sceno simpozija in prizorom konjskih dirk je upodobljen še en »klasični« ikonografski motiv situlske umetnosti – prizor dveh rokoborcev, ki se bojujeta za trofejo v obliki bogato okrašene čelade. Dvoboj spremljata dva razsodnika, ki z usmerjenostjo svojih dvokrakih palic kažeta, kdo je zmagovalec. Na levi strani pa opazuje dvoboj še tretja, zelo zagonetna oseba, ki si s posebno gesto prekriva usta in tako opozarja na molčečnost, medtem ko ob njegovih nogah stoji vznemirjena ptica z dvignjenim kljunom.¹⁶ Kakšna je njuna povezava z izidom dvoboja?

Na začetku tretje scene je upodobljen starter, ki s palico daje znak za začetek konjske dirke.¹⁷ Ob njem stoji še malček, verjetno ista oseba kot za prestolom veljaka, ki ga opazuje in se hkrati uči pravil igre. Petelin za dečkom pa predsta-

¹⁶ Za motiv rokoborbe gl. Lucke/Frey 1962, 26 sl.; Frey 1962, 6, Abb. 5; Kromer 1980, 234 sl., Abb. 7, 1; Frelüh 1989; Zimmermann 2001; Lazar 2011; o razsodniški palici Eibner 2009, 26 sl., Taf. 7, 38 a.

¹⁷ Frey 1962, 6; Kromer 1980, 235 sl., Abb. 8, 1; Eibner 2009 a, 26, Taf. 7, 38 b; za slednji motiv gl. Huth 2003, 201.

vlja po vsej verjetnosti simbol športne tekmovalnosti in morda s svojim mestom ob nogah konja kaže na potencialnega zmagovalca.¹⁸ Na start jahačev kaže poza zadnjega jahača, ob nogah katerega stoji petelin, ki drži v visoko dvignjeni desni roki palico – *kentron* oz. *stimulus*¹⁹ – za vzpodbujanje konja, medtem ko je tekma z vozovi že v polnem zamahu. Na napeto razpoloženje tekme in njen razplet je sklepati iz drže prvega voznika z nazaj obrnjeno glavo, ki s pogledom preverja, ali ga lahko še kdo prehit. Zmagovalno dvovprego pa na cilju, označenim z iztolčeniimi pikami v križnem motivu, pričakuje že prej omenjena moška oseba z dvema kotloma v rokah, ki z zamahom rok izraža svoje navdušenje nad njenim uspehom (sl. 3 spodaj). Zato domnevamo, da prestavljata kotla nagrado za zmagovalca te konjske dirke, v njih pa je bila verjetno pripravljena pijača ali pa slastna hrana za oba konja.²⁰ Tudi veljak na prestolu, obrnjen proti zmagoviti dvovpregi, pravzaprav nazdravlja zmagovalcu. Morda je celo lastnik zmagovitih konjev, kajti v jahačih in voznikih s koničnimi kapami, ki spominjajo na v grški in etruščanski umetnosti upodobljena pokrivala Kimerijcev, Skitov in Amazonk,²¹ predpostavljamo posebno trenirane športnike, morda celo skitske najemnike, primerljive z današnjimi »jockeyi«. O malčku, ki kuka izza prestola in tako spremlja zmagoviti zaključek tekmovanja, pa menimo, da se hkrati uvaja v skrivnosti športnih iger in njihovega vodenja kot potencialni *agonothet*.

Naša hipoteza je: situla iz Kuffarna pripoveduje zgodbo o veljaku, bogatem lastniku konj, zmagovalcih v športnih igrah. Pripadal je vrhnjemu družbenemu sloju aristokratskih bojnikov, na kar kaže predvsem njegova bogata grobna oprava. Sestavljena je bila iz bojne opreme (železnega meča z nožnico s tremi medaljoni,²² udarnega noža,²³ treh suličnih in treh pušičnih osti), iz para velikih certoških fibul²⁴ kot delov nošnje ter iz posodja, h kateremu je poleg keramičnih posod sodil simpozialni set iz pravkar opisane, v situlskem stilu okrašene brona-

¹⁸ O simbolnem pomenu petelina gl. Frey 1962, 6; Koch-Harnack 1989, 32 sl. Zanimiva figura v pozni halštatski umetnosti je tudi jezdec na fantastičnem bitju, pol konju-pol petelinu (grško hippalektryon), gl. Egg 2009.

¹⁹ Gl. Frey 1962, 6 sl.; Woytowitsch 1978, 108 sl., Taf. 49; Krause 1992; Willroth 1997, 488 sl., Abb. 4; 7; Eibner 2009 a, 16 sl., Taf. 2, 8 a-b.

²⁰ Glavno konjsko hrano predstavljata ječmen in oves, vendar ob posebnih priložnostih dobijo tudi vino in druge nenavadno sestavljene jedi in pijače: cf. npr. Böhm 1996, 78 sl.

²¹ Gl. Kossack 1970, 161 sl., Abb. 15 d; Sprenger/Bartoloni/Hirmer 1977/1990, 98 sl., Fig. 57 zgoraj; Boardman et al. 1992, 99 s., Fig. 92; Kossack 1995, 307 sl., Abb. 1-2; Kločko 1991, 105 sl.; Abb. 4 b; Kaeser et al. 2009, 72 sl., Fig. 5.25; 5. 26; 6.8; 7.5 itd.

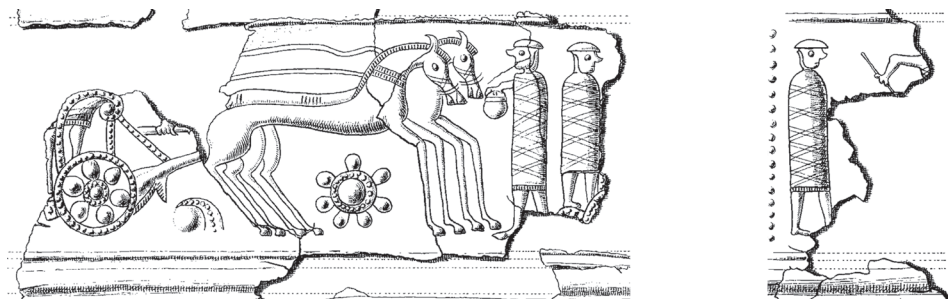
²² Gl. Lucke/Frey 1962, 80 sl., Abb. 19, 1-2; Nebehay 1993, 17, Taf. 7, 5; Frey 1985, 18 sl., Fig. 9.

²³ Gl. Lucke/Frey 1962, 80 sl., Abb. 18, 5; Nebehay 1993, 17, Taf. 7, 4; Osterhaus 1981, 2 sl., Abb. 1, Karte 1.

²⁴ Gl. Lucke/Frey 1962, 80 sl., Abb. 19, 1; Nebehay 1993, Taf. 7, 3; glede na ohranjenost verižico, ki praviloma povezuje dve enaki fibuli, vsako na eni rami, domnevamo, da sta bili prvotno v grobu dve certoški fibuli tipa X 1, gl. Teržan 1976, 335, 373 sl., Karta 31, tip X 1.

ste situle in bronaste zajemalke,²⁵ torej skoraj enak pivski komplet kot je upodobljen na sami situli. Glede na našete grobne pridatke ni dvoma, da gre za pokop veljaka iz zgodnjelatskega obdobja (Lt A)²⁶.

Figuralno pripoved na cisti iz Moritzinga, ki poteka v treh frizih, je na eni strani zaradi njene le fragmentarne ohranjenosti in na drugi strani zaradi shematične stilistične obdelave figur in kompozicije težje razvozlati, vendar ni sporno, da so konjske tekme upodobljene v prvem, vrhnjem frizu (sl. 4).²⁷ Tudi tu je prikazano dvojje različnih tekmovalcev, tako dirka z vozovi kot tudi z jahači. Na dirko jahačev sklepamo na osnovi majhnega fragmenta scene tik za šivom plašča ciste: razpoznavna je stoječa moška oseba s ploščatim pokrivalom, pred njo pa visoko dvignjena roka druge osebe, ki drži palico, zato domnevamo, da gre za jezdeca,²⁸ ki enako kot na situli iz Kuffarna spodbuja konja, medtem ko predstavlja stoječi moški po vsej verjetnosti starterja. Od prizora tekme z vozovi sta se ohranili le upodobitvi dveh dvovprežnih konj in en dvokolesni voz. Naša posebna pozornost pa velja moški osebi, stoječi tik pred eno izmed dvovpreg, ki ima v dvignjeni roki kotlič (sl. 4),²⁹ kar je analogno prikazu moškega s kotličema na situli iz Kuffarna. Zato se zdi upravičena predpostavka, da je tudi na tej cisti s kotličem kot trofejo označena zmagovita dvovprega.

Sl. 4: Moritzing, cista, detajl iz drugega figuralnega friza (po Lucke/Frey 1962).

Najdiščne okoliščine ciste iz Moritzinga, odkrite 1868, niso povsem jasne, vendar je pred nedavnim Hubert Steiner³⁰ prepričljivo pokazal, da verjetno ne gre za depojsko, temveč grobno najdbo, a njenega konteksta ni več mogoče rekonstruirati, zato tudi ni možno raziskati, komu je cista pripadala. Datacija ciste sloni

²⁵ Gl. Lucke/Frey 1962, 80 sl., Abb. 18, 1; Nebhay 1993, Taf. 8; Gleirscher 2009, 461 sl., Abb. 7, 3; 12.

²⁶ Lucke/Frey 1962, 80 sl., Abb. 18-19; Nebhay 1993, 15 sl., 61 sl., Taf. 7-9, Beilage 1.

²⁷ Lucke/Frey 1962, 68 s., Abb. 12, Taf. 29; 66.

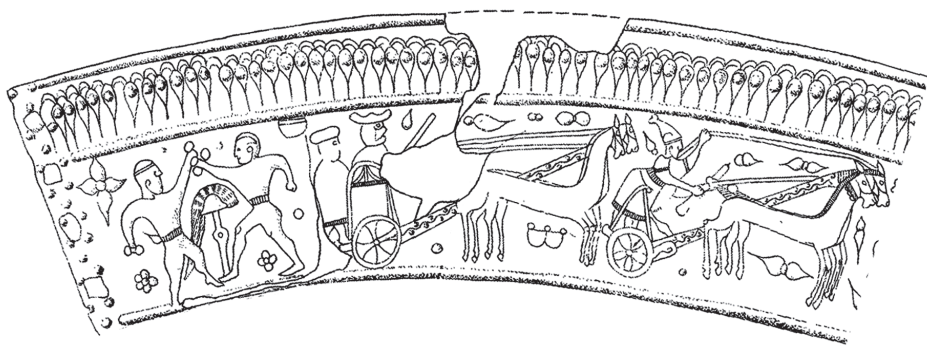
²⁸ Lucke/Frey 1962, 68; Eibner 2009 a, 22, Taf. 6, 32.

²⁹ Lucke/Frey 1962, Taf. 29 zgoraj; 66.

³⁰ Lucke/Frey 1962, 68 sl. N. 13, Taf. 29; 66; Steiner 2002, 241 sl., Taf. 31-32.

na stilističnih elementih okrasa, predvsem na vrhnji floralni borduri (»fish-bladder«), ki kaže, da je nastala že pod vplivom zgodnje latenske umetnosti.³¹ Cista iz Moritzinga pripada torej bolj ali manj istemu časovnemu obdobju kot situla iz Kuffarna, kar podpira tezo o vsebinski podobnosti ikonografskih motivov in s tem tudi povezavo bronastih kotličev z zmagovitimi konji.

Tudi na situli Arnoaldi iz Bologne, okrašeni s tremi figuralnimi frizi, so upodobljena športna tekmovanja, in sicer le v prvem frizu, kjer je prikazanih dvoje disciplin (sl. 5):³² rokoborba z ročkami – enak motiv torej kot na situli iz Kuffarna, od konjskih tekem pa le dirka na dvokolesnih vozovih z dvovprego, ne pa tudi dirka jahačev. Tudi tu daje znak za začetek konjske tekme starter, ki pa je za razliko od tistih na situli iz Kuffarna in cisti iz Moritzinga prikazan v »herojski goloti«, a opasan s pasom, enako torej kot rokoborca, v rokah pa ima namesto palice trak ali vrvico. Vsi vozniki so v visoki pripravljenosti na start, kar dobro ilustrira njihova napeta drža teles s pripravljenim kentronom oz. stimulom v rokah. Od večine voznikov z visokimi koničnimi pokrivali, podobnimi onim na situli iz Kuffarna, pa se razlikuje zadnji voznik, ki ima širokokrajni klobuk, pa spremljevalca s ploskim pokrivalom ter drugačne vrste dvokolesnik, pa tudi vprežena konja nimata okrasnih ovratnic. Vprašanje, ki se zastavlja, je, ali gre za aktivnega udeleženca dirke ali le za spremljevalca oz. lastnika konj, kot ga domnevamo na primer tudi v osebi s širokokrajnim klobukom, sedeči na prestolu na situli iz Kuffarna (sl. 3). Nenavadni so tudi elementi t.i. *horror vacui* ob tej dvovpregi.

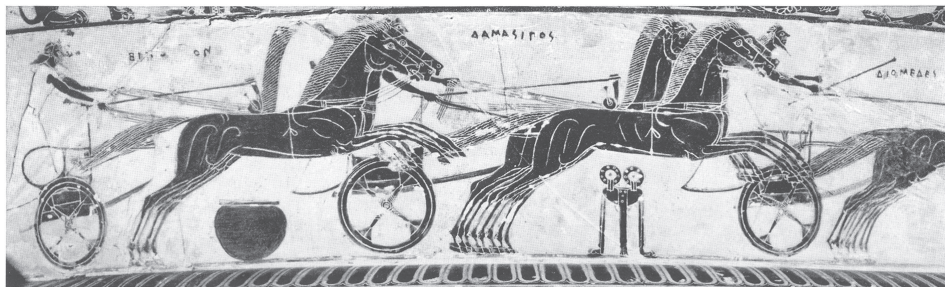
Sl. 5: Bologna, situla Arnoaldi, detajl iz zgornjega figuralnega friza (po Lucke/Frey 1962).

Medtem ko so med nogami drugih dirkalnih konjev prikazani dvo- ali četrrolistni cvetovi in rozeta, je med nogami konjev zadnje vprege podoba dveh polkrogov s tremi ušesci, kar asociira na bronaste kotličke z zankami za ročaje.

³¹ Gl. Jacobstahl 1969, 83 sl., Pl. 271, 317; Lucke/Frey 1962, 47, Taf. 66; Steiner 2002, 197 sl.

³² Lucke/Frey 62, 59 sl., Taf. 12-15; 63.

Nad sovoznikom pa je podoba polkrožno oblikovanega predmeta, okrašenega z vodoravno črto,³³ kar spominja na upodobitev kotliča na cisti iz Moritzinga (gl. sl. 4 in 5).³⁴ Zanimivo je, da je podoben likovni koncept zaslediti tudi na slavni vazi François, kjer sta v drugem frizu na vratu volutnega kraterja med nogami dirkalnih konjev z vozovi upodobljena trinožnik in velik kotel kot trofeji za zmagovalni dvovpregi (sl. 6).³⁵ Zato naša domneva, da so tudi na situli Arnoladi s polkrožnimi simboli tako med nogama konjev kot nad vozom upodobljeni kotliči kot nagrada za zmagovalno vprego dirke oz. za lastnika zmagovitih konjev.

Sl. 6: *Vaza François, volutni krater, detajl (po Boardman et al. 1992).*

Situla Arnoaldi, prav tako odkrita že konec 19. stol., izvira iz groba z bogatimi pridatki in sicer z več bronastimi posodami kot so poleg situle cedilo, *olpe* in dve skodeli ter s tremi atišskimi črno figuralnimi in dvema rdeče figuralnima posodama, kar je dalo Luckeju in Freyu misliti na dvojni pokop. Vsekakor gre pretežno za posode simpozialnega značaja. Od noše so se ohranile tudi tri certoške fibule. Predvsem grška rdeče figuralna keramika nudi razmeroma natančno oporo za datacijo groba v čas okoli l. 400 pr. Kr.,³⁶ kar pomeni, da je precej sočasna z že obravnavanimi bronastima posodama iz Kuffarna in Moritzinga.

Naša ikonografska analiza je pokazala, da so sodila tekmovanja s konji in vozovi z dvovprego med priljubljene upodobitve športnih iger predvsem v poznem 5. in 4. stol. pr. Kr., pri katerih so bile zmagovite vprege nagrajene z bronastimi kotliči. Predstavljamo si lahko, da je bila v njih osvežujoča voda ali pa posebej pripravljena slastna hrana za v dirki izčrpane konje. Vendar pa jih lahko suponiramo tudi že na zgodnejših situlskih umetninah. Tako so v sprevodih kot na primer na

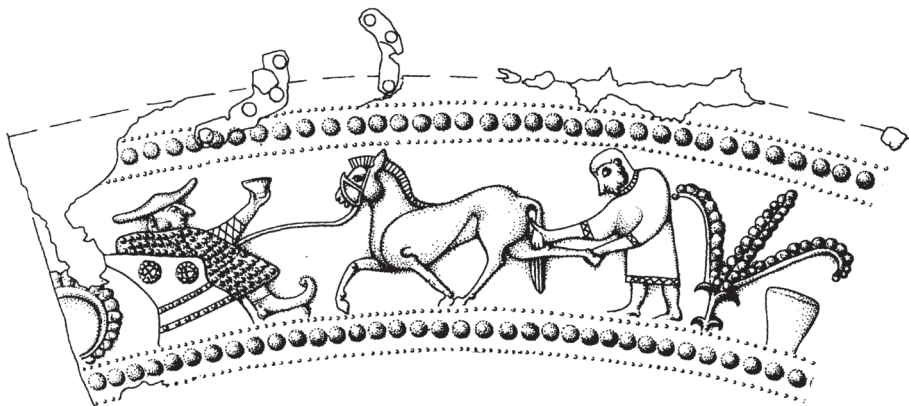
³³ Podoben likovni koncept pri upodabljanju trofeje je zaslediti tudi na situli Certosa iz Bologne: v tretjem frizu visi situla kot nagrada »s stropa« ali »z neba« in jo razumemo kot večkratni simbol – tako za zmagovalca med rokoborcema, upodobljenima na naslonjalih zofi, kot za zmagovalca v glasbenem tekmovanju, sedečem na zofi, gl. Lucke/Frey 1962, 59, Taf. 19 spodaj; 64; Teržan 1997, 655 sl., Abb. 1.

³⁴ Gl. Lucke/Frey 1962, Taf. 63; 29; 66.

³⁵ Gl. npr. Boardman et al. 1992, 99 sl, Fig. 91, 92 spodaj.

³⁶ Lucke/Frey 1962, 46 sl., 59, Taf. 12-15; 63.

situlah iz Vač in Dolenjskih Toplic³⁷ upodobljeni dvokolesni vozovi istega tipa kot tisti na prizorih konjskih dirk iz Kuffarna, Moritzinga in Bologne, zato jih razumemo kot prikaz tekmovalne dvovprege z voznikom ter njegovim spremljevalcem, ki se odpravlja na dirko, kar velja tudi za nekatere konje, ki jih vodijo na povodcih (sl. 1, 2). V obeh primerih gre namreč za predstavitev tekmovalcev pred dirko, za »*probatio equorum*«.³⁸ Podobno domnevamo tudi za sceno v prvem frizu situle Benvenuti iz Este, kjer veljak na prestolu v eni roki drži na povodcu konja, ki mu druga oseba, verjetno služabnik, pregleduje kopita, v drugi roki pa s čašo nazdravlja – očitno konju (sl. 7).³⁹ Vprašanje je, ali gre za nakup tekmovalnega konja ali pa za priprave na konjske dirke, morda pa celo za slavljenje zmage po dirki. Kot je pred nedavnim pokazala Ute Luise Dietz, pa se da iz drže in koraka nekaterih konjev, upodobljenih na situlskih spomenikih, sklepati ne le na vzrejo in vzgojo dirkalnih konjev, temveč tudi na dresuro v »visoki šoli jahanja«, kot ga še danes gojijo v »Spanische Hofreitschule« na Dunaju ali pa v Lipici na Krasu.⁴⁰

Sl. 7: Este, situla Benvenuti: detajl iz zgornjega figuralnega friza (po Capuis/Chieco Bianchi 2006).

Grobne najdbe

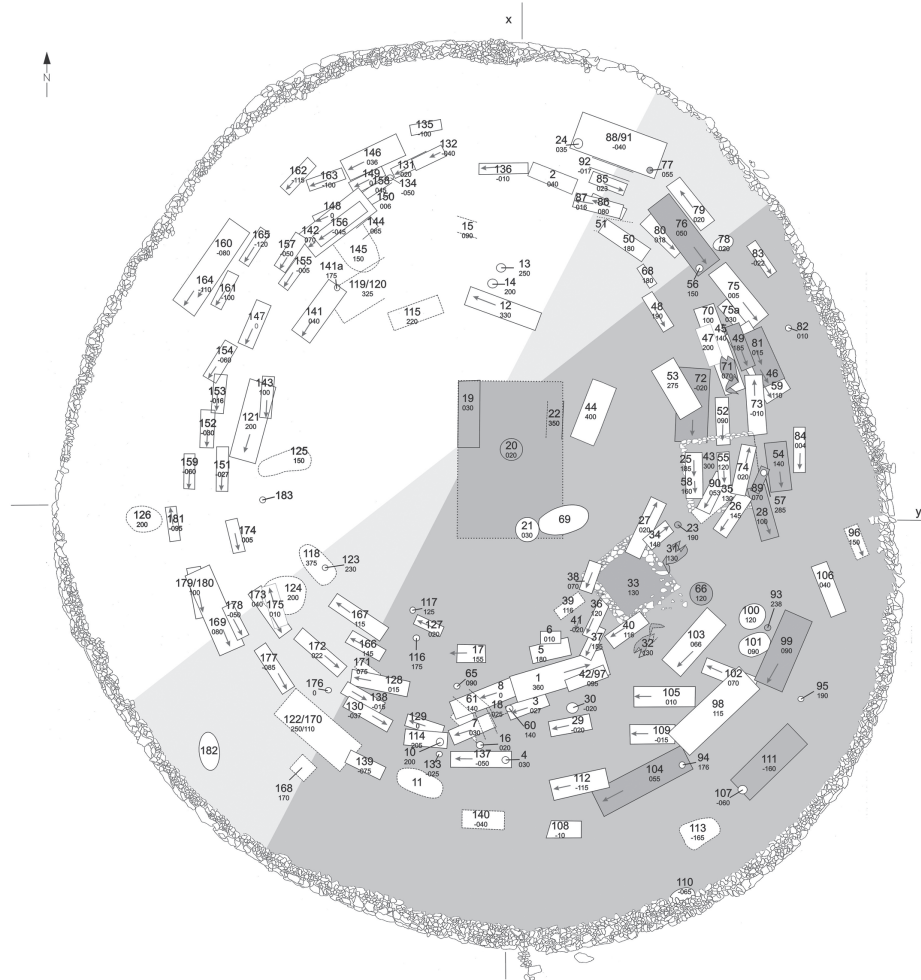
Drugi vir, iz katerega lahko črpamo podatke v zvezi s konjskimi tekmami, so grobovi s specifičnimi grobnimi pridatki, predvsem bronastimi kotliči z dvojno-

³⁷ Lucke/Frey 1962, 77 sl., Taf. 46, 32; 48; 72-73. Za situlo iz Dolenjskih Toplic gl. tudi Teržan 1976, 398, T. 12, Priloga 3; Egg/Eibner 2005, 191 sl., Abb. 3-4.

³⁸ Gl. Kromer 1980, 230 sl., Abb. 4; Eibner 2009 b.

³⁹ Lucke/Frey 1962, 62 sl., Abb. 8, 17; Taf. 24; 65; posebej jasno to sceno prikazuje fotografija pri Fogolari/Prosdociami 1988, 86 sl., Fig. 114-115; gl. tudi Capuis/Chieco-Bianchi 2006, 320 sl., Fig. 8, Tav. 176, 1; Guštin 2009, 256, Abb. 1.

⁴⁰ Dietz 2008.

Sl. 8: Stična, gomila 48, s posebej označenimi konjeniškimi grobovi in pokopi konjev (po Teržan 2008–2010).

križnimi atašami, tipa C po Geru von Merhartu.⁴¹ Najbolj izpovedni za našo temo so tisti iz dolenjske halštatske skupine, kar je pogojeno z načinom pokopavanja, saj je prevladovalo inhumiranje, vendar nam nudijo zanimive indice tudi grobovi iz drugih skupin jugovzhodnoalpske halštatske kulture, čeprav je bilo pri njih uveljavljeno sežiganje preminulih.

⁴¹ von Merhart 1969, 298 sl., Karte 1, Taf. 30; Egg 1985, 373 sl., Abb. 40; Egg 1996, 100 sl., Abb. 58; Teržan 1998, 525 sl., Abb. 9 (z manjšimi korekturami za najdišča v jugovzhodno alpskem področju).

Dolenjska skupina. Novejše raziskave, predvsem gomil iz okolice Stične, ki pripadajo obširni nekropoli z okoli 130 še ohranjenimi gomilami, so pokazale na izredno kompleksno strukturiranost halštatske družbe na Dolenjskem, katere vrhnji sloj so predstavljali bojevniki – konjeniki. To posebej dobro ilustrira gomila 48 (sl. 8):⁴² v njej je bilo pokopanih več kot 150 oseb obeh spolov, vseh starostnih razredov, razporejenih koncentrično okoli centralnega konjeniškega groba (groba 19–22). Glede na usmerjenost grobov – v smeri urinega kazalca oz. v nasprotni smeri – je bila gomila razdeljena na dve polovici, na vzhodno in zahodno, pri čemer se je izkazalo, da je bil pokop v eni ali drugi polovici pogojen z družbeno vlogo in stanom pokopane osebe v okviru rodovne skupnosti. Na splošno so bili grobovi v vzhodni polovici gomile sorazmerno bogatejši. Pomenljivo spoznanje pa je, da so bili vsi konjeniški grobovi pokopani izključno v vzhodni polovici gomile. Zanje je značilna standardna bojna oprema sestavljena iz bojne sekire in dveh sulic ter konjske opreme. Nekaterim izmed konjenikov pa so bili žrtvovani tudi konji, ki so bili praviloma pokopani – cele živali ali pa le posamezni deli živali – zunaj grobov njihovih lastnikov, a v njihovi neposredni bližini, bodisi tik ob krsti oz. grobni kamri, bodisi naslonjeni nanjo ali pa tik nad njo. Za našo temo pa je zanimivo, da sta bila v gomili 48 v neposredni bližini dveh konjskih pokopov odkrita tudi bronasta kotliča.

Ob grobu 33, edinem z iz kamna zidano grobno kamro, sta ležala dva konja (groba 32 in 31), nedaleč od slednjega pa še bronast kotlič z dvojnokrižnima atašama, tip C po G. von Merhartu (najdba 23) (sl. 9).⁴³ Podobne okoliščine so bile ugotovljene tudi pri grobu 76, kateremu sta pripadali najdbi 56 in 77 zunaj groba. Kljub njuni slabši ohranjenosti sklepamo na podlagi živalskih kosti na delna pokopa dveh konjev, ob katera sta bila položeni ciborij (najdba 56) in pa bronasta skodela (najdba 77).⁴⁴ V obeh primerih, tako v grobu 33 kot grobu 76, sta bili pokopani osebi, ki sta bili s svojo grobno opravo okarakterizirani kot pripadnika vodilnega bojevnškega-konjenškega sloja.

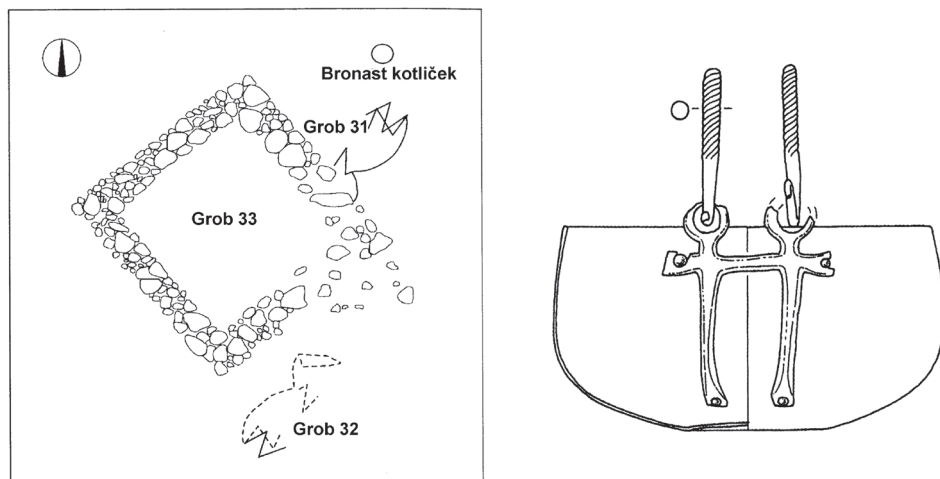
Konjeniške grobove je zaslediti tudi v drugih stiških gomilah, predvsem na področju južnega dela nekropole, na področju »Vrhopolja«. Ker gre pretežno za najdbe iz starih izkopavanj vojvodinje Mecklenburške izpred I. sv. vojne, je ohranjenost ter zanesljivost grobnih celot slabša, vendar pa nam prav analiza gomile 48 omogoča, da jih bolje razumemo in lažje interpretiramo. Enako kot v gomili 48 se je v teh grobovih nahajala bogata oprava iz orožja in konjske opreme ter tudi drugih pridatkov, v nekaterih izmed njih pa so bili odkriti tudi konjski pokopi, bodisi celih ali pa le posameznih delov živali.⁴⁵ Pomenljivo za našo temo pa

⁴² Gabrovec 2006, 14 sl., Tab. 1 sl.; Priloga 1; Gabrovec/Teržan 2008, 7 sl., 191.

⁴³ Gabrovec 2006, 39 sl., Tab. 25-26; 14; Teržan 2008, 239 sl., slika 17, 19.

⁴⁴ Gabrovec 2006, 62 sl.; Tab. 44; 46, 77/1; Teržan 2008, 239, slika. 17, 19.

⁴⁵ Teržan 2008, 265 sl., slika. 31-35; gl. tudi Dular 2007.

Sl. 9: Stična, gomila 48, grob 33, ob njem dva konjska pokopa 31 in 32, severno od konja 31 leži bronast kotlič, najdba št. 23; desno – risba kotliča z dvojnokrižnimi atašami (po Gabrovec 2006).

je, da so bili med pridatki nekaterih od teh grobov tudi bronasti kotlič: v gomili VIII/2 je kotlič z dvojnokrižnima atašama ležal poleg konjske mandibule,⁴⁶ v gomili VI/8 pa so bili v kotlič položeni razdelilni gumbi konjske opreme.⁴⁷ Za ostale kotliče so podatki bolj skromni, vendar se da izluščiti naslednje najdiščne okoliščine: V gomili II so bili najdeni trije kotliči v treh grobovih, 3, 4 in 6, vendar so bili le v grobu 3 tudi trije bronasti obroči, verjetno deli konjskih vajeti oz. konjske opreme.⁴⁸ V gomili V pa je sosodstvo grobov 14 in 15 indikativno, saj je grob 14 vseboval le bronast kotlič, grob 15 pa bogato opravo s konjskimi žvalami, kompletom orožja iz dveh sulic, sekire in bronasto čelado,⁴⁹ kar dovoljuje predpostavko, predvsem na osnovi analogij iz gomile 48, da sta pripadala groba 14 in 15 pokopu ene in iste osebe – konjeniku, verjetno z žrtvovanim konjem, na kar daje misliti prav bronast kotliček.

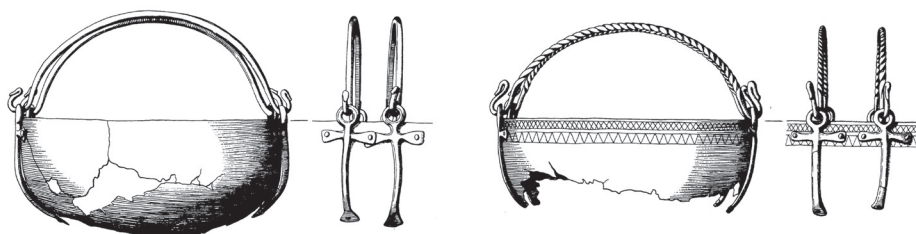
V stiških grobovih – tako v gomili 48 kot v gomilah, ki jih je izkopavala vojvodinja Mecklenburška – se torej bronasti kotlički pojavljajo povečini v neposredni bližini konjskih pokopov ali pa v grobovih s konjsko opremo, kar kaže na neposredno ritualno povezavo kotličev z žrtvovanimi konji.

⁴⁶ Wells 1981, 81, Fig 169.

⁴⁷ Wells 1981, 73 sl., Fig 138 a, g.

⁴⁸ Wells 1981, 50 sl., Fig. 37 a, c,d,e, 38 a, 40 a. V2-23-66 v gomili 48.

⁴⁹ Wells 1981, 70 sl., Fig. 124-125; Teržan 2008, 265 sl., Sl. 34-37.

Sl. 10: Magdalenska gora, gomila V, grob 29: zgoraj pogled na pokop konjev z bronastima kotličema, spodaj risbi obeh kotličev z dvojnimi križnimi atašami (po Hencken 1978).

Podobno situacijo zasledimo tudi na drugih nekropolah Dolenjske.⁵⁰ Najočitnejši primer predstavlja najbogatejši grob, kar jih je vojvodinja Mecklenburška izkopala na Magdalenski gori pri Šmarju: V grobu 29 gomile V so namreč ležali poleg pokopov dveh elitnih bojevnikov, opremljenih z bronastima čeladama in drugim dragocenim orožjem, konjsko opremo za več konjev ter bronastim pivskim posodjem itd., kar štirje konji. Tik ob konje pa sta bila položena kar dva kotliča z dvojnokrižnimi atašami (sl. 10),⁵¹ torej nesporen dokaz za posebni obred ob žrtvovanju konjev in njihovem pokopu.

⁵⁰ Gl. Dular 2007, 737 sl., Abb. 1.

⁵¹ Hencken 1978, 36 sl., Fig. 135-149.

Na enak način je bil v isti gomili, v grobu V/6-7-7a, pokopan še en konjenik s konjem ter z bogato bojno opravo, kovinskim posodjem ter z dokaj unikatnimi kosi noše. Po prvotnem opisu groba so ležali dragoceni predmeti blizu konjskega skeleta, med njimi je posebej omenjen prav bronast kotliček, ki je ležal med konjsko glavo in njegovimi sprednjimi nogami.⁵² Ta lega kaže na to, da je kotliček kot grobni pridelek neposredno povezan s konjem in ne njegovim lastnikom.

Tudi v grobu 32 gomile IV se omenja pokop konja, verjetno skupaj s konjenikom, saj je priložena bogata grobna oprava, sestavljena iz orožja, sestavin noše ter posod, med katerimi je tudi bronast kotlič z dvojnokrižnimi atašami.⁵³

Najbogatejši grob v gomili XII, grob 13, prav tako izkazuje iste zakonitosti v načinu pokopa kot vsi doslej opisani grobovi z Magdalenske gore. Tudi v njem je bil skupaj s svojim konjem pokopan izstopajoč konjenik. Opremljen je bil z bogato konjsko in bojno opremo, med drugim z dvogrebenasto čelado, ter s posodami, med katerimi je bil tudi bronast kotlič z dvojnimi križnimi atašami. Le-ta je ležal tik ob glavi konja,⁵⁴ enako torej kot v gomili V, kar tudi dokazuje, da je bila žrtvovanemu konju pridana v grob tudi posebna hrana ali pijača.

Bronast kotliček, ki bi naj ležal tik ob prsnem košu in konjskih zobeh, torej ob lobanji, je omenjen tudi v bogatem konjeniškem grobu 119 gomile XIII,⁵⁵ kar predstavlja še en primer taistega pogrebne običaja.

Po tem pregledu grobov nekaterih elitnih bojnikov – konjenikov z Magdalenske gore, ki so bili pokopani skupaj s konji, lahko ugotovimo, da gre za natančno ponavljajoč se vzorec, za obredni kanon, ki kaže na posebni ritualni pomen bronastih kotličev, izključno vezanih na pokop žrtvovanih konjev.

Tudi v Dolenjskih Toplicah sta bila v eni izmed gomil odkrita dva konjeniška grobova, groba V/17⁵⁶ in V/33, ob katerih sicer niso zasledili pokopov konjev, pač pa sta bila med njuno grobno opravo, sestavljeno iz standardne bojne opreme dveh sulic, sekire in negovske čelade, ter kosov konjske opreme,⁵⁷ tudi bronasta

⁵² Hencken 1978, 30 sl., Fig. 108-112.

⁵³ Hencken 1978, 23, Fig. 72-73.

⁵⁴ Tecco Hvala et al. 2004, 35 sl., T. 23-27.

⁵⁵ Tecco Hvala et al. 2004, 72, T. 107-109. Tu se zastavlja vprašanje, ali je kotliček izgubljen ali pa je prišlo le do napake in so bronasto situlo zmotno pripisali temu grobu (ibid. T. 108, 7), saj situla kot pridelek v Pečnikovem opisu ni omenjena.

⁵⁶ V grobu V/17 gre za dvojni pokop moškega in ženske, gl. Teržan 1976, 401, T. 29-31; za dvojne pokope še posebej gl. Teržan 1997, 661 sl., Abb. 8.

⁵⁷ H konjski opremi v grobu V/17 prištevamo tri železne obroče z najboljšo analogijo v grobu IV/3 iz Kandije v Novem mestu, kjer so ležali ob konjskih kosteh oz. zobeh, položenih pri nogah pokopanih oseb v spodnjem delu groba: gl. Teržan 1976, T. 31, 3-5; Knez 1986, 88 sl., T. 34, 11; 61; Teržan 1997, 661 sl., Abb. 8.

V grobu V/33 pa sta od konjske opreme ohranjeni razdelilni gumb in okrasna jermenska aplika v obliki konjske svastike oz. vrtinca iz štirih konjev: Teržan 1976, T. 38, 2-3; gl. tudi Kromer 1960; Frey 1981.

kotliča z dvojnokrižnimi atašami.⁵⁸ Zato se nam ne zdi sporno, da lahko tudi v teh dveh grobovih domnevamo lastnika konjev, ki so bili v grobovih le v smislu *pars pro toto* okarakterizirani s kotlički – enako kot v grobovih iz okolice Stične in Magdalenske gore.

Pomenljivo se nam zdi dejstvo, da sodijo obravnavani konjeniški grobovi s spremljajočimi pokopi konjev ter njim pridanimi bronastimi kotlički izključno v časovni razpon mlajše halštatske dobe (Ha D 1-3): Med njimi so razmeroma zgodnji grobovi iz Stične, številnejši so tisti iz certoškega horizonta oz. horizonta dvogrebenastih čelad, ki so poleg Stične zastopani tudi na Magdalenski gori, medtem ko jih v negovskem horizontu najdemo predvsem na Magdalenski gori in v Dolenjskih Toplicah. Kot kaže grob iz Libne, od katerega sta ohranjena čelada sestavljenega tipa, kosi orožja in bronast kotlič z dvojnokrižnimi atašami,⁵⁹ pa smemo predpostavljati, da je pojav tovrstnih pogrebnih ritualov v dolenski halštatski skupini iskati že v času horizonta Stična 1-2, torej v 2. polovici 7. stol. pr. Kr.⁶⁰ Doslej na prvi pogled osamljen primer pa predstavlja trinožnik iz groba iz Novega mesta, ki tudi pripada časovnemu horizontu Stična (Sl. 11).⁶¹ Med razmeroma bogatimi pridatki tega groba so bili poleg trinožnika še pivski pribor, sestavljen iz bronaste situle s cedilno zajemalko ter večjim številom keramičnih posod, od orožja pa so se ohranili fragmenti sulične osti in enoreznega meča ter deli konjske opreme in voza. Pokopanemu je pripadala tudi dragocena večglava igla z jantarnimi členki. Konjska oprema in domnevni okovi voza⁶² nakazujejo, da lahko tudi v tem grobu domnevamo pokop osebe, ki se je udeležila konjske dirke, morda z vozom, za kar govori predvsem trinožnik, ki že *per se* predstavlja tekmovalno trofejo. Trinožni kotliček ima svoje najboljše analogije v Estah, Pela grob 49,⁶³ Bologni in v etruščanski Vetulonii, po kateri je tudi poimenovan kot »tipo vetuloniese«, zato predstavlja v Novem mestu nedvomno italški import.⁶⁴ Morda kaže na to, da se je njegov lastnik udeleževal pri eni izmed tamkajšnjih športnih prireditev in zmagal.

⁵⁸ Teržan 1976, T. 30, 10; 38, 1.

⁵⁹ Guštin 1976, T. 66; 77, 2; Guštin 1977, 12, slika 10.

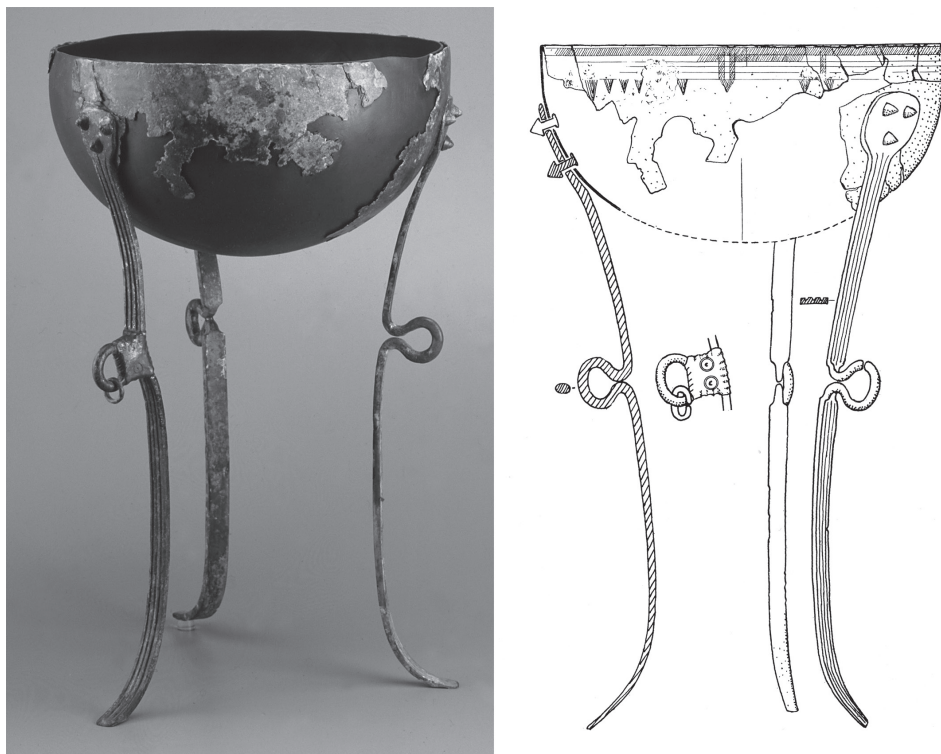
⁶⁰ Za datacijo gl. tudi Teržan 2008, 280 ss., Sl. 42.

⁶¹ Gabrovec 1968, 157 sl., slika 1-2, T. 1-5.

⁶² Kot pestne obroče koles voza interpretiramo na osnovi groba iz Somlovasarhely ploščate obroče z notranjim ojačenim robom: gl. Gabrovec 1968, T. 2, 9-10; Teržan 1990, 162 sl., 231, karta 26.

⁶³ Locatelli 2003, 52, Fig. 10.

⁶⁴ Frey 1989, 297, Abb. 1; Gabrovec 1992, 212, Abb. 7.

Sl. 11: *Novo mesto, bronasti trinožnik iz groba s Kandije: desno – fotografija, levo – risba (po Gabrovec 1968).*

Štajerska skupina. Čeprav je v skupini, ki je v strokovni literaturi različno poimenovana kot skupina »Klein Glein (oz. Wies-Kleinklein)-Martijanec-Kaptol«⁶⁵ ali »Sulmtalgruppe«⁶⁶ ali štajersko-panonska skupina⁶⁷ itd., prevladovalo v pogrebnih običajih sežiganje umrlih, nudijo nekateri grobovi za našo temo zanimive podatke.

Tako na primer je bil med najdbami iz knežjega groba iz Stettwega, enega izmed najbogatejših grobov celotnega območja jugovzhodnoalpske halštatske kulture, slavnega predvsem zaradi unikatnega kulturnega vozička, izjemne umetnine tistega časa, tudi bronast kotliček z dvojnokrižnimi atašami. Zanj M. Robitsch leta 1852! eksplicitno piše, da je ležal poleg konjske opreme (»Neben dem Pferdezuge lag ein ...Bronzegefäß von der Form eines flachen Kessels,

⁶⁵ Gl. Gabrovec 1964-65, 25 sl.; Gabrovec 1966; Gabrovec 1987, 26 sl.; Vinski-Gasparini 1987, 182 sl.

⁶⁶ Dobiat 1980, 173 sl., Abb. 20; Egg/Kramer 2005, 1 sl., Abb. 2.

⁶⁷ Teržan 1990, 121 sl.

mit zwei parallel oben überzogenen Schwebehenkeln, ...; wohl eine vornehme Futterschwinge.«).⁶⁸ Torej lahko brez zadržkov sklepamo tudi tu na podobne zakonitosti v pogrebnem ritualu kot na Dolenjskem, le da gre v tem primeru predvsem za konotativno povezavo med konjsko opremo in kotličem.

Pomembne nove poglede na izredno kompleksen pogrebni ritual so dala revizijska izkopavanja v knežji gomili Kröll-Schmied-Kogel na nekropoli pri Kleinkleinu, slavni predvsem zaradi najdbe bronaste obrazne maske in dveh bronastih votivnih rok.⁶⁹ V grobu so bile pokopane namreč vsaj tri osebe, dve odrasli in ena juvenilna, ter najmanj trije konji, vsi sežgani na grmadi. Med izredno bogato grobno opremo iz orožja, nakita, delov nošnje ter velikega števila tako keramičnih kot bronastih posod, je bil tudi bronast kotlič z dvojnokrižnimi atašami (sl. 12).⁷⁰ Ker so bili v gomili pokopani, kot omenjeno, tudi konji, sklepamo na podoben značaj bronastega kotliča kot v Strettwegu, torej da je v povezavi z vsaj enim izmed žrtvovanih konjev.

Sl. 12: Kleinklein, Kröll-Schmied-Kogel, rekonstrukcija vsebine groba, bronast kotlič je označen s puščico (po Egg/Kramer 2005).

Tudi v nedavno odkritem grobu v bližini skupine gomil »Wiesenkaiser«, ki prav tako pripada obsežnemu kompleksu gomilne nekropole Kleinkleina, je bil med drugimi pridatki odkrit bronast kotliček z dvojnimi križnimi atašami, pa

⁶⁸ Egg 1996, 100 sl., Abb. 54, 5-9; 140; Taf. 26, 5-9.

⁶⁹ Gl. Schmid 1933, 246 sl., Abb. 27 a-b; 32; Dobiat 1980, 372, Taf. A 5, 1, 2-3; Egg/Kramer 2005, 18 sl., Abb. 14; 28.

⁷⁰ Egg/Kramer 2005, 21 sl., Abb. 27; 28. Rezultati izkopavanj še niso v celoti objavljeni, zato se opiram predvsem na citirani razstavni katalog.

tudi deli konjske opreme, kot je dvojje železnih žval ter bronasti okrasni gumbi za jermenje,⁷¹ kar dopolnjuje našo sliko o povezanosti pridatka kotliča s konjem.

Enako velja tudi za grob iz Gornje vasi oz. Sv. Lovrenca pri Preboldu, ki spada v kompleks gomilne nekropole pri Grižah v Savinjski dolini. Čeprav so najdiščni podatki zelo skromni, ni dvoma, da gre za zaključeno grobno celoto, ki je vsebovala tako konjsko opremo kot tudi bronast kotliček z dvojnokrižnimi atašami.⁷²

S prikazom sicer maloštevilnih, a reprezentativnih grobov štajerske skupine se nam je izkristalizirala slika, da so kljub različnemu načinu pokopavanja, torej sežiganju umrlih, obstajala pri pogrebnih obredjih podobna pravila in vrednote kot smo jih uspeli ugotoviti v okviru dolenjske skupine. Tudi tu so ob pokopu veljakov – bojevnikov žrtvovali konje, ki so jih opremili s popotnico v obliki bronastega kotliča kot razpoznavnega znamenja njihove odličnosti.

Zahodnohalštatski kulturni krog. V grobovih zahodnohalštatskega kulturnega kroga, ki zavzema prostrana področja severno od Alp med Češko in vzhodno Francijo, zasledimo le redko tudi konjske pokope,⁷³ čeprav je tamkajšnja družbena elita že od začetka fenomena halštatske kulture prakticirala v okviru pogrebnega rituala pokop s ceremonialnim štirikolesnim vozom.⁷⁴ Zanimivo pa je, da so v nekaterih grobovih bili najdeni tudi bronasti kotliči z dvojnokrižnimi atašami tipa C po von Merhartu.⁷⁵ A ker gre povečini za najdbe iz starejših izkopavanj, so najdiščne okoliščine komaj da poznane, le nekaj je izjem. Tako na primer sta bila v knežji gomili pri Helpfau-Uttendorfu (na Zgornjem Avstrijskem), gomili 5, najdena kar dva bronasta kotliča z dvojnokrižnima atašama ter konjska oprema za dva konja in deli voza, tako da je tudi tu povezava med temi pridatki evidentna. V grobu je bila med drugim najdena tudi zlata ovratnica, statusni simbol najvišjega ranga v okviru zahodnohalštatskega sociokulturnega sistema v mlajšem halštatskem obdobju (Ha D),⁷⁶ kar nedvomno kaže, da je bil tudi ta lastnik konj z vrha družbene lestvice.

Verjetno ni zgolj naključje, da sta tudi z grobišča v Hallstattu znana vsaj dva bronasta kotliča z dvojnokrižnima atašama, oba kot pridatka v dveh izmed najbogatejših grobov, v grobu 600 in grobu 696, v katerih pa ni bilo druge konjske opreme.⁷⁷

⁷¹ Hebert 1991, 41 sl., Abb. 9. Za topografsko situacijo celotnega grobišča gl. Dobiat 1980.

⁷² Teržan 1990, 109 sl., 357 sl., T. 78, 1-14.

⁷³ Hennig 2001, 63 sl., Abb. 24; Hennig et al. 2009, 169 sl.

⁷⁴ Gl. Kossack 1959, 17 ss., Tab.1; Kossack 1970, 122 ss., Abb. 13; Kossack 1998 b; Pare 1992.

⁷⁵ Gl. Egg 1985, 373 sl., Abb. 40; Egg 1996, 102 sl., Abb. 58.

⁷⁶ Kossack 1959, Taf. 150; Egg 1985, 346 ss., Farbt. 2, Abb. 18, 27; Taf. 41.

⁷⁷ Kromer 1959, Taf. 113, 1; 126, 2; Prüssing 1991, 72 sl., Taf. 68, 258; 69, 262.

Pomenljiva se zdi tudi najdba kotliča iz Aislingena⁷⁸ ob zgornji Donavi, ki izvira sicer iz starih izkopavanj, a iz gomilne nekropole, kjer so pred nedavnim odkrili epohalno najdbo. V največji gomili, imenovani »Großer Bühl«, je bila namreč v neposredni bližini že delno izropane centralne grobne kamre, v kateri so bili le še deli voza, odkrita posebna grobna jama s pokopom dveh konjev, torej dvovprego.⁷⁹ Zato se nam zdi, da bi utegnil bronast kotlič izvirati iz podobno zgrajene in opremljene gomile, če že ni iz samega »Großer Bühl«.

Tudi v slavni gomili »Grafenbühl« pri Aspergu, prav tako že antično izropani, je bila odkrita vrsta dragocenih predmetov, zlasti sredozemski importi, a med njimi tudi ostanki voza in fragmenti dvojnokrižnih ataš bronastega kotliča,⁸⁰ ki jih lahko analogno interpretiramo.

Nekoliko starejši pa je centralni grob v gomili 1 iz Poiseul-la-Ville-Lapérrière, v katerem je bil poleg kotliča z dvojnokrižnimi atašami tudi železen halštatski meč in bronasta britev, kar govori za pokop bojvnika vrhnjega sloja iz časovne stopnje Ha C. Zanimivo je, da iz sosednje gomile izvira tudi bronasta narebrena *phiale* tipa Colmar, torej import iz italškega oz. etruščanskega sveta.⁸¹

Našteti primeri iz prostora zahodnohalštatskega kulturnega kroga bi utegnili kazati na konotativno podoben pomen bronastega kotliča kot v že predstavljenih grobovih jugovzhodnoalpskega prostora, čeprav v grobovih s kotliči ni bila vedno pridana tudi konjska oprema, a je verjetno komplementarna vloga pripadala ceremonialnemu vozu.

Severni Jadran z zaledjem. Med reko Pad in Istro je bila v obravnavanem času dominantna estenska oz. venetska kultura, vendar so ob njej sobivale še druge kulturne skupine kot retijska, svetolucijska in histska. V načinu pokopavanja, sežiganju umrlih in pogrebnih ritualih so izkazovale mnogotere skupne lastnosti, med drugim tudi večinsko tabuiranje napadalnega in obrambnega orožja v grobovih. Izjeme so izredno redke in zadevajo izključno vrh družbene elite. Tabu pa je očitno veljal tudi za prilaganje konjske opreme v grobove kakor tudi za žrtvovanje konj, kar zmanjšuje izpovednost grobov s tega območja za našo tematiko. Doslej znani konjski pokopi iz venetskega prostora so povečini kasnejšega datuma, zato jih v okviru naše raziskave ne obravnavamo⁸².

Eden izmed najstarejših grobov, v katerih sta bila najdena kar dva bronasta kotliča z dvojnokrižnimi atašami, predstavlja grob »Tomba dei vasi borchiat«,

⁷⁸ Kossack 1959, 141, Taf. 38, 5-5a; Jacob 1995, 85, Taf. 35, 230.

⁷⁹ Hennig 2001, 163 sl., Taf. 1-2; Hennig et al. 2009, 169 sl.

⁸⁰ Zürn 1970, 13 sl., Taf. 12; Jacob 1995, 85, Taf. 36, 234.

⁸¹ Chaume 1988, 241 sl., Fig. 1-2; 5; Chaume/Feugere 1990, 7 sl., Fig. 5, 12, 29-30. Za *phiale* tipa Colmar gl. Frey 1969, 62 sl., Abb. 34-35; Chaume 2004, 87 sl., Fig. 13-14.

⁸² Gambacurta 2001.

Via Tiepolo, iz Padove.⁸³ Gre za izredno bogat grob s konca 8. stol. ali začetka 7. stol. pr. Kr., ki je štel preko 80 pridatkov, med katerimi izstopajo različne keramične posode, med drugim pivski servis iz skodelic za pogostitev okrog 20 oseb. Bronasta sekira in dva noža ter fragment večglave igle s trombastim zaključkom dovoljuje podmeno, da je bila pokopana oseba moškega spola, oba bronasta kotliča pa – vsaj glede na podane analogije –, da je bil preminuli lastnik para dragocenih konjev.

Tudi iz Montebelluna in Caverzana so poznani grobovi, med pridatki katerih so bili bronasti kotlički s križnimi atašami, ki kažejo na razmeroma bogate moške grobove, v grobu Posmon 54 iz Montebelluna pa gre verjetno za dvojni pokop moške in ženske osebe.⁸⁴ Za ostale grobove s tega področja z bronastimi kotlički z dvojnokrižnimi atašami kot na primer iz Asola in Mela pa so objavljeni preskromni podatki,⁸⁵ da bi si lahko o njih ustvarili ustrezno podobo.

Zato lahko le na splošno zaključimo, da so tudi na venetskem področju bronasti kotlički z dvojnokrižnimi atašami spadali h grobnim opravam bogatejših, predvsem moških oseb, iz katerih pa ni možno razbrati, ali je kotličem pripadala analogna konotativna vloga v zvezi s konji kot tistim v grobovih že obravnavanih kulturnih skupin halštatskega kulturnega območja. V prid tezi o pomenski povezavi »kotel-konj« tudi v estenski kulturi pa govori posebna najdba kotliča z dvojno križnimi atašami iz Padove, Cervarese Santa Croce, ki izvira iz struge reke Bacchiglione (sl. 13).⁸⁶ Na kotliču je namreč napis v paleovenetski pisavi in jeziku, ki se glasi »*Fremastoi Kaitiarioi ekupetabos*«. Pri prvih dveh besedah gre po razlagi italijanske lingvistke Anne Marinetti za dve različni obliki osebnih imen, verjetno moškega spola, pri tretji pa je nesporen besedni koren *eku-*, *ekwo-*, torej »konj«, pri čemer je možno pomen besede *ekupetabos* interpretirati različno. Kot meni Marinettijeva, gre bodisi za označbo družbenega stanu osebe, torej konjenikov *equites*, bodisi za osebo, ki poseduje konje ali se vozi s konji oz. tekmuje s konji ali pa gre celo za predmet – kotlič – kot nagrado pri tekmah s konji.⁸⁷

Čeprav kotlič ne izvira iz groba, temveč predstavlja značilno votivno daritev rečnim numinoznim silam ali vodnim božanstvom, je z njegovim napisom naša teza o vzročni povezavi kotličev s križnimi atašami in (tekmovalnih) konjev pridobila nov tehtni argument.

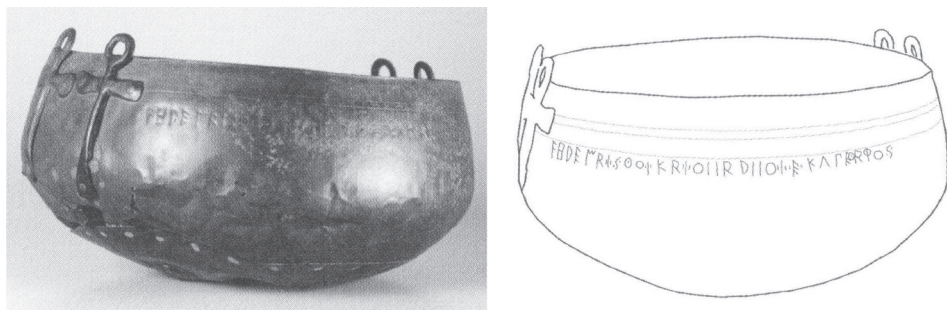
⁸³ Chieco-Bianchi 1976, 248 sl., Tav. 53-57 A (kotla sta na Tav. 55, 22. 25); Chieco-Bianchi 1977-78, 84 sl., Taf. 20, 25. 22.

⁸⁴ Za Montebelluno gl. Manessi/Nascimbene 2003, 127 sl., Tav. 29 q 2, sl., s2; 157 sl., Tav. 41, 3; 302 Tab. 1, 311. Za Caverzano gl. Ruta Serafini 1997, 543; Nascimbene 1999, 137 sl., Fig. 26, 330-334; 27; 155 sl., Fig. 31, 374.

⁸⁵ Gl. Fogolari 1980, 92 sl., Tav. 4 c; 5 d; Egg 1985, 374; Egg 1996, 102, Abb. 58.

⁸⁶ Bianchin Citton/ Malnati 1999, 201, 208 ss., Fig. 12 a-b.

⁸⁷ Marinetti 2001, 152 ss; Marinetti 2013, 371: 10.2.1.

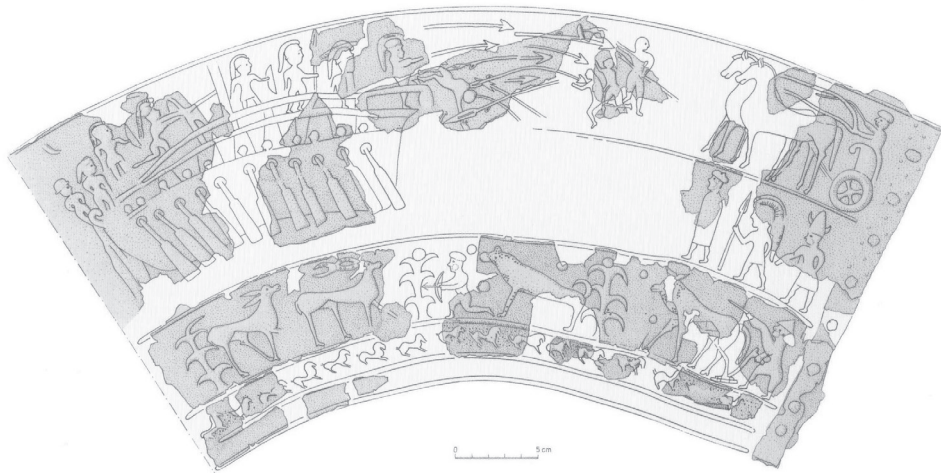
Sl. 13: Padova, Cervarese Santa Corce, bronast kotel z dvojnimi križnimi atašami, najden v reki Bacchiglione (po Marinetti 2013).

Podobno kot za venetske grobove velja tudi za histrske, izjemo predstavlja le izredno bogat grob I/12 iz Nezakcija, glavnega mesta nekdanjih Histrov. Pridatki v tem grobu, med katerimi izstopa poleg nakita izredno število importiranih posod, bronastih in keramičnih, ki izvirajo iz vseh vetrov, od Apulije do Tirolske, od Etrurije do Dolenjske, kažejo na izjemno prestižnost preminulih oseb, ki so morale obvladovati zelo razvejano mrežo trgovskih in političnih stikov. Med pridatki sta bila najmanj dva bronasta kotliča z dvojnokrižnimi atašami. Zanju prav tako domnevamo, da kot grobna pridatka simbolno pričata, da je bil med preminulimi tudi posestnik tekmovalnih konjev. To tezo morda podpirajo tudi pridatki ene ali dveh, žal zelo fragmentarno ohranjenih situl z upodobitvami jahača in dvovprego z voznikom in pa koščene figurine konjenika v istem grobu.⁸⁸ O tem, da so morali biti pri Histrih konji zelo cenjeni, pa govori tudi v situlskem stilu okrašena situla iz grobnice, odkrite leta 1981. Na situli sicer kot glavni prizor izstopa edinstveni prikaz pomorske bitke, a njen spodnji friz je okrašen z galopirajočimi konjički (Sl. 14).⁸⁹

Sklep. Naša raziskava je pokazala, da so v okviru halštatskih kulturnih skupnosti, ki so sobivale med severnim Jadranom, Dolenjsko in Štajersko vse do Baden-Württemberškega in do vzhodne Francije obstajale sicer razlike v pogrebnih ritualih glede načina pokopavanja svojih umrlih, a vendar je vladal splošen konsenz družbenih vrednot, ki se odraža v materialni prezentaciji bojeverniške elite v grobnem kultu. Mednje sodijo tudi običaji žrtvovanja konj, ki so morali slediti svojim gospodarjem, pripadnikom družbene elite, v onstranstvo. Le ponekod je žrtvene živali kot *pars pro toto* simbolno nadomestila pridana konjska oprema in komplementarno tudi voz. Posebno označevalno vlogo v zvezi z žrtvovanimi

⁸⁸ Mihovilić 1995, 283 sl., Abb. 7, Taf. 10, 1; 11, 2; 14, 1-2; 16, 2; Mihovilić 2001, 85 sl., 149 sl., Tab. 8-26 (kotliča na Tab. 19, 7. 10; situli na T. 14-15, figurina konjička na str. 90, Fig. 79, Tab. 22, 1); gl. tudi Teržan 2007, 49 sl., Fig. 16.

⁸⁹ Mihovilić 1992, 69 sl., Beilage 2; Mihovilić 1996, 19, 45 sl., Priloga 3.

Sl. 14: *Nezakcij, situla iz grobnice, odkrite 1981, razprt plašč situle (po Mihovilič et al. 2001).*

konji pa so očitno imeli bronasti kotliči, verjetno s popotnico v smislu eliksirja življenja (sl. 15). Vendar pa jih niso dobili v grob vsi konji, ki so bili žrtvovani, temveč verjetno le izjemno dragoceni rasni konji, tako kot lahko sklepamo s scen situlske umetnosti – le na konjskih dirkah zmagoviti konji.

Konjske tekme

Zakaj, kdaj, kje, ob kakšnih priložnostih so bila športna tekmovanja, v okviru katerih so potekale tudi dirke s konji in vozovi?

Bojni voz s konjsko vprego se je pojavil kot nov, epohalni izum vojaške tehnike nenadoma sredi 2. tisočletja pr. Kr., s čimer se je popolnoma spremenil način vojskovanja. Domneva se, da so bili zanj potrebni trije ključni elementi: 1.) izum »lahkih, hitrih« koles, kar pomeni koles z naperami za razliko od masivnih lesenih koles vozov, ki se bili poznani že od bakrene dobe dalje, tj. od druge polovice 4. tisočletja pr. Kr., 2.) posebna vzreja in vzgoja konj, 3.) izum refleksnega loka. Kot poročajo pisani viri in je razvidno iz likovnih upodobitev z Bližnjega vzhoda, je postal bojni voz učinkovito bojno sredstvo, kar dobro ilustrira primer slavne bitke pri Kadešu med egipčanskim faraonom Ramzesom II. in hetitskim kraljem Muwatallijem I. leta 1274 pr. Kr.⁹⁰ Dvokolesni bojni voz pa je bil v rabi tudi v kretske-mikenski Grčiji, kot posebej nazorno kažejo upodobitve na slavnih stelah in freskah iz Miken,⁹¹ pa tudi morda v vzhodnih predelih kontinentalne Evrope

⁹⁰ Decker 1994; Littauer/Crouwel 1999, 5 sl.; Cotterell 2004; Jaworski 2010, 69 sl., Abb. 3

⁹¹ Wiesner 1968, F 36 sl.; Plath 1994; Crouwel 1999, 11 sl.; Buchholz 2010, 29 sl.

kot sklepamo na primer na osnovi risbe voza iz Raškovcev na Slovaškem.⁹² Proti koncu 2. tisočletja pa je dvokolesni bojni voz iz bojnih poljan na Bližnjem vzhodu izpodrinila še bolj hitra in učinkovita konjenica, ki jo je seveda dopolnjevala udarna pehota.⁹³ Čeprav je bojni voz izgubil na pomenu, kar se vojskovanja tiče, pa je ostal v rabi predvsem kot vozilo aristokratske in bojevniske elite vso do zmagovitega rimskega triumfa,⁹⁴ kar kažejo ne nazadnje tudi scene situlske umetnosti, na primer v spodnjem frizu na situli Benvenuti iz Este.⁹⁵ Ali je ostal pri Keltih v rabi bojni voz kot posebna, tretja vojaška formacija ob konjenikih in pešakih, pa še teče diskusija.⁹⁶

Tudi iz Homerjeve pripovedi je razvidno, da je bil bojni voz pred Trojo v rabi predvsem za prevoz junakov do bojnega polja, kjer pa je dvoboj potekal pretežno peš. Voz v Iliadi predstavlja torej »arhaični element« v bojni opravi aristokratskih junakov,⁹⁷ kar nakazujejo tudi v Iliadi opisane športne igre, ki jih je Ahil priredil ob pogrebnih svečanostih v čast preminulega Patrokla. Tekmovanje je potekalo v osmih disciplinah, pri čemer je bila prva, najpomembnejša prav dirka z vozovi s konjsko dvovprego. Zanimivo je, da je prvemu zmagovalcu Ahil, ki je bil z nagradami širokogruden, namenil »...ženó, izvedeno v delih umetnih, z njo še trinožnik uhat, ...«. ⁹⁸ Vendar pa namen teh iger ni bil le zabava in pozaba, temveč na eni strani navezava na tradicijo junaških časov, na drugi strani pa vzpostavitev ponovnega družbenega ravnovesja v grškem taboru pred Trojo, ki je bilo razrahljano zaradi spora med Ahilom in Agamemnonom. Skozi prizmo »Patroklovi iger« je pravzaprav orisana preobrazba Ahila iz jeznoritega mladeniča v zrelo, integrativno osebnost, v pravega bazileja.⁹⁹ Igre predstavljajo torej neko vrsto obreda – »obreda prehoda« (*rite de passage*) z namenom vzpostavitve recipročnih družbenih in političnih vezi, tako med pripadniki homerske elite kakor tudi med njimi in demosom.

Homerjeve »Patroklove igre« pa lahko razumemo tudi kot epsko uverturo v grške športne igre. Z njimi so Grki gojili telesno izurjenost ter tekmovalni, bojevniski duh v vojaške namene, a v tradiciji homerskih junakov. Prirejali so jih ob različnih slovesnostih v raznih krajih, nekatere izmed iger pa so v teku času prerasle v panhelenske prireditve, kot na primer v Olimpiji in Delfih, v osrednjih

⁹² Gl. Pare 1992, 12 ss., Fig. 17-18; Hüttel 1994, 197 sl., pos. 206 sl.

⁹³ Cotterell 2004, 219 sl.; Buchholz 2010, 30 sl.

⁹⁴ Gl. npr. Colonna 1999.

⁹⁵ Lucke/Frey 1962, 62 sl., Taf. 65; Fogolari/Prosdoci 1988, 86 sl., Fig. 114; Capuis/Chieco-Bianchi 2006, 320 sl, Fig. 8.

⁹⁶ Gl. Dobesch 1996; Egg/Pare 1999, 44 sl; Frey 2004.

⁹⁷ Wiesner 1968, F 94 sl.; Cotterell 2004, 38; Buchholz 2010, 30 sl.

⁹⁸ Homer, Iliada, ψ – XXIII, 262-264

⁹⁹ Gl. Ulf 2004.

grških svetiščih.¹⁰⁰ Zmagovalci na teh tekmah so si pridobili posebno slavo, pa tudi nagrade, med njimi so za našo temo pomenljivi predvsem kotlički – trinožniki.¹⁰¹ Zanimivo pa je, da v klasičnem času pri konjskih dirkah ni bil zmagovalec voznik ali jahač, temveč lastnik konjev, seveda so nekateri izmed njih tudi sami tekmovali, kar je povzdignilo njih sloves in še posebej pripomoglo k njihovem političnemu ugledu. Ta podatek pa kaže, da so bili dragoceni konji domena pripadnikov premožnega aristokratskega sloja.¹⁰²

Namen našega »grškega ekskurza« ni le ponovna podpora že splošno sprejeti tezi, da so v ikonografskem programu situlske umetnosti s prizori konjskih dirk, skupaj z motivi rokoborbe, prikazane športne igre, ki so potekale ob pogrebnih svečanostih oz. ob tako imenovanem »prazniku situl« (»Situlenfest« – kakorkoli ga že interpretiramo),¹⁰³ temveč želimo izostriti pogled na njihovo časovno, prostorsko in družbeno dimenzijo.

Kot smo pokazali v prvem poglavju, so konjske dirke oz. dirke z vozovi z njihovim dramatičnim razpletom priljubljen motiv pozne faze situlske umetnosti s poznega 5. in 4. stol. pr. Kr. Vendar pa nekateri motivi na nekoliko starejših situlah, kot so posamezni dvokolesni vozovi in konji na povodcih ali pa z jezdec v svečanih sprevedih, metaforično pričajo, da so konjska tekmovanja morali organizirati tudi že prej, tj. v 6. in 5. stol. pr. Kr., kot kaže situla Benvenuti iz Este pa vsaj že v drugi polovici 7. stol. pr. Kr. Ne nazadnje pa za takšno zgodnjo datacijo konjskih tekmovanj na obravnavanem področju govori Alkman, jonski pesnik iz 7. stol. pr. Kr., ki slavi venetske rasne konje kot zmagovalce na tekmah v Sparti. Zanimivo je, da je tudi v 5. stol. pr. Kr. prav Lakedaimonec Leon zmagal v Olimpiji tudi z venetskimi žrebci.¹⁰⁴ To pa seveda pomeni, da je morala na venetskem območju in verjetno tudi v njegovem širšem zaledju obstajati vzreja posebno hitrih in dresiranih rasnih konj,¹⁰⁵ kar posledično pomeni, da so morala potekati tudi konjska tekmovanja že od 7. stol. pr. Kr. naprej, sicer njihov dober glas ne bi segel vse do Sparte. Zanimivo pa je, da se je izročilo o izvirni rasi konj na venetskem območju ohranilo v mitskih pripovedih vse do rimskega obdobja, še posebej izstopa mit o trojanskem junaku Diomedu in z njim povezanim žrtvovanjem belih konjev.¹⁰⁶

Za športne igre s konjskimi tekmovanji v halštatskem obdobju pa govorijo tudi grobovi (kot prikazano v drugem poglavju), zlasti tisti, v katerih se med pridatki nahajajo bronasti kotlički z dvojnokrižnimi atašami. Zanje namreč menimo, da

¹⁰⁰ Laser 1987, 4 sl., 26 sl.

¹⁰¹ Laser 1987, 79 sl., Abb. 31; Maas 2008, 195.

¹⁰² Gl. Cotterell 2004, 272 sl.

¹⁰³ Gl. Kastelic et al. 1965, 7 sl.; Kromer 1980; Eibner 1981.

¹⁰⁴ Gl. Fogolari 1975, 70; Stibbe 1996, 97 sl; Malnati 2003, 14 (Alkman, fr. I, 45-54); Frey 2004, 649 (Polemon fr. 22).

¹⁰⁵ Gl. npr. Teržan 1995, 92 sl., Abb. 23- 25.

¹⁰⁶ Braccisi 1971, 4 sl.; Katičič 1995, 333 sl., 370 sl.; Malnati 2003, 16.

Sl. 15: Karta razprostranjenosti kotlov z dvojnokrižnimi atašami tipa C po G. von Merhartu (po Egg 1985 in 1996).

predstavljajo nagrado za zmagovite dirkalne konje in/oz. njihove lastnike. Kot nazorno prikazuje zemljevid razprostranjenosti teh kotličev (sl. 15),¹⁰⁷ gre za zelo razširjen pojav, saj so jih posedovali pripadniki različnih kulturnih oz. etničnih skupin: od estenske oz. venetske do histrske skupine ob severnem Jadranu, preko dolenske in štajersko-panonske skupine vzhodnohalštatske kulture ter samega Hallstatta vse do zahodnohalštatskih skupin z najzahodnejšimi v vzhodni Franciji. Med najstarejše znane grobove z bronastimi kotliči iz prehoda 8. v 7. stol. pr. Kr. sodi grob iz Padove (Via Tiepolo, »Tomba dei vasi borchiatii«), torej iz enega izmed centrov estenske oz. venetske kulture. Ne mnogo mlajši pa je tudi grob iz gomile I iz Poiseul-la Ville-Lapérière, eden izmed najbolj perifernih, zahodnih imetnikov bronastega kotliča, kot mečenosec značilni predstavnik elite zahodnohalštatskega kulturnega kroga. Večina ostalih grobov z bronastimi kotliči se zvrsti od časovnih stopenj Ha C2/D1 (npr. Strettweg, Kleinklein, Libna, Helpfau-Uttendorf) preko Ha D 1-2 (npr. Asperg-Grafenbühl, Stična, Nezakcij) do Ha D3/Lt A 2 oz. negovskega horizonta na Dolenjskem (Magdalenska gora, Dolenjske Toplice). Ne gre le za zelo razširjen kulturni fenomen, temveč tudi za zelo tradicionalen, saj se v pogrebnih ritualih obdrži skozi vso obdobje halštatske kulture, torej več stoletij. Pri tem pa velja posebej izpostaviti, da so kotliči sestavni deli grobnih oprav povečini zelo bogatih grobov tistih, ki so bili nedvomno pripadniki samega vrha družbenih elit v okviru posameznih kulturnih skupnosti. V njih lahko vidimo predvsem aristokratske lastnike dragocenih tekmovalnih konjev, kar zaradi specifičnih pogrebnih ritualov najbolj jasno dokazujejo prav

¹⁰⁷ von Merhart 1969, 296 sl., Karte 1; Egg 1985, 373 sl., Abb. 40; Egg 1996, 100 sl., Abb. 58; Teržan 1998, 525, Abb 9.

grobovi v okviru dolenske skupine z žrtvovanimi konji in njim pridanimi kotlički (sl. 9, 10), a tudi prizori situlske umetnosti, zlasti tisti na situlah iz Kuffarna in Bologne–Arnoaldi (sl. 3, 5) in ne nazadnje tudi paleovenetski napis na kotliču iz Padove (sl. 13), vendar pa ne izključujemo možnosti, da so nekateri izmed njih tudi sami tekmovali. Sklepamo, da gre za podobno tradicijo, pravila in razmerja kot pri udeležencih konjskih tekmovanj v homerski in arhaični Grčiji.

Kje, v katerih krajih, in kdaj, ob kakšnih priložnostih, so prirejali konjska tekmovanja na območju, ki ga orisuje karta razprostranjenosti bronastih kotličev (sl. 15), ostajajo še nerazrešena vprašanja. Glede na Homerjev opis v Iliadi, kjer je konjska dirka z vozovi potekala na ravnem polju z le maloštevilnimi označbami v obliki lesenih stebrov ter belih kamnov na mestih, kjer je steza zavijala in na cilju (Iliada ψ –XXIII, 326–334),¹⁰⁸ sklepamo, da tudi v obravnavanem prostoru in času ni bilo bistveno drugače. To pa pomeni, da je s klasičnim arheološkim izkopavanjem tekmovalno »stezo« v naših geografskih širinah skorajda nemogoče razpoznati. Tudi o njeni dolžini lahko le ugibamo. Iz Olimpije je na primer znano, da je potekala tekma z vprego štirih konjev v dolžini sedmih kilometrov, z dvovprego štirih kilometrov, jahačev pa v dolžini treh kilometrov.¹⁰⁹ Verjetno so to norme, ki jih lahko predpostavljamo tudi za tekmovanja v circumalpskem halštatskem svetu, kot jih prikazuje situlska umetnost.

Ne zdi se sporno, da lahko konjske dirke kot eno izmed tekmovalnih disciplin v ikonografskem programu situlske umetnosti uvrstimo med tiste prireditve, ki tudi v okviru pogrebnih ritualov konotirajo družbeno elito kot nosilko junaške tradicije halštatskega sociokulturnega sistema. Hkrati pa športne igre implicirajo tudi razmeroma razvito vojsko z različnimi vojaškimi enotami, ki jih predpostavljamo tudi na podlagi prizorov situlske umetnosti in zaradi diferencirane bojne opreme v grobovih, kajti za mlajše halštatsko obdobje kažejo na celo petstopenjsko vojaško hierarhično strukturo.¹¹⁰ Ne glede na to, ali so športne igre potekale v okviru pogrebnih svečanosti, podobno torej kot v Iliadi, ali pa tudi ob drugih cikličnih praznikih,¹¹¹ jim je morala pripadati pomembna družbeno regulativna, komunikativna in povezovalna vloga v okviru celotne halštatske kulture, kar dobro ilustrirata tako distribucija bronastih kotličev z dvojnokrižnimi atašami kot tudi situlske umetnosti (sl. 1 in 15).

Literatura

Arheo 1990: *Venetovanje. Prispevki k razmerju Veneti-Slovani*. Glasilo Slovenskega arheološkega društva Arheo 10 (Ljubljana 1990).

¹⁰⁸ Gl. tudi Laser 1987, 27 sl.

¹⁰⁹ Gl. npr. Cotterell 2004, 272 sl.

¹¹⁰ Gl. Frey 1973; Teržan 1985, 77 sl., Sl. 12-13, 15-17; Teržan 1997, 655 sl., 661 sl., Abb. 6.

¹¹¹ Gl. Kromer 1980, 227 sl.; Eibner 2006.

- Bianchin Citton/ Malnati 1999: E. Bianchin Citton, L. Malnati, Reperti bronzei protostorici dai fiumi veneti: offerte votive, contesti funerari o ripostigli?, v: G. Cresci Maronne/ M. Tirelli (ur.), *Orizzonti del sacro. Culti e santuari antichi in Altino e nel Veneto orientale*. Venezia 1-2 dicembre 1999. Altinum – Studi di archaeologia, epigrafia e storia 2 (Roma 2001), str. 197-223.
- Boardman et al. 1992: J. Boardman, J. Dörig, W. Fuchs, M. Hirmer, *Die griechische Kunst* (München ⁵1992).
- Böhm 1996: W. Böhm, *Ross und Reiter in der Kulturgeschichte* (Hildesheim-Zürich-New York 1996).
- Braccesi 1971: L. Braccesi, *Grecità adriatica* (Bologna 1971).
- Buchholz 2010: H.-G. Buchholz, *Kriegswesen, Teil 3*. Archaeologia Homerica I E 3 (Göttingen 2010).
- Capuis 2001: L. Capuis, L' arte delle situle quarant' anni dopo, v: *Arheološki vestnik* 52, 2001, str. 199-205.
- Capuis/Chiecho-Bianchi 2006: L. Capuis, A. M. Chieco-Bianchi, *Este II. La necropoli di Villa Benvenuti*, Monumenti Antichi, Ser. Monogr. 7 (Roma 2006).
- Chaume 1988: B. Chaume, Les tumulus hallstattiens de Poiseul-la-Ville (Côte-d'Or), v: *Les Princes Celtes et la Méditerranée. Rencontres de l'Ecole du Louvre* (Paris 1988), str. 241-252.
- Chaume 2004: B. Chaume, La place de la France orientale dans le réseau des échanges à longues distances du Bronze final au Hallstatt final, v: *Die Hydria von Grächwil. Zur Funktion und Rezeption mediterraner Importe in Mitteleuropa im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr.* Akten. Internationales Kolloquium (Bern 2004), str. 79-106.
- Chaume/Feugere 1990: B. Chaume, M. Feugere, *Les sépultures tumulaires du Hallstatt ancien de Poiseul-la-Ville (Côte d'Or)*. Revue archéologique de l'est et du centre-est, X supplément (Dijon 1990).
- Chieco-Bianchi 1976: A. M. Chieco-Bianchi, Il gruppo di Vicolo S. Massimo – Via Tiepolo, v: *Padova Preromana*, Mostra (Padova 1976), str. 244-296.
- Chieco-Bianchi 1977-1978: A. M. Chieco-Bianchi, XII: Via Tiepolo, Tomba dei Vasi borchiatì, v: *Padua vor den Römern. Venetien und die Veneter in der Vorzeit*, Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssammlung 5 (München 1977-1978), str. 84-92.
- Collona 1999: G. Collona, L'Italia antica: Italia centrale, v: A. Emiliozzi (ur.), *Carri da guerra e principi etruschi*. Catalogo della Mostra Viterbo-Roma (Roma 1999), str. 15-23.
- Cotterell 2004: A. Cotterell, *Chariot. The Astounding Rise and Fall of the World's First War Machine* (London 2004).
- Crouwel 1999: J. H. Crouwel, Il mondo greco, v: A. Emiliozzi (ur.), *Carri da guerra e principi etruschi*. Catalogo della Mostra Viterbo – Roma (Roma, 1999), str. 11-13.
- Decker 1994: W. Decker, *Pferd und Wagen im Alten Ägypten*, V: B. Hänsel, S. Zimmer (ur.), *Die Indogermanen und das Pferd*. Festschrift für Bernfried Schlerath. Archaeolingua 4 (Budapest 1994) 259-270.
- Dietz 2008: U. L. Dietz, Hohe Schule in der Situlenkunst?, v: *Festschrift für Albrecht Jockenhövel zum 65. Geburtstag*. Internationale Archäologie. Studia honoraria 28 (Rahden/ Westf. 2008), str. 339-347.
- Dobesch 1996: G. Dobesch, Überlegungen zum Heerwesen und zur Sozialstruktur der Kelten, v: *Die Kelten in den Alpen und an der Donau*. Akten des Internationalen Symposiums St. Pölten, 14-18. Oktober 1992, Archaeolingua 1 (Budapest-Wien 1996), str. 13-71.
- Dobiat 1980: C. Dobiat, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*. Schild von Steier, Beiheft 1 (Graz 1980).
- Dular 2007: J. Dular, Pferdegräber und Pferdebestattungen in der hallstattzeitlichen Dolenjsko-Gruppe, v: *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*. Situla 44 (Ljubljana 2007), str. 737-752.

- Egg 1985: M. Egg, Die hallstattzeitlichen Hügelgräber bei Helpfau-Uttendorf in Oberösterreich, v: *Jahrbuch d. Röm.-German. Zentralmuseums Mainz* 32, 1985, str. 323–393.
- Egg 1996: M. Egg, *Das hallstattzeitliche Fürstengrab von Strettweg bei Judenburg in der Obersteiermark*. Monographien 37 – Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz (Mainz 1996).
- Egg/Eibner 2005: M. Egg, A. Eibner, Einige Anmerkungen zur figural verzierten Bronzesitula aus Dolenjske Toplice in Slowenien, v: *Archäologisches Korrespondenzblatt* 35, 2005, str. 191–204.
- Egg/Kramer 2005: M. Egg, D. Kramer, *Krieger – Feste – Totenopfer. Der letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark*. Mosaiksteine. Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz 1 (Mainz 2005).
- Egg/Pare 1999: M. Egg, C. F.E. Pare, Il mondo celtico, v: A. Emiliozzi (ur.), *Carri da guerra e principi etruschi*. Catalogo di Mostra Viterbo-Roma (Roma 1999), str. 45–51.
- Egg 2009: M. Egg, Ein Rosshahnreiter aus der Hallstattzeit, v: *Festschrift Fritz Eckart Barth zum 70. Geburtstag*. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 139, 2009, str. 203–208.
- Eibner 1981: A. Eibner, Darstellungsinhalte in der Kunst der Hallstattkultur. Gedanken zum »überhöhten« Leben im Situlenberg und Osthallstattkreis, v: *Die Hallstattkultur*. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981), str. 261–296.
- Eibner 2006: A. Eibner, Amphiktyonien – Kultgemeinschaften und Kultplätze im eisenzeitlichen Mitteleuropa. Zur Interpretation der Menschen- und Tieraufzüge in der Situlenkunst, v: *Italo – Tusco – Romana. Festschrift für Luciana Aigner-Foresti* (Wien 2006), str. 185–201.
- Eibner 2007: A. Eibner, Thron – Schemel – Zepter. Zeichen der Herrschaft und Würde, v: *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*. Situla 44 (Ljubljana 2007), str. 435–451.
- Eibner 2009 a: A. Eibner, Symbol und Bedeutung des Stabes – anhand eisenzeitlicher Bildquellen, v: *Keltske študije II – Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*. Protohistoire Européenne 11 (Montagnac 2009), str. 11–45.
- Eibner 2009 b: A. Eibner, Zu Fragen der eisenzeitlichen Pferdebeschirung und Deichselbefestigung nach den Bildbelegen, v: *Festschrift Fritz Eckart Barth zum 70. Geburtstag*. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 139, 2009, str. 217–230.
- Fogolari 1975: G. Fogolari, La protostoria delle Venezie, v: *Popoli e civiltà dell' Italia antica* 4 (Roma 1975), str. 63–222.
- Fogolari 1980: G. de' Fogolari, La civiltà paleoveneta al di fuori dell' area euganea, v: *Este e civiltà paleoveneta a cento anni dalle prime scoperte*. Atti dell' XI Convegno di Studi Etruschi e Italici, Este-Padova, 27 giugno–1 luglio 1976 (Firenze 1980), str. 89–97.
- Fogolari/Prosdocimi 1988: G. Fogolari, A. L. Prosdocimi, *I Veneti antichi. Lingua e cultura* (Padova 1988).
- Frelih 1989: M. Frelih, O motivu boksarjev v situlski umetnosti, v: *Zbornik za umetnostno zgodovino* (Ljubljana 1989), str. 99–114.
- Frey 1962: O. H. Frey, *Die Situla von Kuffarn. Ein figürlich verzierter Bronzeblecheimer der Zeit um 400 v. Chr.* Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum Wien NF 4, (Wien 1962).
- Frey 1969: O. H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este*. Römisch-Germanische Forschungen 31 (Berlin 1969).
- Frey 1973: O. H. Frey, Bemerkungen zur hallstattischen Bewaffnung im Südostalpenraum, v: *Arheološki vestnik* 24, 1973, str. 621–636.
- Frey 1981: O. H. Frey, *Ein Zierstück der späten Hallstattzeit von der Magdalenska gora bei Šmarje*, v: *Die Hallstattkultur*. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981), str. 227–240.

- Frey 1985; O. H. Frey, Sui ganci di cintura celtice e sulla prima fase di La Tène nell' Italia del nord, v: *Atti del Colloquio Internazionale Celti ed Etruschi nell' Italia centro-settentrionale dal V secolo a. C. alla romanizzazione*, Bologna, 12–14 aprile 1985 (Imola 1987), str. 9–22.
- Frey 1989; O. H. Frey, Mediterranes Importgut im Südostalpengebiet, v: *La civilisation de Hallstatt – bilan d'une rencontre*, Liège 1987. Etude set Recherches Archéologiques d' Université de Liège 36 (Liège 1989), str. 293–306.
- Frey 2004; O. H. Frey, Zum Kampfesweise der Kelten, v: H. Hefner, K. Tomaschitz (ur.), *Ad Fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch* (Wien 2004), str. 645–652.
- Gabrovec 1964–65: S. Gabrovec, Halštatska kultura v Sloveniji, v: *Arheološki vestnik* 15–16, 1964–65, str. 21–63.
- Gabrovec 1966: S. Gabrovec, Zur Hallstattzeit in Slovenia, v: *Germania* 44, 1966, str. 1–48.
- Gabrovec 1968: S. Gabrovec, Grob s trinožnikom iz Novega mesta, v: *Arheološki vestnik* 19, 1968, str. 157–188.
- Gabrovec 1987: S. Gabrovec, Jugoistočna alpska regija sa zapadnom Panonijom, v: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezo doba* (Sarajevo 1987) str. 25–28.
- Gabrovec 1992: S. Gabrovec, Etruskischer Niederschlag in Slowenien, v: L. Aigner-Foresti (ur.), *Etrusker nördlich von Etrurien*. Akten des Symposions von Wien-Schloß Neuwaldegg 2.–5. Oktober 1989 (Wien 1992), str. 203–218.
- Gabrovec 2006: S. Gabrovec 2006, *Stična II/ 1, Gomile starejše železne dobe/ Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Katalog*. Katalogi in monografije 37 (Ljubljana 2006).
- Gabrovec/Teržan 2008: S. Gabrovec, B. Teržan, *Stična II/2. Gomile starejše železne dobe/ Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Razprave/ Studien*. Katalogi in monografije 38 (Ljubljana 2008–2010).
- Gambacurta 2001: G. Gambacurta, Le sepolture equine nelle necropoli di Altino, v: G. Cresci Marrone, M. Tirelli (ur.), *Produzioni, merci e commerci in Altino preromana e romana*. Atti del convegno Venezia 12–14 dicembre 2001. Altinum – Studi di archaeologia, epigrafia e storia 3 (Roma 2003), str. 89–113.
- Gleirscher 1998: P. Gleirscher, L' arte delle situle, v: U. Rafaelli (ur.), *Rame d' arte. Dalla preistoria al XX secolo nelle Alpi centro-orientali* (Trento 1998), str. 37–44.
- Gleirscher 2009: P. Gleirscher, Zu Gast bei den norischen Königen von Waisenberg. Herdgerät und Trinkgeschirr aus dem zweiten Prunkgrab, v: *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums Kärnten* 2008 (Klagenfurt 2009), str. 35–58.
- Guštin 1976: M. Guštin, *Libna*. Posavski muzej Brežice 3 (Brežice 1976).
- Guštin 1977: M. Guštin, *Libna*. Razstavni katalog (Brežice 1977).
- Guštin 2009: M. Guštin, *Hufmesser, ein Gerät der Antike*, v: *Festschrift Fritz Eckart Barth zum 70. Geburtstag*. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 139, 2009, str. 255–260.
- Hebert 1991: B. Hebert, *Eine neue »fürstliche« Bestattung der späten Hallstattzeit*, v: *Archäologie Österreichs* 2/1 (Wien 1991), str. 41–42.
- Hencken 1978: H. Hencken, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia. Mecklenburg Collection, Part II*. American School of Prehistoric Research Bulletin 32 (Harvard – Cambridge 1978).
- Hennig 2001: H. Hennig, *Gräber der Hallstattzeit in Bayerisch-Schwaben*. Monographien der Archäologischen Staatssammlung München 2 (Stuttgart 2001).
- Hennig et al. 2009: H. Hennig, H. Obermaier, M. Schwessing, C. Schuh, C. Weber, J. Burger, M. Dumler, Das hallstattzeitliche Pferdegespann im Großen Bühl bei Aislingen, Lkr. Dillingen a.d. Donau, v: *Alpen, Kult und Eisenzeit. Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag*. Internationale Archäologie, Studia honoraria 30 (Rahden/ Westf. 2009), str. 169–190.
- Huth 2003: C. Huth, *Menschenbilder und Menschenbild. Anthropomorphe Bildwerke der frühen Eisenzeit* (Berlin 2003).

- Hüttel 1994: H.-G. Hüttel, Zur archäologischen Evidenz der Pferdenutzung in der Kupfer- und Bronzezeit, v: B. Hänsel, S. Zimmer (ur.), *Die Indogermanen und das Pferd. Festschrift für Bernfried Schlerath*. Archaeolingua 4 (Budapest 1994), str. 197–215.
- Jacob 1995: C. Jacob, *Metallgefäße der Bronze- und Hallstattzeit in Nordwest-, West- und Süddeutschland*. Prähistorische Bronzefunde II 9 (Stuttgart 1995).
- Jacobstahl 1969: P. Jacobstahl, *Early Celtic Art* (Oxford 1944, ²1969).
- Jaworski 2010: G. Jaworski, *Die Schlacht von Kadesch und der lange Weg zum Frieden*. Antike Welt 5, 2010, 69–74.
- Kaeser et al. 2007: B. Kaeser et al., Amazonen, v: R. Wünsche (ur.), *Starke Frauen*. Staatliche Antikensammlungen München (München 2007), str. 46–199.
- Kastelic et al. 1965: J. Kastelic/K. Kromer/G. Mansuelli, *Situla Art* (Beograd 1965).
- Katičić 1995: R. Katičić, Diomed na Jadranu, v: isti, *Illyricum mythologicum* (Zagreb 1995), str. 333–386.
- Kločko 1991: L. S. Kločko, Skythische Tracht, v: R. Rolle, M. Müller-Wille, K. Schietzel (ur.), *Gold der Steppe*. Archäologie der Ukraine (Schleswig 1991), str. 105–110.
- Knez 1986: T. Knez, *Novo mesto I. Halštatski grobovi/ Hallstattzeitliche Gräber*. Carniola archaeologica 1 (Novo mesto 1986).
- Koch-Harnack 1989: G. Koch-Harnack, *Erotische Symbole. Lotosblüte und gemeinsamer Mantel auf antiken Vasen* (Berlin 1969).
- Kossack 1959: G. Kossack, *Südbayern während der Hallstattzeit*. Römisch-Germanische Forschungen 24 (Berlin 1959).
- Kossack 1964: G. Kossack, Trinkgeschirr als Kultgerät der Hallstattzeit, v: *Varia archaeologica. W. Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht*. Deutsche Akademie d. Wissenschaften zu Berlin. Schriften d. Sektion für Vor- und Frühgeschichte 16 (Berlin 1964), str. 96–105.
- Kossack 1970: G. Kossack, *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und Fränkischer Salle*. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 24 (Kallmünz/Opf. 1970).
- Kossack 1995: G. Kossack, Berittene Schwertkrieger auf Schlachtensarkophagen aus Klazomenai, v: U. Finkbeiner, R. Dittmann, H. Hauptmann (ur.), *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens. Festschrift für Rainer Michael Boehmer* (Mainz 1995), str. 307–321.
- Kossack 1998a: G. Kossack, Pictures of life, mythical pictorial narrative and pictures of cultic feasts: Remarks on pictorial scenec on the throne-back from Verucchio, v: B. Hänsel, A. F. Harding (ur.), *Towards Translating the Past: Georg Kossack, Selected Studies in Archaeology. Ten Essays written from the year 1974 to 1997* (Rahden/Westf. 1998), str. 129–144 (= Lebensbilder, mythische Bilderzählungen und Kultfestbilder. Bemerkungen zu Bildszenen auf der Thronlehne von Verucchio, v: *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Instituts für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 8 (Bonn 1992), str. 231–246).
- Kossack 1998 b: G. Kossack, Horse and wagon during the early iron age in central Europe – Technical considerations, nature of evidence and conceptual content, v: B. Hänsel, A. F. Harding (ur.), *Towards Translating the Past: Georg Kossack, Selected Studies in Archaeology. The Essays written from the year 1974 to 1997* (Rahden/ Westf. 1998), str. 97–106 (= Pferd und Wagen in der frühen Eisenzeit Mitteleuropas – Technik, Überlieferungsart und ideeler Gehalt, v: *Festschrift László Vajda*. Münchner Beiträge zur Völkerkunde 1 (München 1988), str. 131–144).
- Krauß 1992: D. Krauß, Treibstachel und Peitsche. Bemerkungen zur Funktion hallstattzeitlicher Stockbewehrungen, v: *Archäologisches Korrespondenzblatt* 22, 1992, str. 515–523.
- Kromer 1959: K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt* (Firenze 1959).
- Kromer 1960: K. Kromer, Zierstücke östlicher Herkunft aus drei Gräbern in Slowenien, v: *Situla 1* (Ljubljana 1960), str. 111–117.

- Kromer 1980: K. Kromer, Das Situlenfest. Versuch einer Interpretation der Darstellungen auf figural verzierten Situlen, v: *Zbornik posvećen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici*. Situla 20–21 (Ljubljana 1980), str. 225–240.
- Lazar 2011: T. Lazar, Borilna tehnika halštatskodobnih boksarjev: poskus ponovne interpretacije situlskih upodobitev, v: *Arheološki vestnik* 62, 2011, str. 261–288.
- Laser 1987: S. Laser, *Sport und Spiel*, Archaeologia Homerica T (Göttingen 1987).
- Licul 2011: *Miljenko Licul*. Narodna galerija (Ljubljana 2011).
- Littauer/Crouwel 1999: M. A. Littauer, J. H. Crouwel, Antefatti nell' Oriente mediterraneo: Vicino Oriente, Egitto e Cipro, v: A. Emiliozzi (ur.), *Carri da guerra e principi etruschi*. Catalogo di Mostra Viterbo-Roma (Roma 1999), str. 5–10.
- Locatelli 2003: D. Locatelli, I corredi emergenti di Este (Pd), v: L. Malnati, M. Gamba (ur.), *I Veneti dai bei cavalli* (Treviso 2003), str. 51–53.
- Lucke/Frey 1962: W. Lucke, O.-H. Frey, *Die Situla in Providence (Rhode Island). Ein Beitrag zur Situlenkunst des Osthallstattkreises*. Römisch-Germanische Forschungen 26 (Berlin 1962).
- Maaß 2008: M. Maaß, Der Dreifuß: Gebrauchsgerät und Symbol, v: *Zeit der Helden. Die »dunklen Jahrhunderte« Griechenlands 1200-700 v. Chr.* Katalog zur Ausstellung (Karlsruhe - Darmstadt 2008), str. 195.
- Malnati 2003: L. Malnati, Le fonti greche e latine sull' antico popolo dei Veneti, v: L. Malnati, M. Gamba (ur.), *I Veneti dai bei cavalli* (Treviso 2003), str. 11–19.
- Manessi, Nascimbene 2003: P. Manessi, A. Nascimbene, *Montebelluna. Sepolture preromane dalle necropoli di Santa Maria in Colle e Posmon*. Archaologia 1. Quaderni del Museo di Storia Naturale e Archaeologia di Montebelluna (Montebelluna 2003).
- Mansuelli 1974: G. A. Mansuelli, Ancora sui problemi dell' »Arte delle situle«, v: *Opuscula Iosepho Kastelic sexagenario dicata*. Situla 14–15 (Ljubljana 1974), str. 95–113.
- Marinetti 2001: A. Marinetti, Il »signore del cavallo« e i riflessi istituzionali dei dati di lingua. Veneto Ekupetaris, v: G. Cresci Maronne, M. Tirelli, *Produzione, merci e commerci in Altino preromana e romana*. Atti del convegno Venezia 12-14 dicembre 2001. Altinum – Studi di archaeologia, epigrafia e storia 3 (Roma 2003), str. 143-160.
- Marinetti 2013: A. Marinetti, Ekvo: il nome, v: M. Gamba, G. Gambacurta, A. Ruta Serafini, V. Tine, F. Veronese (ur.), *Venetkens. Viaggio nella terra dei Veneti antichi*. Padova, Palazzo della Regione 6 aprile – 17 novembre 2013 (Padova 2013), str. 371-372.
- von Merhart 1969: G. von Merhart, Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen, v: *Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz zur Feier seines hundertjährigen Bestehens* 2 (1952), str. 1–71/ v: G. Kossack (ur.), *Hallstatt und Italien. Gesammelte Aufsätze zur Frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropa* (Mainz 1969), str. 280–379.
- Mihovilić 1992: K. Mihovilić, Die Situla mit Schiffkampfszene aus Nesactium/ Situla s prikazom pomorske bitke iz Nezakcija, v: *Arheološki vestnik* 43, 1992, str. 67–78.
- Mihovilić 1995: K. Mihovilić, Reichtum durch Handel in der Hallstattzeit Istriens, v: B. Hänsel (ur.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*. Südosteuropaschriften 17 – Prähistorischen Archäologie in Südosteuropa 11 (München-Berlin 1995), str. 283–329.
- Mihovilić 1996: K. Mihovilić, *Nezakcij – nalaz grobnice 1981. godine/ Nesactium. The Discovery of a Grave Vault in 1981*. Monografije i katalozi 6 (Arheološki muzej Istre, Pula 1996).
- Mihovilić 2001: K. Mihovilić, *Nezakcij. Prapovijesni nalazi 1900–1953/ Nesactium. Prehistoric finds 1900–1953*. Monografije i katalozi 11 (Arheološki muzej Istre, Pula 2001).
- Mihovilić et al. 2001: K. Mihovilić, B. Teržan, B. Hänsel, D. Matošević, C. Becker, *Rovinj prije Rima – Rovigno prima dei Romani – Rovinj vor den Römern* (Kiel 2001).
- Mostra 1961: *Mostra dell' arte delle situle dal Po al Danubio*. Cataloga della Mostra (Firenze 1961).

- Nascimbene 1999: A. Nascimbene, *Caverzano di Belluno: aspetti e problemi di un centro dell'età del ferro nella media valle del Piave*. Società per la preistoria e Protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia, quaderno 7 (Trieste 1999).
- Nebehay 1993: S. Nebehay, *Latènegräber in Niederösterreich*. Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar der Philipps-Universität Marburg 41 (Marburg 1993).
- Osterhaus 1981: U. Osterhaus, *Zur Funktion und Herkunft der frühlatènezeitlichen Hiebmesser*. Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg 9 (Marburg 1981).
- Pare 1992: C. F. E. Pare, *Wagons and Wagen-Graves of the Early Iron Age in Central Europe*. Oxford University Committee for Archaeology, Monograph 35 (Oxford 1992).
- Plath 1994: R. Plath, Pferd und Wagen im Mykenischen und bei Homer, v: B. Hänsel, S. Zimmer (ur.), *Die Indogermanen und das Pferd. Festschrift für Bernfried Schlerath*. Archaeolingua 4 (Budapest 1994), str. 103–114.
- Prüssing 1991: G. Prüssing, *Die Bronzegefäße in Österreich*. Prähistorische Bronzefunde II 5 (Stuttgart 1991).
- Ruta Serafini 1997: A. Ruta Serafini, Veneto – Età del Ferro, v: L. Endrizzi, F. Marzatico (ur.), *Ori delle Alpi*. Quaderni della Sezione Archeologica Castelle del Buonconsiglio 6 (Trento 1997), str. 543–546.
- Schmid 1933: W. Schmid, Die Fürstengräber von Klein Glein in Steiermark, v: *Præhistorische Zeitschrift* 24, 1933, str. 219–282.
- Situlenkunst 1962: *Situlenkunst zwischen Po und Donau. Verzierte Bronzearbeiten aus dem ersten Jahrtausend v. Chr.* Internationale Ausstellung Padova –Ljubljana –Wien, Katalog zur Ausstellung in Wien, Eröffnung 5. Juli 1962 (Wien 1962).
- Sprenger/Bartoloni/Hirmer 1977/1990: M. Sprenger, G. Bartoloni, A. u. M. Hirmer, *Die Etrusker. Kunst und Geschichte* (München 1977/ 1990).
- Steiner 2002: H. Steiner, *Das jüngereisenzeitliche Gräberfeld von Moritzing, Gemeinde Bozen (Südtirol)*, v: U. Tecchiati (ur.), *Der Heilige Winkel / Il Sacro Angolo. Der Bozner Talkessel zwischen der Späten Bronzezeit und der Romanisierung (13.–1. Jh. v. Chr./ La conca di Bolzano tra la tarda età del bronzo e la romanizzazione (XIII–I sec.a.C.))*. Schriften des Südtiroler Archäologiemuseums/ Collana del Museo Archaeologica dell' Alto Adige 2 (Bozen-Wien 2002), str. 155–358.
- Stibbe 1996: C. M. Stibbe, *Das andere Sparta*. Kulturgeschichte der antiken Welt 65 (Mainz am Rhein 1996).
- Štih 2006: P. Štih, Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine, v: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Zbirka Zgodovinskega časopisa 32 (Ljubljana 2006), str. 25–47.
- Tecco Hvala et al. 2004: S. Tecco Hvala, J. Dular, E. Kocuvan, *Železnodobne gomile na Magdalenski gori/ Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora*. Katalogi in monografije 36 (Ljubljana 2004).
- Teržan 1976: B. Teržan, Certoška fibula, v: *Arheološki vestnik* 27, 1976 (1977), str. 317–536.
- Teržan 1985: B. Teržan, Poskus rekonstrukcije halštatske družbene strukture v dolenskem kulturnem krogu/ Ein Rekonstruktionsversuch der Gesellschaftsstruktur in Dolenjsko-Kreis der Hallstattkultur, v: *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 77–105.
- Teržan 1990: B. TERŽAN, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem/The Early Iron Age in Slovenian Styria*. Katalogi in monografije 25 (Ljubljana 1990).
- Teržan 1995: B. Teržan, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa, v: B. Hänsel (ur.), *Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa*. Südosteuropa-Schriften 17/ Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 22 (München – Berlin 1995), str. 81–159.

- Teržan 1997: B. Teržan, Heros der Hallstattzeit. Beobachtungen zum Status an Gräbern um das Caput Adriae, v: *Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie. Studia honoraria 1 (Espelkamp 1997), str. 653–669.
- Teržan 1998: B. Teržan, Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes, v: B. Hänsel, J. Machnik (ur.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)*. Südosteuropa-Schriften 20 – Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12 (München-Rahden/Westf. 1998), str. 511–560.
- Teržan 2001: B. Teržan, Dolgoživ spomin. Prežitki halštatskega obredja v pustnih šegah na Slovenskem? A long-lived memory. Can the survival of Hallstatt rituals be seen in carnival celebrations in Slovenia?, v: *Arheološki vestnik* 52, 2001, str. 207–219.
- Teržan 2007 a: B. Teržan, Pripoved situlske umetnosti z Magdalenske gore pri Šmarju, v: *Šmarska knjiga. Jubilejna monografija ob 500-letnici šolstva v Šmarju* (Šmarje-Sap 2007), str. 81–90.
- Teržan 2007 b: B. Teržan, Principi e guerrieri delle due sponde altoadriatiche, v: *Piceni ed Europa. Atti del convegno*. Archaeologia di frontiera 6 (Udine 2007), str. 39–54.
- Teržan 2008: B. Teržan, Stiške skice/ Stična- Skizzen, v: S. Gabrovec, B. Teržan, *Stična II/2. Gomile starejše železne dobe/ Grabhügel aus der älteren Eisenzeit*. Razprave/ Studien. Katalogi in monografije 38 (Ljubljana 2008–2010), str. 189–325.
- Teržan 2011: B. Teržan, Horses and cauldrons: Some remarks on horse and chariot races in situla art, v: S. Casini (ur.), »Il filo del tempo«. *Studi di preistoria e protostoria in onore di Raffaele Carlo de Marinis*. Notizie Archaeologiche Bergomensi 19 (Bergamo 2011), str. 303–325.
- Ulf 2004: C. Ulf, Ilias 23: Die Bestattung des Patroklos und das Sportfest der »Patroklos-Spiele« – Zwei Teile einer mirror-story, v: *Ad fontes. Festschrift für Gerhard Dobesch zum 65. Geburtstag* (Wien 2004), str. 73–86.
- Turk 2005: P. Turk, *Podobe življenja in mita*. Katalog arheološke razstave. Narodni muzej Slovenije (Ljubljana 2005).
- Umetnost 1962: *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov. Situle od Pada do Donave*. Razstava Padova-Ljubljana-Dunaj. Razstava v Narodnem muzeju v Ljubljani, odprta 14. aprila 1962 (Ljubljana 1962).
- Vinski-Gasparini 1987: K. Vinski-Gasparini, Grupa Martijanec-Kaptol, v: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V. Željezo doba* (Sarajevo 1987), str. 182–231.
- Wells 1981: P.S. Wells, *The Emergence of an Iron Age Economy. The Mecklenburg Grave Groups from Hallstatt and Stična. Mecklenburg Collection, Part III*. American School of Prehistoric Research Bulletin 33 (Harvard-Cambridge 1981).
- Wiesner 1968: J. Wiesner, *Fahren und Reiten*. Archaeologia Homerica I F (Göttingen 1968).
- Willroth 1997: K.-H. Willroth, Prunkbeil oder Stoßwaffe, Pfriem oder Tätowierstift, Tüllengerät oder Treibsgtachel? Anmerkungen zu einigen Metallobjekten der älteren nördischen Bronzezeit, v: *Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie. Studia honoraria 1 (Espelkamp 1997), str. 469–495.
- Wojtowisch 1978: E. Wojtowisch, *Die Wagen der Bronze- und frühen Eisenzeit in Italien*. Prähistorische Bronzefunde XVII 1 (München 1978).
- Zimmermann 2003: E. Zimmermann, Fights. Faustkampf in der Situlenkunst – Kampf der Fäuste, v: *Arheološki vestnik* 54, 2003, str. 225–241.
- Zürn 1970: H. Zürn, *Hallstattforschungen in Nordwürttemberg*. Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart A 16 (Stuttgart 1970).

Odnos rimskega cesarstva do krščanstva v obdobju od Galienovega edikta (260) do Galerijevega edikta (311)

Rajko Bratož

Raziskovanje antične zgodovine in v njenem okviru posebej poznoantične dobe poteka v letih 2011–2013 v znamenju pomembnih jubilejev. Pred 1700 leti, točneje 30. aprila 311, je cesar Galerij skupaj s svojimi sovladarji priznal legalen položaj krščanstva in prekinil s preganjanji kristjanov na ozemlju rimskega cesarstva. Cesar Konstantin je konec oktobra 312 v bitki pri Milvijskem mostu na severnem obrobju Rima premagal proticesarja Maksencija in razširil svoje ozemlje z Zahoda na Italijo in Afriko. Bolj kot sam izid vojne za prevlado v zahodnem delu cesarstva, ki ima v dolgi zgodovini rimskega cesarstva številne analogije, je pomembna njena idejna vsebina. Ne glede na to, kako si razlagamo Laktancijev in Evzebijev opis dogodka v smislu posega krščanskega Boga na strani zmagovalca, ostaja neizpodbitno dejstvo, da je Konstantin dan po bitki ob triumfalnem vstopu v Rim jasno pokazal svojo privrženost krščanstvu. Ob srečanju s sovladarjem Licinijem v Milanu v februarju 313 sta cesarja uskladila versko politiko ter postavila podlago za t. i. Milanski edikt, ki je zagotovil kristjanom popolno enakopravnost z drugimi veroizpovedmi v državi in uzakonil povračilo vsega imetja, ki jim je bilo odvzeto v času preganjanja. Konec aprila istega leta je Licinij v bližini Adrianopla porazil še zadnjega preganjalca kristjanov Maksimina Dajo ter zatem razširil svojo oblast nad celotni vzhodni del države, nato je bila na podlagi milanskega dogovora verska svoboda razširjena tudi na ta del države, kjer je bilo število kristjanov največje. Besedilo tega odloka, čigar nastanek in pravna oblika sta bila dolgo časa predmet diskusije med raziskovalci, je postalo izhodišče za kasnejše postopno privilegiranje krščanstva v odnosu do drugih veroizpovedi. Ker je rimsko cesarstvo kot vse državne tvorbe v antični dobi temeljilo na božji ideji, pomenijo navedeni dogodki v časovnem razponu od aprila 311 do zgodnjega poletja 313 preobrat svetovnozgodovinskih razsežnosti. Prehod krščanstva iz zatirane ter občasno krvavo preganjane v dovoljeno, nato pa drugim enakopravno veroizpoved, postavlja tudi po sedemnajstih stoletjih aktualna vprašanja verske tolerance. Ob 1700-letnici nekdanj premalo opaženega Galerijevega edikta sta potekala v aprilu 2011 dva mednarodna interdisciplinarno zasnovana simpozija, ki se jima je pridružilo v naslednjih letih več znanstvenih srečanj o obdobju cesarja Konstantina.¹

¹ Naslovi nam poznanih konferenc: (1) *Toleranz und Religionsfreiheit 311–2011* (Univerza v Gradcu, 14.–15. aprila 2011); (2) *Costantino prima e dopo Costantino* (Perugia, Spello, 27.–30.

Vprašanje oblike in vsebine različnih odlokov o priznavanju krščanstva v polstoletnem razdobju od Galienovega do Galerijevega edikta zasluži ponoven razmislek tako zaradi različnega razumevanja posameznih besedil kot tudi zaradi premajhnega upoštevanja posameznih virov, ki osvetljujejo položaj krščanskih skupnosti v tem razdobju.

1. Galienov edikt

Evzebij je v 7. knjigi »Cerkvene zgodovine« (1. izd. 313, 2. izd. 325) na podlagi gradiva, ki ga je zbral aleksandrijski škof Dionizij (u. 264/265), priobčil o dogodkih v letu 260 naslednje besedilo:²

Nedolgo zatem je Valerijan padel v sužnost pri barbarih, njegov sin, ki je postal edini vladar, pa je vladal bolj preudarno. Takoj je z edikti(!) prekinil preganjanje, ki je bilo usmerjeno proti nam. Predstojnikom (božje) besede je zagotovil, da lahko svobodno opravljajo svoje običajne dolžnosti, in to z reskriptom, ki se je glasil takole:

»Imperator Cezar Publij Licinij Galien Pius Felix Augustus, Dioniziju, Pinasu, Demetriju in drugim škofom. Zapovedal sem, da se dobrotljivost mojega milostnega darila razširi po vsem svetu; da se (pogani in zastopniki države) umaknejo s krajev, na katerih se opravlja služba božja. Zato se lahko tudi vi (t.j. škofje) sklicujete na določbe mojega reskripta, da vas nihče ne bo mogel več nadlegovati. To, kar boste lahko v okviru mogočega ponovno dosegli, sem vam že pred časom zagotovil. Avrelij Kvirin, predstojnik državnega premoženja, bo poskrbel za izvajanje tega mojega odloka.«

aprila 2011), z objavo zbornika: *Costantino prima e dopo Costantino – Constantine before and after Constantine* (ur. G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa. Munera 13, Bari 2013); (3) *Constantine, the first Christian Emperor? Religion and Politics in the Fourth Century* (Barcelona, 20.–24. marca 2012); (4) *Costantino il Grande. Alle radici dell'Europa. 1700° anniversario della battaglia di Ponte Milvio e della conversione di Costantino* (Rim, 18.–21. april 2012); (5) *Costantino a Milano. L'editto e la sua storia* (Milano, 8.–11. maj 2013). Tej tematiki je bila posvečena tudi razstava v Rimu in Milanu s katalogom (*Costantino 313 d. C. Catalogo della mostra*, Roma – Milano 2012). (6) Regionalnemu vidiku Konstantinovega obdobja (Akvileja, severna Italija, Ilirik) je bil posvečen simpozij *Costantino il Grande a 1700 anni dall'Editto di Milano* (Akvileja, 30. maj – 1. junij 2013). Konstantinov čas bo tudi osrednja tema 16. mednarodnega kongresa krščanske arheologije septembra 2013 v Rimu (Vatikanu).

² Eusebius, *Historia ecclesiastica* 7, 13 (SC 41, 187–188). Besedilo in komentar: Guyot/Klein, *Das frühe Christentum*, 160–162 in 395–396. Ital. prevod s komentarjem: Barzanò, *Cristianesimo nelle leggi*, 49–50; Sordi, *Cristiani e l'impero romano*, 156–159. O odnosu med Dionizijevo zapuščino v arhivu aleksandrijske cerke in Evzebijevu Cerkveno zgodovino gl. Andresen, *Siegreiche Kirche*, zlasti 414.

To naj bo navedeno na tem mestu v prevodu iz latinskega jezika, da bi bilo lažje razumljivo. Sporočena je tudi druga cesarjeva zapoved, ki je bila naslovljena na druge škofe, s katero je dal dovoljenje, da ponovno dobimo v posest tako imenovana pokopališča.

Poročilo aleksandrijskega škofa Dionizija v Evzebijevi Cerkveni zgodovini o Galienovem zaključku preganjanja kristjanov, ki ga je cesar odredil po Valerijanovem padcu v perzijsko ujetništvo in nastopu samostojne vlade poleti 260, omenja tri cesarjeve odloke: (1) edikt(e) (v množinski obliki, *prográmmata*) o takojšnji prekinitvi preganjanja kristjanov; (2) cesarjev odgovor (*antigraphé* [*subscriptio*]) škofu Dioniziju iz Aleksandrije in drugim egiptovskim škofom (262), v katerem je sporočil, da je »že pred časom« odredil vrnitev krščanskega premoženja in dovolil opravljanje bogoslužja; (3) cesarjev odlok (*diátaxis* [*constitutio*]), naslovljen na »druge škofe«, da se kristjanom povrnejo pokopališča. Kratki Evzebijevi povzetki ne prinašajo cesarjeve pravne in ideološke utemeljitve teh zakonov. Galien, sopodpisnik prvega in drugega Valerijanovega protikrščanskega edikta (257 in 258) in njihov izvajalec na Zahodu, se je odločil za ta korak v izjemno težkih okoliščinah, v katerih se je znašla država neposredno po Valerijanovem porazu proti Perzijcem v zgodnjem poletu 260. Množinska oblika pri oznaki glavnega dokumenta bi kazala na to, da je cesar izdal več posamičnih uredb, ki so se medsebojno dopolnjevale. Zaradi načina zapisa ni znano, ali oziroma kaj je ob poklonitvi svobode veroizpovedi zahteval ali pričakoval od krščanskih skupnosti. Galerij je pol stoletja kasneje v ediktu na kristjane naslovil zahtevo, da so lojalni državljani in da molijo k Bogu za srečo cesarja in rimske države.³

Zakon spada med prve politične odločitve Galiena kot samostojnega cesarja, s katerim je želel pridobiti podporo krščanskega prebivalstva, ki je bilo zlasti številčno na tedaj zelo ogroženem Vzhodu. Takojšnje ukrepanje je bilo nujno ne le zaradi katastrofalnega stanja v tem delu države, temveč tudi hitrega slabšanja položaja na Zahodu: cesar je moral z renske meje poleti 260 odhiteti v Podonavje, da je zatrl dve uzurpaciji, od tam v drugi polovici leta 260 v severno Italijo, kjer je pri Milanu zaustavil vdor Alamanov. Ob reševanju kriznih razmer so bili drugi razlogi za objavo edikta kvečjemu drugotnega pomena. Med te ne spada cesarjeva domnevna naklonjenost krščanstvu, ki naj bi jo izkazoval sam vladar, v še večji meri pa njegova žena Salonina.⁴ V praksi le neznatno omejevana toleranca krščanstva, ki je nastopila le na ozemlju pod Galienovo oblastjo (Italija, Afrika, deloma Ilirik), je omogočila njegov hiter in vsestranski vzpon v naslednjih štirih desetletjih do začetka Dioklecijanovega preganjanja. Pri tem je Evzebijeva

³ Lactantius, *De mortibus persecutorum* 34, 5 (SC 39, 119).

⁴ Prim. Ratti, *Histoire Auguste* IV/2, XL–XLIV.

podoba tega razvoja močno idealizirana, saj je bilo širjenje krščanstva v rimsko družbeno elito in državni aparat dejansko počasnejše.⁵ Galienovo radikalno izboljšanje položaja kristjanov, ki ga Evzebij označuje z izrazoma »svoboda« in »mir«,⁶ je bilo deležno dveh razlag.

Po prvi razlagi pomeni vzpostavitev stanja izpred Valerijanovega preganjanja: z razveljavljenjem Valerijanovih ediktov naj krščanstvo ne bi postalo *religio licita*, pač pa – v duhu Trajanovega priporočila Pliniju (*conquirendi non sunt*) – v praksi tolerirana vera, ne da bi za to obstajala pravna podlaga. V veljavi naj bi ostalo načelo, po katerem je bila že za samo pripadnost krščanstvu (*nomen ipsum* [*Christianum*]) zagrožena smrtna kazen. Tudi po objavi edikta so bile še naprej odprte možnosti za ovajanje in posamična preganjanja.⁷ V prid pravilnosti te razlage govori obsodba in usmrnitev oficirskega kandidata Marina v palestinski Cezareji: njegov tekmeč ga je pred povišanjem v stotnika obdolžil, da je kristjan, zaradi česar naj ne bi mogel dati prisege cesarju »po starih zakonih«. Ker je obtoženi priznal, da je kristjan, in je pri tem vztrajal, ga je zadela smrtna kazen. Po Evzebiju se je to zgodilo po razglasitvi Galienovega edikta, »v času, ko so cerkve vsepovsod uživale mir«.⁸ Po drugi razlagi naj bi prinesel Galienov edikt pravno priznanje krščanstva in cerkve in s tem postavil odnos med državo in kristjani na nove temelje. V tem pomenu bi bil predhodnik Galerijevega in t. i. Milanskega

⁵ Eusebius, *Historia ecclesiastica* 8, 1, 1–6. Eck, Eindringen des Christentums, 381–406.

⁶ Eleutheria v *Historia ecclesiastica* 7, 13, 1; 8, 1, 7. Eiréne v *Historia ecclesiastica* 7, 15, 1; 7, 21, 1; 7, 22, 12. Eusebius-Hieronymus, *Chronica* a. 260 (GCS 47, Helm, 220 g): *Valeriano in Persas ducto Gallienus nostris pacem reddidit*. (= Ko je bil Valerijan odveden v Perzijo, je Galien našim [t.j. kristjanom] povrnil mir). Vsebinsko enako oznako prinašata tudi armenski in sirski prevod Evzebijeve kronike. *Eusebii Chronicorum libri duo*, 182: *Galianus (!) nostrae institutioni leuamentum reddidit* (Galian[!] je naši ustanovi povrnil tolažbo); 217: *Gallienus Christianis quietem concessit* (Galien je kristjanom poklonil mir). Prim. tudi Ratti, *Histoire Auguste IV/2*, XXXVII–XXXVIII, op. 119–120.

⁷ Avtorji, ki zastopajo tako razlago (izbor v kronološkem zaporedju): Bardy, *Notes*, SC 41, 187 op. 3; Moreau, *Die Christenverfolgungen*, 93–94; Frend, *Martyrdom and Persecution*, 429; Leppé, *L'impero romano*, 51; Molthagen, *Der römische Staat*, 99–100; De Blois, *The Policy of Gallienus*, 180–181; Sage, *The Persecution of Valerian*, 140 in 150–159; Gottlieb, *Christentum und Kirche*, 106–107; Guyot/Klein, *Das frühe Christentum*, 396 op. 87; Pietri, *Histoire du Christianisme*, 170; Brecht, *Die römische Reichskrise*, 249; Kuhoff, *Diokletian und Tetrarchie*, 253–254, op. 696; Ratti, *Histoire Auguste IV/2*, XXXIX; Clarke, *Third-century Christianity*, 646; Girardet, *Christliche Kaiser vor Konstantin*, 299–300; Girardet, *Die konstantinische Wende*, 27 (manj eksplicitno); Herrmann-Otto, *Konstantin der Große*, 63 in 220, op. 16; Goltz/Hartmann, *Valerianus und Gallienus*, 257; Pietzner, *Die Christen*, 1005.

⁸ Eusebius, *Historia ecclesiastica* 7, 15 (SC 41, 189). Musurillo, *The Acts of Martyrs*, XXXVI; 240–243.

edikta.⁹ Po našem vedenju je ostalo osamljeno mnenje, da je bilo krščanstvo pravno *religio licita* do leta 258 (drugi Valerijanov edikt), nato pa od 260 do 303.¹⁰

Vrsta razlogov kaže na to, da je prva razlaga najbolj verjetna. Datiranje Marinovega mučeništva v čas pred začetkom Valerijanovega preganjanja (avgusta 257) ali pa v leta 260–261, ko je bila Palestina pod oblastjo proticesarjev (*Macrianus Senior*, *Macrianus Junior*, *Quietus*), ki so nadaljevali preganjanje kristjanov, je hipotetično. Nezanosljiva Evzebijeva kronologija ne omogoča zanesljivega datiranja v čas pred poletjem 257, medtem ko je datiranje usmrtitve v čas vlade uzurpatorjev, ki so do padca (jeseni 261) nadaljevali s preganjanjem kristjanov, v nasprotju z Evzebijevim poročilom, da se je dogodek pripetil v času verskega miru.¹¹ Pri tem ni odveč opozorilo, da je oznako »mir«, ki jo je uporabil Evzebij najmanj trikrat za oznako stanja po Galienovem ediktu, uporabil Laktancij za oznako obdobja od Domicijanove smrti (96) do začetka Decijevega preganjanja (249). Če odmislimo grobo poenostavljanje (v stoletje in pol dolgi dobi so dokumentirana vsaj štiri preganjanja), velja ugotovitev, da je avtor uporabil oznako miru za čas, ko krščanstvo ni bilo priznano, vendar v praksi večinoma tolerirano.¹²

Da Galienov edikt ni pomenil takega preloma, kot ga predpostavlja druga interpretacija, bi kazala tudi njegova šibka odmevnost v zgodovinopisju, predvsem na Zahodu, kjer je edikt takoj stopil v veljavo. Laktancij v svojem spisu o preganjalcih (okrog 313–316) Galienove ustavitve preganjanj sploh ne omenja, pač pa navaja kot božjo kazen za preganjalca Valerijana poleg ponižujočega ujetništva tudi dejstvo, da ga njegov sin in tedanji rimski cesar (njegovo ime je avtor izpustil!) ni poskušal rešiti, temveč ga je prepustil usodi. Hieronim je v Kroniki (okrog 380) po Evzebiju navedel konec preganjanja kristjanov, vendar je v nadaljevanju pod vplivom Evtropija označil Galiena kot lahkotivca in krivca za vojaške poraze proti barbarom.¹³ Šele Rufin je v prevodu Evzebijeve Cerkvene

⁹ Avtorji, ki zastopajo to razlago (izbor v kronološkem zaporedju): Alföldi, Zu den Christenverfolgungen, 343–344; Sordi, Cristianesimo e Roma, 309; Manni, Gallienus, 976 (manj izrazito); Sordi, I rapporti fra il Cristianesimo e l'Impero, 371–373; Keresztes, Imperial Roman Government, 375–377; Stöver, Christenverfolgung, 192–194; Kriegbaum, Religionspolitik des Kaisers Maxentius, 52–54. Barzanò, Cristianesimo nelle leggi, 49–50; Sordi, Cristiani e l'impero romano, 156.

¹⁰ Schwarte, Diokletians Christengesetz, 231; prim. odklonilno mnenje, ki ga je izrazil Löhr, Some observations, 87–88.

¹¹ M. Sordi, Cristiani e l'Impero romano, 150 ('zadnji meseci leta 256 ali prvi leta 257' kot čas mučeništva); prim. Keresztes, Imperial Roman Government, 379–380.

¹² Lactantius, *De mortibus persecutorum* 3, 5–4, 1 (SC 39, 82): *Sed enim postea longa pax rupta est. Extitit enim post annos plurimos execrabile animal Decius, qui uexaret ecclesiam.* (Vendar pa je bil potem dolgotrajni mir prekinjen. Čez mnogo let se je pojavil Decij, prekleta žival, ki je mučil cerkev).

¹³ Hieronymus, *Chronica* a. 260 (GCS 47, Helm, 220 g–i); prim. Prosperus, *Chronica* 869 in 875 (MGH AA 9, 440–441).

zgodovine (402) prvi predstavil Galienov edikt.¹⁴ Sulpicij Sever v Kroniki (404) ustavitve preganjanj sploh ne omenja, prav tako ne Avguštín, ki je v enem svojih pisem uporabil cesarjevo ime le za oznako dobe, ko so številni kristjani zaradi množičnih barbarskih invazij pričakovali konec sveta.¹⁵ Prvi samostojen zapis z lastnim poudarkom prinaša šele Orozij (417/418). Po njegovi razlagi naj bi Galien prekinil preganjanje kristjanov zaradi strahu, da ga ne bi zadela enaka usoda kot njegovega očeta. Ker je bila za preganjalca kristjanov Valerijanovega formata sramotna smrt v ujetništvu premajhna kazen, je Orozij v nadaljevanju kot dodatno božjo kazen, ki je zadela izvajalce preganjanja, navedel množičen vdor barbarov na ozemlje rimske države v Galienovi dobi, nenehne državljanske vojne in cesarjevo nasilno smrt.¹⁶ Galienov strah pred tem, da bi doživel očetovo usodo, je navedel kot motiv za zaključek preganjanj tudi Jordanes (551).¹⁷ Tudi bizantinski avtorji Galienov edikt ignorirajo, z izjemo Nikefora Kalista, ki je skoraj dobesedno povzel Evzebijev poročilo.¹⁸ Vsekakor bi v primeru ureditve pravnega položaja kristjanov pričakovali večjo odmevnost Galienovega edikta, kot jo dokumentirajo redki zapisi krščanskih avtorjev začeni z Evzebijem. Drugačna bi bila tudi ocena cesarja v krščanski historiografiji, ki se giblje v razponu od nevtralne do slabe.

Da gre v primeru Galienovega tolerančnega edikta predvsem za preklic obeh protikršćanskih ediktov Valerijana (in Galiena) kaže tudi njuna vsebina. Prvi Valerijanov edikt (257), ki se označuje kot pisno napotilo obeh cesarjev provincialnim namestnikom (*litterae*), je za škofo iz privilegiranih družbenih plasti (kot sta bila kartažanski škof Ciprijan in aleksandrijski škof Dionizij) v primeru, da so zavrnilo kultno počastitev državnih bogov (*caerimoniari*), odredil kazen pregona

¹⁴ Rufin je v prevodu postavil poglavji 13 in 14 za poglavjem 19 in s tem spremenil vsebinsko in kronološko zaporedje (prim. Eusebius, *Historia ecclesiastica* 7, 13 v PG 20, 673). Sage, *The persecution of Valerian*, 157. Rufinov prevod prinaša na tem mestu kratko parafrazo Evzebijevega poročila (*Die lateinische Übersetzung des Rufinus*. Herausgegeben von T. Mommsen. GCS 9, 2/2, Leipzig 1908, 675): *Gallienus vero Valeriani filius posteaquam rerum summam solus obtinuit, lenius ac moderatius erga nostros agere instituit datisque decretis inhiberi supplicia persecutionesque cessare, et quo quisque putat more exorare quod divinum est sinit*. (Ko je Valerijanov sin Galien sam prevzel vso oblast, je sklenil, da bo postopal proti našim bolj blago in umirjeno. Izdal je odloke, s katerimi je zaustavil smrtne obsodbe in opustil preganjanja; dovolil je, da to, kar je božansko, lahko vsak časti na način, kot si ga je izbral).

¹⁵ Augustinus, *Epistulae* 199, 35 (PL 33, 918).

¹⁶ Orosius, *Historiae adversus paganos* 7, 22, 5 (Lippold, II, 302): *Et Gallienus tam claro Dei iudicio territus tamque misero collegae permotus exemplo pacem ecclesiis trepida satisfactione restituit*. (Galien, ki ga je prestrašila tako očitna božja sodba, obenem pa pretresla bedna usoda vladarskega kolega, je s panično gesto odpuščanja cerkvam povrnil mir); 7, 22, 6–13 (prav tam, 304–306). Maver, *Rimski cesarji*, 134.

¹⁷ *Romana* 287 (MHG AA 5/1, 37): *Gallienus illius [sc. Valeriani] exitum cernens Christianis pacem dedit*. (Ko je Galien videl njegov [Valerijanov] konec, je kristjanom poklonil mir).

¹⁸ Nicephorus Callistus, *Historia ecclesiastica* 6, 12 (PG 145, 1156).

(*exilium* ali *relegatio*), za klerike iz nižjih družbenih plasti, v posameznih primerih pa celo za laike obeh spolov, delo v rudnikih (*ad metalla*), obenem je prepovedoval shajanje k obredom in obiskovanje pokopališč. Klerikom, ki bi kršili prepoved obiskovanja cerkva in pokopališč, je bila zagrožena smrtna kazen. Za običajne vernike druženje ni bilo prepovedano, zato so se lahko shajali, obiskovali škofo v pregnanstvu ali se pridružili tistim, ki so bili obsojeni na delo v rudnikih. Cesarja sta hotela doseči v prvi vrsti odpad voditeljev cerkvenih skupnosti.¹⁹

Drugi edikt, izdan poleti 258, ko se je Valerijan nahajal v Antiohiji, je prinesel vrsto novosti. Cesar je besedilo zakona (*oratio*) skupaj s pismom provincialnim namestnikom (*exemplum litterarum*) poslal senatu, s čimer so dokumenti dobili še dodatno potrditev v obliki sklepa senata (*senatus consultum*). Že potrjevanje v senatu je povzročilo izločitev morebitnih senatorjev krščanske veroizpovedi. V primeru zavrnitve žrtvovanja državnim bogovom je bila za škofo, duhovnike in diakone zagrožena takojšnja smrtna kazen. Za senatorje, visoke državne dostojanstvenike in viteze je bila zagrožena najprej razlastitev imetja v prid državne blagajne, če pa bi še vztrajali v krščanski veri, smrtna kazen; če bi odpadli od krščanstva šele po zaplembi imetja, bi jih namesto smrtne kazni zadela kazen izgona. Za žene iz rimske družbene elite (*matronae*), ki so lahko prosto razpolagale s svojim imetjem, je bila zagrožena zaplemba premoženja, ki ji je sledil izgon, ne omenja pa se smrtna kazen. Za cesarske služabnike na dvoru (*caesariani*) sta bili zagroženi zaplemba premoženja in prisilno delo na cesarskih posestvih v pogojih suženjskega dela v okovih. Novost tega edikta je tudi razširjena pravna podlaga za kazenski poseg, saj ni bila kazniva samo pripadnost krščanstvu od razglasitve prepovedi dalje, pač pa tudi pripadnost krščanstvu v preteklosti, ki po Trajanovem reskriptu ni bilo kazniva.²⁰ Namen edikta je bila odstranitev kristjanov iz državne elite, ob hkratnem povečanju državnega premoženja z zaplenjenim imetjem. Posledica edikta je bilo mučeništvo večjega števila klerikov, ki so vztrajali v veri (znanih je nekaj desetih žrtev, med katerimi je najbolj znano mučeništvo škofa Ciprijana),²¹ ob tem pa verjetno precejšnje odpadništvo med

¹⁹ Eusebius, *Historia ecclesiastica* 7, 11, 2–26 (SC 41, 179–186); *Acta Cypriani* 1, 1–7 (Bastiaensen, 206–210). Schwarte, Die Christengesetze Valerians, 111–119 in 155–156. Selinger, Persecutions of Decius and Valerian, 83–89 (z mnenjem, da v primeru Ciprijana ne gre za pravo kazen izgona, pač pa za dosti lažjo obliko pripora [*custodia*], ki jo je odredil provincialni namestnik).

²⁰ Cyprianus, *Epistulae* 80 (CCSL 3C, 626–628). Schwarte, Die Christengesetze Valerians, 131–150; Guyot/Klein, Das frühe Christentum, 150–153 in 387–388; Selinger, Persecutions of Decius and Valerian, 89–94.

²¹ Musurillo, The Acts of Martyrs, 168–239; za Ciprijana gl. tudi *Acta Cypriani* (Bastiaensen), 193–231 in 478–490 (komentar); Guyot/Klein, Das frühe Christentum, 388–393 (komentar); Pontius, *Vita Cypriani* 15–19 (Bastiaensen), 38–49 in 270–277; Ziegler, *Vita et passio Cypriani*, 458–471. Prim. Friend, Martyrdom and Persecution, 426–428; Schwarte, Die Christengesetze Valerians, 140–141; Sordi, *Cristiani e l'Impero romano*, 151–155.

pripadniki družbene elite, saj se med žrtvami omenjajo le en senator, en vitez ter celo nekaj pripadnic družbene elite. Slednje je zadela smrt v nasprotju z določbo edikta, ki je za kristjanke odredil kazen izгона.²² Tudi ta edikt ni prizadel množice navadnih vernikov (*fideles*) iz nižjih plasti prebivalstva (*humiliores*). Cesar očitno ni zahteval apostazije množice krščanskega prebivalstva, za kar bi bilo potrebno sprožiti na tisoče procesov. Za to večinsko skupino vernikov je še naprej veljala ureditev iz Trajanove dobe, ki je pomenila dejansko toleranco, ob siceršnji možnosti individualnih ovadb in posamičnih sodnih procesov.

Ko je Galien po treh letih prekinil preganjanje, vrnil krščanskim skupnostim njihove kultne prostore in posest nad pokopališči, je vzpostavil stanje, kakršno je bilo pred objavo prvega Valerijanovega edikta. V praktičnem izvajanju edikta je šel še korak dlje, saj je kot prvi cesar stopil v pisemski stik s škofijskimi sedeži in njihovimi predstojniki (kot je bil Dionizij iz Aleksandrije), in le-tim na njihovo prošnjo (*libellus*) posredoval odgovor (*antigraphé* oziroma *subscriptio*) o vsebini svojega zakona. Škofe je obvestil, da je »po vsem svetu« naročil umik državnega nadzora nad »bogoslužnimi prostori« (uvedenega po prvem Valerijanovem ediktu); po cesarjevem zagotovitvi naj bi škofje z njegovim pismom nastopili proti komurkoli, ki bi jim povzročal težave pri ponovnem prevzemu cerkva.²³ Z »drugimi odloki«, naslovljenimi na »druge škofe«, je cesar dal dovoljenje, da krščanske skupnosti ponovno prevzamejo posest nad pokopališči, ki jim je bila odvzeta s prvim Valerijanovim ediktom. Poročilo o Galienovem zakonu in o njegovih praktičnih napotkih škofom, ki se je ohranilo v Evzebijevi Cerkveni zgodovini, ne omenja cesarjevih napotil provincialnim namestnikom (*mandata*), ki so nedvomno obstajala. S takim ravnanjem je Galien v praksi izenačil Cerkev z drugimi institucijami in posamezniki, ki so se ob različnih priložnostih obračali na cesarje in od njih dobivali odgovore. Prvi tak korak, čigar avtentičnost je sporna, pade v dobo Severa Aleksandra, ko naj bi cesar spor med rimsko krščansko skupnostjo in neimenovanimi gostilničarji (*popinarii*) zaradi posesti nad nekdanjim državnim zemljiščem razsodil v korist krščanske skupnosti. Primer kaže, da je krščanska skupnost lahko v izjemnem primeru celo s cesarjevo razsodbo pridobila posest nad nepremičninami, čeprav država te veroizpovedi ni priznavala.²⁴

Korak naprej od Galiena je desetletje kasneje naredil Avrelijan, ko je na prošnjo krščanske skupnosti v Antiohiji prevzel vlogo razsodnika ob cerkvenem razkolu. Čeprav je tamkajšnjega škofa Pavla iz Samosate škofovsko sinoda (268/269) obsodila in odstavila kot heretika, ta ni odstopil, temveč je obdržal oblast nad cerkvenim poslopjem. Cesar je poleti 272 pregnal Pavla in prisodil po-

²² Schwarte, Die Christengesetze Valerians, 145–146; Brecht, Die römische Reichskrise, 249.

²³ Millar, The Emperor, 571–572.

²⁴ *Historia Augusta, Severus Alexander* 49, 6. Soraci, L'opera legislativa e amministrativa, 225–232.

sest nad cerkvijo pravovernemu škofu Domnu, izbrancu sinodalnih škofov, »ker so le-ti vzdrževali pisemske stike s škofi v Italiji in Rimu«. ²⁵ Za Galienovim dopisovanjem z egiptovskimi škofi pomeni Avrelijanova razsodba spora v Antiohiji v praksi drugo priznanje cerkvene organizacije s strani samega cesarja. Tako kot v Galienovem primeru je dogodek razumljiv v kontekstu tedanjih dogodkov. Pavel iz Samosate je bil privrženec palmirske kraljice Zenobije, proti kateri se je Avrelijan vojskoval in jo v bližini Antiohije prvič porazil. Po mirnem zavzetju Antiohije je odstavil in pregnal sovražni strani naklonjenega škofa, kar bi verjetno storil tudi brez prošnje sinodalnih škofov. Nastop novega škofa Domna ob hkratnem sklicevanju na pisemske stike Domnovih privrženecv s »katoliškimi škofi v Italiji in Rimu« je sovpadal z Avrelijanovo rekonkvisto Vzhoda in njegovim programom obnove cesarstva s središčem v Rimu in Italiji. Kot v primeru Galienovega edikta so bili za cesarjev poseg, ki pomeni v praksi priznanje cerkve, odločilnega pomena politično-vojaški razlogi.

2. Od Galienovega edikta do Dioklecijanovega preganjanja

Da Galienova zaustavitev preganjanja ni prinesla krščanstvu trdnega miru, kaže več dogodkov iz obdobja 260–303, ko se omenjajo občasni in prostorsko omejeni pritiski na krščanske skupnosti in kristjane kot posameznike. Cesar Avrelijan je po zaključku obnove cesarstva, med katero je zagrešil tudi *crudelia facta*, načrtoval preganjanje kristjanov v vsej državi. Tik pred njegovim začetkom – po Laktanciju že v času, ko je bilo besedilo zakona odposlano, vendar še ni prispelo v najbolj oddaljene province, po Evzebiju pa tik pred podpisom dokumenta – je cesar padel kot žrtev zarote. Čeprav do preganjanja sploh ni prišlo, je veljal cesar v kasnejšem izročilu za preganjalca. ²⁶ Njegov negativni odnos do krščanstva v sklepnem delu vlade je prišel do izraza v spisih o mučeništvih, kjer nastopa kot preganjalec, nanašajo pa se na Italijo, Galijo in Malo Azijo. Njihova avtentičnost je sporna. ²⁷

²⁵ Eusebius, *Historia ecclesiastica* 7, 30, 18–19 (SC 41, 219). Guyot/Klein, Das frühe Christentum, 270–273 in 462–463; prim. Millar, The Emperor, 572–573; Watson, Aurelian, 63–64; 199; Rist, *Cyprian ... und Paul von Samosata*, 276–284.

²⁶ Lactantius, *De mortibus persecutorum* 6, 2: *Nondum ad prouincias ulteriores cruenta eius scripta peruenerant...* (Njegovi krvavi odloki še niso prispeli do bolj oddaljenih provinc ...); Eusebius, *Historia ecclesiastica* 7, 30, 21 (SC 41, 219–220: v času atentata dokument še ni bil podpisan). Avrelijana označujejo kot preganjalca Hieronymus, *Chronica* a. 275 (Helm, 223 c); Augustinus, *De civitate Dei* 18, 52 (CCSL 48, 650) in Orosius, *Historiae adversus paganos* 7, 23, 6 (Lippod, II, 308), ne pa Sulpicius Severus, *Chronica* 2, 32, 2 (SC 441, 298). Prim. Maver, Rimski cesarji, 125–141.

²⁷ Zgoščeno Frend, *Martyrdom and Persecution*, 444–445; van der Straeten, *Actes des martyrs d'Aureliën*, 116–141.

Odnos cesarja Proba (276–282) do kristjanov je šibko razpoznaven. V njegov čas pade mučeništvo montanistično orientiranih kristjanov Trofima, Sabatija in Dorimedonta v frigijski Synnadi, ki bi kazalo na lokalno, od cesarjeve politike neodvisno preganjanje v tej maloazijski provinci.²⁸ Izročilo o preganjanju kristjanov v tej dobi, po katerem naj bi papež Evtihijan (275–283) pokopal kar 352 mučencev in v času Probovega naslednika Kara tudi sam umrl kot mučenec, je brez zgodovinske podlage, prav tako ostaja brez potrditve domneva D. Papebrocha, da je Kar pripravljaval preganjanje kristjanov, ki naj bi ga po očetovi smrti sprožil njegov sin Numerijan.²⁹

Numerijanu (283–284) pripisujejo različni viri od pozne antike do poznega srednjega veka okrog dvajset individualnih in kolektivnih mučeništev v raznih delih cesarstva: devet na Vzhodu, šest v Rimu in pet na akvilejsko-istrskem območju in v južnem Noriku.³⁰ Cesar, ki je samostojno vladal le dobro leto (od poletja 283 do jeseni 284) in se je ves čas zadrževal na Vzhodu, nastopa kot preganjalec tudi v Rimu in v severovzhodni Italiji, kjer je vladal njegov brat Karin. Omenja se v virih, ki niso v nikakršni medsebojni povezavi. Na Vzhodu je verjetno izhodišče za to predstavo mučeništvo antiohijskega škofa Babila v času Decijeve vlade, ki ga je Filostorgij (pred 433) kot prvi avtor alternativno pripisal »cesarju Numerijanu, ali, kot poročajo drugi, Deciju«.³¹ Malalas je v svoji Kroniki (okrog 560) Babilovo mučeništvo postavil v čas Numerijana, kar so kasneje prevzeli tudi drugi pisci.³² Predstava temelji na zamenjavi Valerijana z Numerijanom, ki jo najprej zasledimo pri Filostorgiju. Do nje je prišlo zaradi podobnega imena in – po kasnejšem izročilu v Bizancu – tudi zaradi podobne življenjske usode: oba naj bi padla v perzijsko ujetništvo, kjer naj bi ju kot preganjalca kristjanov zadela božja kazen v izjemno mučni obliki, saj naj bi ju Perziji živa odrli.³³ Dogodki po Numerijanovi smrti so pri Malalu predstavljeni v zelo poenostavljeni in napačni obliki: Numerijana naj bi nasledil brat Karin (ta se je dejansko ves čas zadrževal na Zahodu), ki naj bi takoj po nastopu premagal Perzijce in maščeval bratovo smrt. Ko je nato zbolel, naj bi ga z molitvami ozdra-

²⁸ BHG 1853–1854. Angarano, Tropfimo, Dorimedonte e Sabazio, 672–673; Frend, *Martyrdom and Persecution*, 445.

²⁹ *Liber pontificalis* 28 (Duchesne, 159–160, op. 2 in 5). Papebroch v: AA SS Mai V (1866), 10*.

³⁰ Bratož, Krščanstvo v Ogleju, 150–151 in 192–195; Isti, Cristianesimo aquileiese, 192–195 in 257–259.

³¹ Philostorgius, *Historia ecclesiastica* 7, 8 (GCS 21, Bidez/Winkelmann, 89–91). Kot mučenca iz Decijeve dobe ga predstavljajo Eusebius, *Historia ecclesiastica* 6, 39, 4 (SC 41, 141–142); Hieronymus, *Chronica* a. 252 (Helm, 218g) in Hieronymus, *De viris illustribus* 54, 9 (CSEA 6/2, 334).

³² BHG 205–206; BHL 889–891.

³³ Malalas, *Chronographia* 12 (CSHB 14, 303–304 ali PG 97, 457–460). *Chronicon Paschale* a. 284 (PG 92, 680). Bratož, Krščanstvo v Ogleju, 190–192; Isti, Cristianesimo aquileiese, 254–259.

vila kristjana Kozma in Damijan. V zahvalo za ozdravitev naj bi cesar na njuno prošnjo izdal zakon (*diátaxis* [*constitutio*]), s katerim naj bi podelil kristjanom versko svobodo.³⁴ Malalas je z zelo svobodno razlago virov postavil v vzročno in časovno zaporedje 'preganjalca' Numerijana in krščanstvu naklonjenega Karina. Z dodatno zamenjavo vlog med Karinom in Numerijanom je preganjanje kristjanov z usmrčitvijo škofa Babila v letu 284 (vendar brez čudežne ozdravitve in namišljenega »tolerančnega edikta«) prikazala »Velikonočna kronika« (*Chronicon Paschale*, pred 628).³⁵

Nastanek predstave o preganjalcu Numerijanu in kristjanom naklonjenem Karinu je v rimski in akvilejsko-istrski skupini bolj zapleten. Izhodišče zanj je legendarno izročilo o mučeništvu Krisanta in Darije »sub Numeriano«;³⁶ od tam je ta predstava prešla v izročilo o treh drugih rimskih mučeništvih, prek teh pa se je razširila v hagiografijo oglejsko-istrskega območja.³⁷ Pri njenem nastanku moramo upoštevati dve dejstvi: (1) V poganski historiografiji, zlasti v življenjepisih Kara, Numerijana in Karina v zbirki *Historia Augusta*, je prevladovalo zelo visoko vrednotenje tako Numerijana kot Dioklecijana, obenem pa izredno slaba ocena Karina. Med krščanskimi zgodovinarji je slabo oceno Karina sprejel Orozij, drugi avtorji pa se o njem ne opredeljujejo.³⁸ (2) V krščanskih krogih se je izoblikovala predstava o kristjanom naklonjeni vladarji cesarja Karina, ki nastopa kot nasprotje para preganjalcev Dioklecijan–Maksimijan, Dioklecijanov predhodnik Numerijan pa nima nikakršne vloge. V najbolj izdelani obliki utemeljuje to predstavo *Passio Cantii, Cantiani et Cantianillae*, v kateri naletimo na naslednje trditve: Karin je kot sovladar Dioklecijana in Maksimijana vladal v Galiji in tam izvajal kristjanom naklonjeno politiko; iz njegovega rodu je izhajala krščanska rodbina Anicijev; iz te družine so izhajali trije oglejski mučenci (dva brata in sestra), posredno tudi Karinovi sorodniki, ki so bili usmrčeni v času Dioklecijanovega preganjanja.³⁹ Tako predstavljen lik Karina spominja na Konstancija Klora, ki se je kot vladar v Galiji v času preganjanj izkazal z veliko prizanesljivostjo do kristjanov.

Težko določljivo ozadje predstave o Karinu kot kristjanom naklonjenem cesarju je bilo deležno različnih interpretacij. V starejših raziskavah je prevladovala

³⁴ Malalas, *Chronographia* 12 (CSHB 14, 305 ali PG 97, 461).

³⁵ *Chronicon Paschale*, a. 284 (PG 92, 677–680).

³⁶ BHL 1787.

³⁷ Bratož, Krščanstvo v Ogleju, 150–151; 189–192; Isti, Cristianesimo aquileiese, 192–193; 253–254.

³⁸ *Historia Augusta*, Carus et Carinus et Numerianus 10–11 (Numerijan); 16–17 (Karin). Gl. Paschoud, *Commentaire*, 364–368 in 380–391. Orosius, *Historiae adversus paganos* 7, 25, 1: ... *Carinum ... flagitiose viventem...* (... Karin ... je živel na zelo sramoten način).

³⁹ BHL 1543–1547. *Passio Cantii, Cantiani et Cantianillae* 2; 4 (CSEA 2, 64–66). Bratož, *Storicità – Zgodovinska avtentičnost*, 168–177.

domneva, da je v njenem ozadju ideološki spopad med pogansko in krščansko aristokracijo ter eno in drugo intelektualno elito v zgodnjem 5. st., zlasti po padcu Rima 410. Domneva predpostavlja ne le nastanek obeh ključnih besedil, zbirke *Historia Augusta* in *Passio oglejskih mučencev*, v tej dobi, temveč tudi njuno medsebojno vplivanje.⁴⁰ V novejših raziskavah je bil nastanek *Passio Cantii, Cantiani et Cantianillae* postavljen v časovni in vsebinski kontekst *Passio Anastasiae*, ob hkratnem upoštevanju izročila o mučencu Krisogonu, ki ga osvetljujejo tako najdbe v Škocjanu ob Soči vzhodno od Akvileje kot tudi viri, ki se nanašajo na čaščenje tega mučenca v Rimu. Na podlagi teh virov je nastanek *Passio Cantii, Cantiani et Cantianillae* datiran v časovni razpon od poznega 5. st. do okrog leta 520 ali malo kasneje in ni v nikakršni povezavi s pogansko-krščanskimi polemikami v zgodnjem 5. st.⁴¹ Po tej rekonstrukciji časa in okoliščin nastanka legende izhajajo prvi zapisi o krščanstvu naklonjenem Karinu šele iz 6. st. (*Passio Cantii, Cantiani et Cantianillae* in okrog 560 od te neodvisen Malalas) in nimajo nobene povezave z zbirko *Historia Augusta*.⁴² Pri tem ostane še vedno odprto vprašanje, zakaj je v krščanskem izročilu dobil vlogo kristjanom naklonjenega vladarja prav Karin, ne pa za tako upodobitev bolj primeren Konstancij Klor. Mogoča sta dva hipotetična odgovora: (1) cesar Karin bi bil lahko dejansko sorodnik oglejskih mučencev, morda celo krščanskih Anicijev, saj povezave vseh treh rodbin vodijo v Akvilejo in na njeno vplivno območje; (2) vključitev Karina je posledica zgodovinskega neznanja pri avtorju legende.⁴³ V tem primeru bi bil vzrok za nastanek te predstave podoben kot na Vzhodu, kjer je Numerijan »pomotoma« postal preganjalec zaradi zamenjave z dejanskim preganjalcem Valerijanom.

Le majhno možnost za bolj zanesljivo razlago tega vprašanja daje še nekaj omemb Karina kot pozitivnega in kristjanom naklonjenega vladarja. Najstarejši vir, ki vsaj v posrednem smislu posreduje pozitivno predstavo o Karinu, je Sidonij Apolinaris. Ta je v odlomku med 462 in 466 napisane pesmi, naslovljene na galskega aristokrata Konsencija iz Narbona, označil to mesto kot rojstni kraj cesarja Kara, ki je skupaj z neimenovanimi sinovoma predstavljen kot dober

⁴⁰ Mazzarino, *Pensiero storico classico* II/2, 219–221 in 226–228 (idejni spopadi v zgodnjem 5. st.); Straub, *Iuppiter Consul*, 178–184 (verjeten vpliv legende o Kancijih na zbirko *Historia Augusta*); Chastagnol, *Quatre études*, 59 (vpliv »Historie Auguste« na legendo o Kancijih). K vprašanju razlage odnosov med obema besediloma v zadnjem polstoletnem razdobju gl. Lizzi Testa, *Roma, Aquileia e Sirmium*, 245–249; Ista, *Gli Anicii, i Canziani*, 281–285.

⁴¹ Lizzi Testa, *Gli Anicii, i Canziani*, 286–294 (pred 521/522); Ista, *Roma, Aquileia e Sirmium*, 254–259 (pred letom 521/522); Bratož, *Storicità – Zgodovinska avtentičnost*, 162–169 (po 521/522). K *Passio Anastasiae* (BHL 400) gl. Moretti, *La passio Anastasiae*, 26–39.

⁴² Obstoj medsebojnih povezav med življenjepisom Kara in njegovih sinov v zbirki *Historia Augusta, Passio Cantianorum* in Malalovo Kroniko je zavrnil Paschoud, *Commentaire*, 221–222 in 340, ki je po drugi strani dopustil možnost dejanskega sorodstva med Karinom in Kanciji in (zelo zadržano) celo Aniciji.

⁴³ Lizzi Testa, *Gli Anicii, i Canziani*, 293–294.

vladar.⁴⁴ Najstarejše besedilo, ki Karina predstavlja kot kristjanom naklonjenega vladarja, je *passio* rimskega mučenca Sebastijana iz 5. st. Po tem besedilu majhne historične vrednosti naj bi Karin v času, ko se je kot Dioklecijanov in Maksimijanov sovladar (!) z vojsko zadrževal v Galiji, prijateljeval s kristjani. S tem naj bi spodbudil Dioklecijana k preganjanju kristjanov, ki se je zelo razmahnilo po Karinovi smrti.⁴⁵ Kot zgodovinski vir je nezanesljiva tudi *passio* mučenec Julijana, Basilise in njunih družabnikov v egipčanski Antinoji. Spis vsebuje epizodo, ki spominja na *passio* oglejskih mučencev: pred začetkom preganjanja kristjanov naj bi Dioklecijan in Maksimijan zelo cenila neimenovanega mestnega veljaka krščanske vere, »ker je izhajal iz rodu cesarja Karina«. Po smrti tega Karinovega sorodnika naj bi cesarja, ki sta sprožila preganjanje kristjanov, za pokojnikove sinove odredila, da lahko kljub preganjanju ohranijo krščansko vero.⁴⁶

Iz nezanesljivega historiografskega in hagiografskega izročila lahko sklepamo, da sta tako predstava o Numerijanu kot preganjalcu kristjanov kot tudi predstava o Karinu kot kristjanom naklonjenem cesarju in celo avtorju tolerančnega edikta brez zgodovinske podlage. Medtem ko se je predstava o Numerijanu kot preganjalcu uveljavila v srednjeveški historiografiji in hagiografiji Bizanca in evropskega Zahoda, pa je ostal domnevno kristjanom naklonjeni Karin komajda opazen. Mučeništva »sub Numeriano«, katerih zgodovinsko ozadje je razpoznavno, se z redkimi izjemami nanašajo na čas pred Dioklecijanom.⁴⁷

Bolj avtentičen odsev časa med Galienom in Dioklecijanom kot kasnejše in nezanesljivo hagiografsko izročilo prinašajo maloštevilni krščanski teksti iz te dobe. V ta čas pade literarno ustvarjanje škofa in mučenca Viktorina iz Petovione. Od njegovega dokaj obsežnega literarnega opusa se je ohranil le

⁴⁴ Sidonius Apollinaris, *Carmina* 23, verzi 88–96 (MGH AA 8, 252).

⁴⁵ *Acta s. Sebastiani* 18 (64–65) v AA SS Ian. II, 639 ali PL 17, 1140–1141: (64)... *lenta persecutio Diocletiani circa christianos esse coeperat, quia Carinus habebat aliquos amicos, quos huius tituli professio decorabat.* (65) *Igitur occiso Carino ... facta est persecutio ...* (Postopoma je pričel Dioklecijan s preganjanjem kristjanov, ker je imel Karin nekatere prijatelje, ki jih je krasilo izpovedovanje te vere. Ko je bil Karin ubit ... je nastopilo preganjanje...). BHL 7543–7549; BHL Novum Suppl. 7543–7549b; Gordini, Sebastiano, 776–789; Sforza Barcellona, Sebastian, 1658–1659.

⁴⁶ *Acta ss. Juliani, Basilissae et sociorum* 35 (AA SS Ian. I, 582): ... *Imperatores Diocletianus et Maximianus quemdam Priorem civitatis unice diligebant, quia de genere Carini Imperatoris descendebat... septem filios ... quos imperatores retinentes amore patris eorum, jusserunt eos sine aliqua persecutione Christianae religioni deservire.* (Cesarja Dioklecijan in Maksimijan sta zelo visoko cenila nekega Predstojnika mesta, ker je izhajal iz rodu cesarja Karina ... [njegovim] sedmerim sinovom sta cesarja, ki sta ohranila naklonjenost do njihovega [pokojnega] očeta, sporočila, da lahko izpovedujejo krščansko vero, ne da bi bili izpostavljeni preganjanju). Gl. BHL 4529; BHL Novum Suppl. 4529.

⁴⁷ Bratož, Krščanstvo v Ogleju, 149–151 in 195; Isti, Cristianesimo aquileiese, 191–195 in 264–265.

komentar k Apokalipsi, ki skupaj z nekaj kratkimi besedili omogoča vpogled v življenje krščanske skupnosti v Petovionii, tedaj v zahodnem delu Zgornje Panonije.⁴⁸ Viktorin je na najmanj šestih mestih v Razlagi Razodetja meril na preganjanje kristjanov. Na več mestih je poudaril zgled tistih, ki so preizkušnjo dobro prestali,⁴⁹ po drugi strani pa grajal vsakovrstne odpadnike.⁵⁰ Avtorjev negativen odnos do rimske države in milenarizem sta izraz negotovih razmer, v katerih se je krščanska skupnost nahajala, ko je bil živ spomin na pretekla preganjanja in je obstajala možnost novih.⁵¹ Ker so omembe preganjanj splošne, ni jasno, katero je imel škof v mislih. Poudarjanje univerzalnosti preganjanja in velike vloge senata kažeta na Decijevo ter zlasti Valerijanovo in Galienovo preganjanje. Obe sta izbruhnili v času, ko oznanjanje vere ni bilo več kaznivo (*iam lata indulgentia*),⁵² kar ustreza dejanskemu stanju pred začetkom Decijevega preganjanja. Na podlagi teh dejstev in drugih indicev je bilo predloženo datira-

⁴⁸ Victorinus, *In Apocalypsin*, v: Victorin de Poetovio, *Sur l'Apocalypse...*, ed. Dulaey, SC 423, 1997: temeljna edicija s franc. prevodom in komentarjem); Viktorin Ptujski, *Razlaga Razodetja* (izd. Špelič: izvirnik, slov. prevod in komentar); Victorinus Poetovionensis, *Opera* (ed. Veronese: izvirnik, it. prevod in komentar).

⁴⁹ *In Apocalypsin* 1, 8: ... *qui locis crudelibus inhabitant inter persecutores et perseuerant esse fideles* (... ki prebivajo v krutih krajih med preganjanci in vztrajajo v veri); 2, 3: ... *qui fortes sunt in fide et non expauescunt persecutionem* (... ki so močni v veri in se ne bojijo preganjanja); 3, 2: *qui ... nec omnino ullo casu timefacti retrahuntur a fide* (... ki se v nobenem primeru iz strahu ne odmaknejo od vere); 10, 3: ... *fructus ... perseuerantibus in mandatis per passiones amarissimus* (sadež je ... tistim, ki vztrajajo v zapovedih, zaradi trpljenja zelo grenak); 12, 5: ... *uindictam de persecutoribus* ([božje] ... maščevanje nad preganjanci); 13, 3: ... *Iudeis et persecutoribus Christi ... qualem meruerunt persecutores et Iudei...* (... Judom in Kristusovim preganjalcem ... kakršnega so si zaslužili preganjanci in Judje); 14, 2: ... *passiones sanctorum* (... mučeništva svetih).

⁵⁰ *In Apocalypsin* 1, 8: *sub praetextu miseridordiae illicita in ecclesia inducendo ... in ecclesia faciles ... qui negligentes nomine tantum christiani* (... ki pod pretvezo usmiljenja uvajajo v Cerkev nedovoljeno ..., ki so lahkomišelnii v Cerkvi ..., ki so brezbrizni in so kristjani le po imenu); 2, 3: ... *proni sunt ad illicitas permissiones* (... ki so nagnjeni k nedovoljenim popuščanjem); 2, 4: ... *faciles homines ad illicitas paces dandas* (lahkomiselni ljudje, ki dajejo nedovoljeno spravo); 3, 1: ... *homines negligentes ... opere inanes, nomine tantummodo christianos* (... brezbrizne ljudi ... malomarne pri delu in kristjane le po imenu). Prim. kratko Bratož, Krščanstvo v Ogleju, 330–331; Dulaey, Victorin de Poetovio I, 224–225; Bratož, Cristianesimo aquileiese, 348–350.

⁵¹ *In Apocalypsin* 13–14 (17: zavračanje rimske države); 20–21 (milenarizem). Dulaey, Victorin de Poetovio I, 255–267; Bratož, Cristianesimo aquileiese, 318–319; 330–335; Pani, Cerkev, rimski imperij in Antikrist, 243–255. O vprašanju odnosa kristjanov do države v tej dobi (vendar brez upoštevanja Viktorina) gl. Lehnen, Zwischen Abkehr und Hinwendung, 1–28.

⁵² *In Apocalypsin* 14, 2: *Omnes enim passiones sanctorum ex decreto senatus illius semper sunt consummatae, et omne contra fidei praedicationem iam lata indulgentia ipsa dedit decretum in uniuersis gentibus* (Vsa mučeništva svetih so se namreč vedno izvrševala po sklepu njenega [t.j. rimske države, prikazane v osebi vlačuge] senata. Sama je tudi izdala med vsemi narodi vsakovrstne odloke proti oznanjevanju vere, ko je ta že začela uživati naklonjenost). Prim. Bratož, Cristianesimo aquileiese, 317–318; Dulaey, Victorin de Poetovio I, 223–224; II, 108; Selinger, Persecutions of Decius and Valerian, 45 op. 141.

nje Razlage Razodetja v čas Valerijanovega in Galienovega preganjanja (258–260), Viktorinovega mučeništva pa v Numerijanov čas (284).⁵³ To najzgodnejše možno datiranje ni v sozvočju s Hieronimovo uvrstitvijo Viktorina v kronološko zasnovanem spisu *De viris illustribus* za tremi avtorji, ki so dosegli vrh svojega ustvarjanja v razdobju od Klavdija II. do Kara (268–283).⁵⁴ Ker Hieronim označuje Viktorina kot mučenca,⁵⁵ za njim pa je uvrstil Pamfila iz palestinske Cezareje (umrl kot mučenec 310) in še štiri avtorje iz obdobja tetrarhij,⁵⁶ se zdi Viktorinovo mučeništvo v Dioklecijanovem času najbolj verjetno. Prvi ga je datiral v ta čas šele Florus v svojem martirologiju (pred 860), zelo verjetno na podlagi istih virov, kot jih poznamo danes.⁵⁷ Pri tem velja upoštevati, da tako imenovano Numerijanovo preganjanje kot kasnejši konstrukt kronistov in hagiografov ni dokazljivo, o drugih preganjanjih na območju zahodnega Ilirika pred Dioklecijanom pa je komajda kaj znanega.⁵⁸ Spis je nastal pa našem prepričanju po objavi Galienovega edikta, ko je bil spomin na čas preganjanj živ, kar kažejo neredke refleksije nanje.

Iz Viktorinovega časa izhaja krajši spis *De decem virginibus*, ki je po literarni obliki pridiga ali za pridigo prirejen odlomek komentarja k Evangeliju po Mateju 25, 1–13. V tem besedilu, napisanem v sedanjem času, je neznani avtor (neki

⁵³ Dulaey, *Victorin de Poetovio* I, 12 (Viktorinovo mučeništvo v času domnevnega Numerijanovega preganjanja); 223–225 (Viktorinov komentar prikazuje krščansko skupnost v času Valerijanovega in Galienovega preganjanja; razmere v Viktorinovi Petovionij naj bi bile podobne onim v Ciprijanovi Kartagini).

⁵⁴ *De viris illustribus* 71 (CSEA 6/1, 348: Malchion iz Antiohije, ... *sub Claudio et Aureliano*); 72 (*Archelaus ... sub imperatore Probo*); 73 (*Anatolius ... sub Probo et Caro*).

⁵⁵ *De viris illustribus* 74 (CSEA 6/1, 348: *Victorinus ... ad extremum martyrio coronatus est* (Na koncu je bil ovenčan z mučeništvom); *Epistulae* 58, 10 (ed. Labourt, *Lettres* III, 84: *Inchyto Victorinus martyrio coronatus* (Viktorin, ovečan s slavnim mučeništvom); *Epistulae* 70, 5 (Labourt, *Lettres* III, 214: *Victorino martyri ... mučencu Viktorinu*); *In Esaia, Prologus* (CCSL 73, 3: *sanctae memoriae martyrem Victorinum ... mučenca Viktorina svetega spomina*); *Apologia contra Rufinum* 1, 2 (CSEA 6/1, 50: *martyrem Victorinum ... mučenca Viktorina*); *Praefatio in omelias Origenis super Lucam Evangelistam* (SC 87, 96: *beati martyris Victorini ... blaženega mučenca Viktorina*).

⁵⁶ *De viris illustribus* 75–79 (CSEA 6/1, 348–352: Pamphilus; Pierius iz Aleksandrije; Lucianus iz Antiohije; Phileas iz Thmuisa; Arnobius iz Sike).

⁵⁷ Florus, *Martyrologium*, Nov. 2 (Édition pratique, 200): *Natale sancti Victorini, Pitabionensis episcopi: qui, persecutione Diocletiani, martyrio coronatus est* (Rojstni dan [nebeškega življenja] Viktorina, petovionskega škofa, ki je bil v času Dioklecijanovega preganjanja ovenčan z mučeništvom).

⁵⁸ Edini možen primer mučenca pred Dioklecijanom je škof Evzebij iz Cibal, ki je umrl *superiori persecutione ... ante plurimos annos* (v prejšnjem preganjanju ... pred mnogimi leti) v odnosu do mučenca Poliona iz Dioklecijanove dobe (*Passio Pollionis* 1 [BHL 6869; *Acta martyrum* (Ruinar), 435]). Bratož, Dioklecijanovo preganjanje kristjanov, 55–56; Isti, *Verzeichnis der Opfer*, 224.

Viktorinov sodobnik ali sam Viktorin)⁵⁹ predstavil ravnanje dobrih kristjanov (*pars populi quae legem Dei custodit*) in slabih kristjanov (*pars populi*, za katerega je značilna *neglegentia in Deum*). Dobre kristjane odlikuje poleg trdne vere tudi izrazit socialni čut, ki se kaže v pomoči prizadetim delom skupnosti (vdove, sirote, tujci, popotniki, bolni, ljudje v pomanjkanju, žalostni itd.). Ob tem se omenja tudi pomoč pripadnikom krščanske skupnosti, ki so prišli v spor z družbeno in državno ureditvijo: odlika dobrih kristjanov je, da oproščajo svojim preganjalcem (*persecutores*), da obiskujejo ječe, pomagajo ljudem, ki so bili obsojeni na delo v rudnikih in/ali kamnolomih, ki so zaprti v prisilnih delavnicah ali jih je zadela kazen izгона oziroma se nahajajo v nevarnosti (*carceres penetrat, metalla ergastula exilia adit, periclitantibus subvenit* ...). Dobri kristjani so sposobni prenašati navedene tegobe in kazni (... *dolores fortiter sustinet ... damna luctus exilia metalla carceres aequo animo sustinet*). Preizkušnjo njihove pripravljenosti za dobra dela pomenijo na različne načine telesno prizadeti ali bolni (*caeci claudi aridi debiles ... aegri*), socialno ogroženi (*pauperes viduae pupilli peregrini*) ter taki, ki jih preganja država (*exules metallici carcerati*).⁶⁰ Seznam nesreč in temu ustrezen seznam ogroženih skupin v krščanski skupnosti odražata družbeno krizo v poznem 3. st., obenem pa kažeta na možnost preganjanja, ki bi veliko število vernikov pahnilo v skrajno stisko. V besedilu se ne omenjajo smrtni kazni, pač pa tiste, ki so v rimskem kazenskem pravu veljale za najtežje po smrtni kazni. Iz seznama naštetih kazni, ki so se izvajale med preganjanji kristjanov (nazadnje v času Valerijana in Galiena), bi mogli sklepati, da se je država izogibala smrtnim kaznim, da ne bi bilo mučeništev. Vsestranska medsebojno pomoč med kristjani (*opera misericordiae*) se omenja pred tem v času Decijevega in Valerijanovega preganjanja in ob drugih priložnostih.⁶¹ Tudi če dopustimo, da bi avtor pridige pri naštevanju težkih kazni in skupin kristjanov, ki jih je doletela, pretiraval ali vključeval pretekle dogodke in izkušnje, odraža besedilo dejansko ali vsaj potencialno negotove čase za kristjane. Tako Viktorinov komentar k Razodetju kot pridiga o Desetih devicah odražata spomin na pretekla preganjanja in obenem razpoloženje, ko bi lahko nastopile za kristjane nove preizkušnje. Kot taka nista v skladu z Evzebijevim idealizirano podobo verskega miru v razdobju 260–303.

⁵⁹ *De decem virginibus* (PL Suppl. 1, 173–174); Viktorin Ptujski (Špelič, 168–175: izvirnik in slov. prevod s kratkim komentarjem); Špelič, Viktorin Ptujski v družbi, 258–260 (izvirnik s prevodom); CSEA 2, 352–357 (izvirnik in it. prevod s komentarjem). Vprašanje avtorstva ostaja odprto. Med novejšimi avtorji sta glede Viktorinovega avtorstva izrazila zadržke Dulaey, Viktorin de Poetovio I, 39–42 in Bratož, Cristianesimo aquileiese, 284–285, Viktorinu pa sta pripisala avtorstvo Špelič (Viktorin Ptujski, Razlaga Razodetja, 169 op. 1; Viktorin Ptujski v družbi, 257) in Veronese (CSEA 2, 351).

⁶⁰ *De decem virginibus* (Viktorin Ptujski, Razlaga Razodetja [Špelič], 170 v. 14–15; 18–19; 172, v. 20–21).

⁶¹ Podrobno Pietzner, Die Christen, 973–985.

3. Oblike verske tolerance v dobi tetrahij do Galerijevega edikta

V obdobju prve in ob nastopu druge tetrahije zasluži vso pozornost ravnanje Konstancija I. od začetka preganjanja spomladi 303 do njegove smrti poleti 306 ter ravnanje Konstantina takoj ob nastopu vlade po očetovi smrti. V tem času sta bila oba henoteistično orientirana pogana, ki sta bila krščanstvu naklonjena. Za ravnanje Konstancija I. v času prve tetrahije je bilo bistvenega pomena dejstvo, da je bilo na področju njegove vlade (Galija in Britanija) kristjanov malo in niso predstavljali nevarnosti. Konstancij I., po Laktanciju »drugačen od drugih (vladarjev) in edini vreden oblasti«, je ob začetku preganjanja ukazal rušenje cerkva, ne pa preganjanja vernikov, tako da se je (po Optatu) Galija izognila preganjanju.⁶² Evzebij je v spisu o palestinskih mučencih (po 311) zapisal, da dežele na Zahodu niso trpele preganjanja niti dve leti, pri čemer je nesistematično in brez upoštevanja medsebojnih razlik naštel ozemlja pod oblastjo Maksimijana in Konstancija (»Italija, Sicilija in Galija ... Španija, Mavretanija in Afrika«).⁶³ Kasneje je v Cerkveni zgodovini in Konstantinovem življenjepisu navedel, da se Konstancij »ni udeležil vojne« proti kristjanom; na ozemlju pod svojo oblastjo naj bi jih ščitil pred vsakovrstnim nasiljem, prav tako naj ne bi rušil cerkva;⁶⁴ vendar pa je tako kot Dioklecijan in drugi tetrahji tudi Konstancij I. z obveznim žrtvovanjem preveril versko pripadnost dvorjanov.⁶⁵ Četudi je Evzebijeva podoba Konstantinovega očeta polepšana, ostane dejstvo, da je Konstancij izvajal le nekaj določb Dioklecijanovega edikta in še teh ne dosledno.⁶⁶ Odstopanje od politike drugih tetrahov je bilo možno, ker je bilo na njegovem ozemlju kristjanov malo, cerkvena organizacija pa slabo razvita, zato preganjanje v velikem obsegu

⁶² Lactantius, *De mortibus persecutorum* 8, 7; 15, 7; 16, 1 (SC 39, 87; 94). Prim. Optatus, *Contra Parmenianum Donatistam* 1, 22, 2 (SC 412, 222): (Constantius)... *persecutionem non exercuit, et ab hoc facinore immunis est Gallia* ([Konstancij] ni izvajal preganjanja in zaradi tega je bila Galija izvzeta od tega zločina). O poznem pokristjanjenju severozahodnih provinc prim. Eck, *Zur Christianisierung*, 251–261; Kuhoff, *Diokletian und Tetrarchie*, 290–291.

⁶³ Eusebius, *De martyribus Palaestinae* 13, 12 (SC 55, 173).

⁶⁴ Eusebius, *Historia ecclesiastica* 8, 13, 13 (SC 55, 31); Isti, *Vita Constantini* 1, 13, 2 (FC 83, 162).

⁶⁵ Eusebius, *Vita Constantini* 1, 14, 6–1, 16, 2 (FC 83, 166–168). Konstancijevo preverjanje dvorjanov naj bi imelo po Evzebiju obraten učinek kot je odredil edikt: cesar naj bi pogane kot »izdajalce Boga« spodil z dvora, kristjane kot »prijatelje Boga« pa pustil v dvorni službi. Kasnejše izročilo, po katerem naj bi bil Konstancij I. dejansko kristjan, je brez podlage (Grünwald, *Constantinus Maximus Augustus*, 80–82). K »tolerantnemu« ravnanju Konstancija I. v času preganjanj gl. Girardet, *Christliche Kaiser vor Konstantin*, 299–305; Isti, *Die konstantinische Wende*, 27–32.

⁶⁶ O obliki in vsebini Dioklecijanovega edikta prim. Schwarte, *Diokletians Christengesetz* (na podlagi Laktancija gre za en zakon s kasnejšimi dopolnili operative narave) in Löhr, *Some observations* (tradicionalna predstava po Evzebiju o štirih ediktih; tako tudi Corcoran, *Empire of the Tetrarchs*, 179–182).

niti ni bilo potrebno. Z edino možno izjemo mučenca Albana iz Verulamija v Britaniji ni poznana z ozemlja pod njegovo oblastjo nobena žrtev.⁶⁷ Če sklepamo po Laktancijevem poročilu o Konstantinovi takojšnji ustavitvi preganjaj po očetovi smrti, bi mogli Konstancija uvrstiti med (sicer blage) preganjalce. Sodeč po Evzebijevem poročilu o manj kot dveletnem preganjanju na Zahodu je Konstancij I. ob nastopu druge tetrahije, ko je prevzel v vladarskem kolegiju prvo mesto in je dobil v upravo tudi Španijo, prenehal z vsemi oblikami preganjanja, kar je sprejel tudi njegov cezar Severus.

Laktancij poroča, da je Konstantin po prevzemu oblasti na ozemlju svojega očeta (25. 7. 306) kot samooklicani *Augustus* (Galerij ga je mesec ali dva pozneje priznal, vendar z nižjim naslovom *Caesar*) prekinil preganjanje. Po dikciji zapisa naj bi Konstantin že s svojim prvim zakonom prinesel krščanstvu svobodo (*prima eius sanctio sanctae religionis restitutae*). Evzebij, ki je Konstancija razbremenil vsakršnega madeža preganjanja, tega ne omenja, prav tako tega ne omenjajo kasnejši avtorji. Predstavo o ediktu novega cesarja (ta naj bi bil že ob nastopu vlade kristjan!), ki predpostavlja začetek verske svobode že 306 in ne šele pet ali šest let kasneje, je zgodovinska veda večinoma, ne pa soglasno, zavrnila kot napačno. Laktancij je v uvodu druge izdaje spisa *Divinae institutiones* v vsebinskem oziru trditev kasneje predstavil kot ponovno uvedbo pravičnosti (*euersam sublatamque iustitiam reducens*). V Konstantinovem dejanju po nastopu vlade moremo videti ukinitve vseh v Konstancijevi dobi obstoječih oblik pritiska na kristjane. Tega samooklicani cesar ni napravil z ediktom (tega bi lahko izdal le Galerij kot prvi v vladarskem kolegiju), pač pa s pisemskim napotilom provincialnim namestnikom.⁶⁸ Na ta način je cesar na svojem ozemlju, ki z izjemo Španije med preganjanji ni bilo dosti prizadeto, obnovil stanje izpred Dioklecijanovega preganjanja: dovolil je svobodo kulta in obnovo porušenih cerkva.⁶⁹ Konstantinovi zgodnji

⁶⁷ Gildas, *De excidio Britanniae* 10–11 (MGH AA 13, 31–32); Venantius Fortunatus, *Carmina* 8, 3, 155 (MGH AA 4/1, 185); Beda, *Chronica* 406 (MGH AA 13, 295); Beda, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* 1, 7 (SC 489, 132–142). Prim. BHL 206–211; BHL Novum Suppl. 206–211.

⁶⁸ Lactantius, *De mortibus persecutorum* 24, 9 (SC 39, 106); Isti, *Institutiones divinae* 1, 13 (SC 326, 36: *Nam cum dies ille felicissimus orbi terrarum illuxisset, ... principatum praeclaro initio auspicatus es, cum euersam sublatamque iustitiam reducens taeterrimum aliorum facinus expiasti*). Ko je napočil tisti presrečni dan na zemlji, ... si vlado nastopil s sijajnim začetkom, tako da si ponovno uvedel pravico, ki je bila strta in odvržena, in očistil najbolj črn zločin, ki so ga zagrešili drugi [vladarji]). Moreau, *Commentaire*, 343–344; Creed, *Commentary*, 105–106, op. 7. Izčrpno Girardet, *Die Konstantinische Wende*, 52–56, z diskusijo in podrobno literaturo ter z domnevo (54–55, op. 56), da je sintagma *sanctio religionis restitutae* kasnejša glosa. Prim. tudi Barceló, *Die Religionspolitik Kaiser Constantins*, 82–83 (z malo verjetno hipotezo, po kateri naj bi poleti 306 izdani Konstantinov zakon o toleranci kasneje služil kot zgled za versko toleranco cesarja Maksencija); Corcoran, *Empire of the Tetrarchs*, 185; Brandt, *Konstantin der Grosse*, 38–39; 175, op. 17–18; Herrmann-Otto, *Konstantin der Große*, 70–71.

⁶⁹ Herrmann-Otto, *Konstantin der Große*, 72 in 223, op. 49.

novci in napisi, panegirik iz leta 310 z opisom cesarjevega obiska Apolonovega svetišča, Konstantinova kasnejša izjava v govoru škofom iz leta 328, da je postal kristjan šele v cvetu svojega življenja, kažejo na to, da cesar v tem času ni bil kristjan, pač pa je bil častilec Apolona in z njim izenačenega sončnega boga (*Sol Invictus*). Konstantin tudi ni sodeloval z Galerijem pri oblikovanju za vso državo veljavnega tolerančnega edikta (311). Ta je resda za celo državo prekinil preganjanje kristjanov, vendar je v uvodni utemeljitvi grajal kristjane zaradi njihove nelojalnosti in upornosti, versko svobodo pa jim je dovolil v mejah, da ne rušijo javnega reda.⁷⁰

Med cesarji, ki so izoblikovali lastno politiko v odnosu do krščanstva, za služi vso pozornost Maksencij. Ta se je oklical za cesarja tri mesece kasneje kot Konstantin, vendar ni bil sprejet v vladarski kolegij tretje tetrarhije. Po Evzebiju naj bi kmalu po prevzemu oblasti v Rimu in Afriki z zakonom, obveznim za vse prebivalstvo (*próstagma/iussio*?), zaustavil preganjanje kristjanov.⁷¹ To je v Italiji in Afriki trajalo le slabi dve leti, saj se je Sever kot Konstancijev cesar prilagodil politiki nadrejenega avgusta in preganjanja ni izvajal. Na podlagi prepričljivih argumentov je bilo to Maksencijevo dejanje datirano v pomlad 308, ko je cesar zavrnil vse poskuse, da bi ga odstranili, obenem pa dokončno izgubil upanje, da bi dosegel priznanje drugih vladarjev in s tem vključitev v sistem tetrarhije.⁷² Maksencijev zakon spomladi 308 je po pričevanju neodvisnih virov, ki niso bili pod vplivom Konstantinu naklonjenega izročila, prinesel versko svobodo v večjem obsegu, kot jo je ob nastopu uvedel Konstantin, in v najmanj takem obsegu, kot jo je za ostale dele cesarstva tri leta kasneje zagotovil Galerijev edikt. Ta je poleg svobode veroizpovedi vključevala povrnitev cerkva, zaseženih v času preganjanj.⁷³ Tako kot nekoč Avrelijan je tudi Maksencij prevzel vlogo razsodnika

⁷⁰ Panegyrici Latini 6(7), 21, 3–7 (Nixon/Saylor Rodgers, 248–251 [komentar]; 583); Brandt, Konstantin der Grosse, 39–41.

⁷¹ Eusebius, *Historia ecclesiastica*. 8, 14, 1 (SC 55, 32). K mestu prim. tudi Christensen, Rufinus of Aquileia, 134–135. Novejše obravnave (izbor): De Decker, La politique religieuse de Maxence, 472–562; Ziegler, Zur religiösen Haltung, 35–53; Kriegbaum, Religionspolitik des Kaisers Maxentius, 7–54; Girardet, Die Konstantinische Wende, 33–37. Kratke precizne ocene Maksencijeve politike do kristjanov prinašajo Leppin, Maxentius 306–312, 304–305; Curran, Pagan City, 63–65; Kuhoff, Diokletian und Tetrarchie, 891–892; Herrmann-Otto, Konstantin der Große, 72–73; 223, op. 50–56; Leppin/Ziemssen, Maxentius, 32–33.

⁷² Kriegbaum, Religionspolitik des Kaisers Maxentius, 31–34.

⁷³ Optatus, *Contra Parmenianum Donatistam* 1, 18, 1 (SC 412, 210): *Tempestas persecutionis peracta et definita est. Iubente Deo indulgentiam mittente Maxentio christianis libertas est restituta* (Nevihta preganjanja se je poglobila in minila. Ko je na božji ukaz Maksencij odredil opustitev nasilja, je bila kristjanom povrnjena svoboda). O povračilu cerkva po koncu preganjanj poroča Augustinus, *Breviculus collationis cum Donatistis* 3, 18, 34 (CCSL 149A, 299): ... *Miltiades* [rimski škof 311/314] *misisse diaconos cum litteris Maxentii imperatoris et litteris praefecti praetorio ad praefectum urbi, ut ea reciperent quae tempore persecutionis ablata memoratus*

ob sporih v krščanskih skupnostih v Kartagini in v Rimu. V prestolnici je z odločnim posegom, celo izgonom dveh škofov, prispeval k notranji utrditvi krščanske skupnosti.⁷⁴ Motivi za tako ravnanje, ki ga moremo označiti kot »nevtralno« ali »distancirano toleranco« ali »indirektno podporo ... v nobenem primeru pa ne favoriziranje v odnosu do poganstva«, so bili izrazito politični.⁷⁵ Maksencij je želel pridobiti lojalnost kristjanov, potem ko je izgubil naklonjenost senata. V razmerah politične izolacije se je zavestno ločil od verske politike tetarhov kot dejanskih ali vsaj formalnih izvajalcev preganjanja. Slednje je v času permanentne krize tetarhije izgubilo svoj smisel, zato sta ga opustila tudi Licinij in Galerij, saj je zadnja žrtev v Iliriku, škof Kvirin iz Siscije, padla poleti 308.⁷⁶ Maksencij je po utrditvi oblasti na svojem teritoriju ob koncu 309 (odstranitev Domicija Aleksandra v Afriki) mejil na vzhodu na Licinija, ki tedaj ni (več) preganjal kristjanov, na zahodu pa na Konstantina, ki je bil kristjanom naklonjen. Zaradi podobne (poganske) verske opredelitve vseh treh vladarjev, obenem pa njihove nebstveno različne politike do kristjanov (v razponu od Licinijeve opustitve preganjanj do Konstantinove naklonjenosti in Maksencijeve nevtralne tolerance) niti v primeru komajda poznanega neuspešnega Licinijevega vdora prek Istre v Italijo poleti 310 niti v primeru dobro poznane Konstantinove invazije iz Galije v Italijo 312 ne gre za versko vojno, kot je ta dogodek interpretiralo Konstantinu naklonjeno izročilo.⁷⁷

Maksencijeva toleranca krščanstva v letih 308–312 ni temeljila na njegovi opredelitvi za krščanstvo, kakor je domnevalo več raziskovalcev. Domneva je temeljila na interpretaciji Evzebijevega poročila o Maksencijevi ustavitvi preganjanj in Laktancijevega poročila o njegovem zavračanju proskineze (*adoratio*).⁷⁸

imperator christianis iusserat reddi (Miltiad je poslal diakone s pismi cesarja Maksencija in pismi pretorijanskega prefekta za prefekta Rima, da prevzamejo tiste stvari, ki so bile v času preganjanja odvzete, za katere je omenjeni cesar ukazal, da se povrnejo kristjanom); Augustinus, *Ad Donatistas post collationem liber unus* 13 (17), PL 43, 662: ... *ut reciperent loca quae fuerant a Christianis tempore persecutionis ablata* (... da ponovno prevzamejo tiste kraje [hiše, zemljišča], ki so jim bili v času preganjanja odvzeti). O Maksencijevem korektnem reševanju sporov v Kartagini in Rimu obširno Kriegbaum, *Religionspolitik des Kaisers Maxentius*, 22–50.

⁷⁴ *Liber pontificalis* 31 (Marcellus [308/309]); 32 (Eusebius [309/310]), ed. Duchesne, 164–169.

⁷⁵ Prim. Kriegbaum, *Religionspolitik des Kaisers Maxentius*, 34; Ziegler, *Zur religiösen Haltung*, 39.

⁷⁶ Hieronymus, *Chronica* a. 308 (Helm, 229e); Bratož, *Dioklecijanovo preganjanje kristjanov*, 38–40; Isti, *Verzeichnis der Opfer*, 212–213.

⁷⁷ Bleckmann, *Konstantin der Große*, 36–37.

⁷⁸ V najbolj izdelani obliki De Decker, *La politique religieuse de Maxence*, 472–562; med novejšimi avtorji se nagibajo k tej razlagi: Creed, *Commentary*, 98–99 (morda kristjan); Di Maio, *Zeuge*, Zotov, *Ambiguitas Constantiniana*, 350 (verjetno kristjan). De Deckerjevo hipotezo sta zavrnili zlasti Kriegbaum, *Religionspolitik des Kaisers Maxentius*, 15–22 in Girardet, *Die Konstantinische Wende*, 33–35.

V njeno podporo je služila tudi domnevna upodobitev »grškega križa« v zatrepu templja, ki se pojavlja v eni seriji novcev kovnice v Akvileji, na kar je pred osmimi desetletji na primeru dveh oziroma treh novcev opozoril L. Laffranchi.⁷⁹ Po objavi treh zakladnih najdb folisov Maksencija in tetrahije iz Čenturja pri Kopru iz leta 310 (poleg dveh slabše poznanih iz leta 309), ki so jih zakopale Maksencijeve enote ob Licinijevem poskusu vdora z ozemlja Istre v Italijo, se je število novcev s »križem« povečalo za 57 primerkov, kar pa znaša manj kot en odstotek najdbe.⁸⁰ Pri tem problematični »križ« ni za 90 stopinj obrnjeni znak X (kot kovniški znak za število 10), saj je ta drugače oblikovan in zaradi povešenih prečk spominja na »Andrejev križ«. Novce s »križem«, ki kronološko sovpadajo z Maksencijevim ediktom spomladi 308 (serija je bila kovana v razdobju od pomladi 308 do pomladi 309), je A. Jeločnik (po Laffranchiju) hipotetično povezal s krščansko opredelitvijo izdelovalca pečata ali celo načelnika oficine, ki bi v razmerah praktične tolerance upodobil krščanski simbol. Možnost, da bi »križ« v taki obliki nastopal v pomenu krščanskega simbola, velika večina raziskovalcev zavrača. Pri tem ostaja nejasno, zakaj se ta znak, če gre za kovniško oznako, pojavlja samo enkrat in samo v tem času.⁸¹

⁷⁹ Laffranchi, Il problematico segno della Croce, 45–52.

⁸⁰ Jeločnik, Čenturska zakladna najdba, 110; 175; 192–193, št. 77*, 78*, 78a* in 88* (v najdbah Čentur A in B znaša število takih novcev 30 + 12, v najdbi Čentur C (Jeločnik/Kos, Zakladna najdba Čentur-C, 31; 53–54, št. 118*, 119*) pa znaša njihovo število 15. V celoti je delež teh novcev manjši od enega odstotka.

⁸¹ Domnevo, da bi »križ« v tej obliki lahko predstavljal krščanski simbol (tako De Decker, La politique religieuse de Maxence, 516–519), sta zavrnila Kriegbaum, Religionspolitik des Kaisers Maxentius, 21–22 in Girardet, Die Konstantinische Wende, 34–35 (s podrobno bibliografijo). Predpostavka, da križ pred sredo 4. st. ne nastopa kot krščanski simbol odrešenja, je brez trdne podlage. Monogramatični križ, ki je poosebljal Kristusa, omenja na dveh mestih Eusebius, *De martyribus Palaestinae* 8, 7 (SC 55, 146: kristjanka Valentina je med zaslišanjem »naredila znamenje v obliki Odrešenikovega imena« [*tou soteris epigrapsaméne ónoma*]); *Vita Constantini* 3, 2, 1 (FC 83, 310: cesar Konstantin je čez obraz naredil Odrešenikovo znamenje [*soterion semeion*]). Lactantius, *De mortibus persecutorum* 10, 2, omenja, da so nekateri kristjani na Dioklecijanovem dvoru pred cesarjevim žrtvovanjem »naredili na čelu nesmrtno znamenje« (*impoverunt frontibus suis immortale signum* (SC 39, 88 in 264), kar se vsebinsko ujema z navedenima Evzebijevima odlomkoma. Prim. tudi Lactantius, *Institutiones divinae* 4, 27, 8 (SC 377, 226: kristjane sta štela *caelestis nota* [nebeški znak] in *signum immortale* [nesmrtno znamenje]); Creed, Commentary, 91–92; Städele, Laktanz, 116, op. 32). Kot oznaka, ki je izhajala iz črke Chi (X), je lahko nastopala kot pokončni (+) ali ležeči (x) Kristusov simbol. O razvoju znamenja križa gl. Dölger, Das stehende Kreuz, 10–11. Čeprav nobeno besedilo ne prinaša opisa »križa«, pač pa le omembo geste »pokrižanja« na čelu, krščanska vsebina znaka na novcih akvilejske kovnice zaradi sočasnih zapisov ni izključena.

4. Galerijev tolerančni edikt

Ohranjeni zapisi o verski toleranci pred Galerijevim ediktom so praviloma kratki, sporočeni v interpretativni, v nekaj primerih tudi vsebinsko pristranski obliki v smislu prokonstantinske propagande, v posameznih primerih pa temeljijo na poznem in nezanesljivem legendarnem izročilu. Drugače kot v teh primerih se je Galerijev tolerančni edikt ohranil v celoti. Cesar, ki je bil poleg Dioklecijana najhujši nasprotnik kristjanov, je po osmih letih preganjanja prišel do zaključka, da preganjanje ni uspelo, zato ga je sklenil opustiti. Na njegovo odločitev je gotovo vplivala tudi več kot eno leto trajajoča težka, po Laktanciju tudi zelo mučna bolezen. Po posvetu z ostalimi člani tetrahije je Galerij v Nikomediji – v tem mestu je Dioklecijan 23. februarja 303 v imenu vladarjev prve tetrahije potrdil in naslednjega dne objavil *edictum* o preganjanju⁸² – 30. aprila 311 objavil v svojem imenu in imenu sovladarjev *edictum* o njegovem koncu. Evzebij ga označuje kot cesarski zakon (*nómos kai dógma basilikón, basilikà diatágmata*), pri čemer v preambuli sporoča (v sicer kasneje cenzuriranem obsegu) imena vladarjev. Po rangi in dolžini vlade so bili v začetku zakona navedeni s celotno titulaturo Galerij, na drugem in tretjem mestu Licinij in Maksimin Daja, verjetno na zadnjem mestu pa Konstantin, do katerega je imel Galerij zadržke.⁸³ Ohranila so se

⁸² Lactantius, *De mortibus persecutorum* 13 (SC 39, 91–92 in 276–281); Schwarte, Diokletians Christengesetz.

⁸³ Eusebius, *Historia ecclesiastica* 8, 17, 3–5 (SC 55, 39–40; GCS 9, 2/2, 791–793; k tej ediciji gl. Barnes, *New Empire*, 22–23; 252–257, ki je predlagal štiri popravke). Rufinov prevod Evzebijeve titulature v latinščino je – z izjemo neupoštevanja pridevka *maximus* pri Galerijevih zmagoslavnih naslovih – točen: *Imperator Caesar Galerius Maximianus invictus Augustus, pontifex maximus, Germanicus, Aegyptiacus, Thebaicus, Sarmaticus quinquies, Persicus bis, Carpicus sexies, Armenicus, Medorum et Adiabenorum victor, tribuniciae potestatis vicies, imperator decemnovies, consul octies, pater patriae, proconsul, et imperator Caesar Flavius Valerius Constantinus pius felix invictus Augustus, pontifex maximus, tribuniciae potestatis, imperator quinquies, consul, pater patriae, proconsul*). Izbrisani sta imeni Maksimina Daje ter v nekaterih rokopisih tudi Licinija, ki sta še po objavi edikta preganjala kristjane. O izvirnem zaporedju imen (verjetno Galerij, Licinij, Maksimin Daja, Konstantin) gl. Kuhoff, *Diokletian und Tetrarchie*, 873–874, zlasti op. 1649, ki je ob upoštevanju običajnih okrajšav in današnjega poznavanja cesarskih naslovov predložil naslednjo rekonstrukcijo intitulacije: *Imp. Caes. Galerius Valerius Maximianus <p.f.> invict. Aug. pont. max., Germ. max. VII, Aegypt. max., Thebaic. max., Sarm. max. V, Pers. max. II <I, Britt. max. II>, Carp. max. VI, Armen. max., Medic. max., Adiab. max., trib. pot. XIX, imp. XVIII, cos. VIII, pat. patr., procos., et imp. Caes. Flavius Valerius Constantinus p.f. invict. Aug., pont. max., trib. pot. <VI>, imp. V, cos., pat. patr., procos., et imp. Caes. Valerius Licinianus Licinius p.f. invic. Aug., pont. max., trib. pot. IV, imp. III, cos., pat. patr., procos., provincialibus suis salutem dicunt*. Evzebijeva titulatura rimskih cesarjev na nekaterih mestih odstopa od običajne titulature: (1) Za Galerija navaja samo Evzebij naslova *Aegyptiacus Maximus* in *Thebaicus Maximus*, ki se nanašata na Galerijeve pohode v Zgornjem Egiptu leta 295 (Kuhoff, *Diokletian und Tetrarchie*, 874); od devetih naštetih naslovov je pet popolnoma točnih (*Sarmaticus Maximus V, Carpicus Maximus VI, Armenicus Maximus, Medicus Maxi-*

tri besedila: Laktancijev latinski izvirnik, Evzebijev grški prevod (slednji prinaša tudi preambulo s seznamom tetarhov) ter Rufinov latinski prevod Evzebijevega grškega besedila. Navajamo prevod besedila na podlagi Laktancijevega izvirnika.

(1) Med drugimi uredbami, ki jih vedno sprejemamo v blagor in korist države, smo imeli tudi doslej namen, da bi v skladu s starimi zakoni in državno ureditvijo Rimljanov vse izboljšali ter poskrbeli za to, da bi se tudi kristjani, ki so opustili navade in ravnanje svojih očetov, povrnili k razumnemu ravnanju. (2) Iz neznanega razloga je namreč te kristjane zgrabila tako močna želja in se jih polastila taka nespamet, da niso več sledili navadam svojih prednikov, ki so jih bili morda kot prvi postavili prav njihovi očetje, temveč so si po lastni odločitvi in povsem svojevoljno postavili zakone, po katerih so se ravnali, in so po raznih krajih na shodih zbirali vsakovrstne ljudi. (3) Ko je bil končno objavljen naš ukaz, da se morajo vrniti k navadam prednikov, so bili mnogi obsojeni, številni so bili tudi kaznovani. (4) Ker pa je večina med njimi vztrajala pri svojem namenu, in ker smo videli, da ti ljudje niti ne z obredi izkazujejo dolžne časti bogovom, niti ne upoštevajo krščanskega boga, smo glede na našo izjemno milost in stalno pripravljenost, s katero vsem ljudem poklanjamo odpuščanje, sklenili, da tudi njim brez odloga izkažemo svoje milostno dovoljenje ('odpuščanje'), da so ponovno lahko kristjani in da lahko uredijo svoja shajališča, vendar pod pogojem, da ne bodo storili ničesar v nasprotju z javnim redom. (5) V naslednjem pismu želimo sporočiti napotke sodnikom (= provincialnim namestnikom), kako naj postopajo. V skladu s tem našim dovoljenjem ('odpuščanjem') bodo morali svojega boga prositi za naše zdravje, za dobro države in za svoj blagor, tako da bo država v vseh ozirih zaščitena pred škodo in da bodo lahko brez skrbi živeli v svojih krajih.⁸⁴

mus, *Adiabenicus Maximus*); v enem primeru Evzebij ne navaja števila imperatorskih aklamacij (*Germanicus maximus*, manjka oznaka »petkratni«, *V*) ali pa je to število premajhno (*Persicus Maximus II* namesto pravilnega števika *III*); pri tem je Galerij morda zavestno izpustil naslov *Britannicus Maximus II*, ki se je nanašal na vojaške zmage Konstantinovega očeta Konstancija Klora (Kienast, *Römische Kisertabelle*, 285). (2) Cesar Licinij pri Evzebiju ne nosi zmagoslavnih naslovov (v času edikta je bil že *Germanicus* in *Sarmaticus*; Kienast, *Römische Kisertabelle*, 295). (3) Odsotnost zmagoslavnih naslovov pri Konstantinu si lahko razložimo s tem, da je bil le-ta v Galerijevih očeh uzurpator in kot tak ni bil upravičen do naslova zmagovalca (Kienast, *Römische Kisertabelle*, 42–43).

⁸⁴ Lactantius, *De mortibus persecutorum* 34 (SC 39, 117–118); Eusebius, *Historia ecclesiastica* 8, 17, 6–10 (SC 55, 40–41). Nam dostopni komentarji: Moreau, *Commentaire*, 388–395; Molthagen, *Der römische Staat*, 118–120; Creed, *Commentary*, 112–113; Guyot/Klein, *Das frühe Christentum*, 413–414; Barzanò, *Cristianesimo nelle leggi*, 58–59 in 149–150; Brandt, *Geschichte der Kaiserzeit*, 140–142; Corcoran, *Empire of the Tetrarchs*, 186–187, št. 26; Kuhoff, *Diokletian und Tetrarchie*, 875–876; Städele, *Laktanz*, 180–183; Cambi, *Bilješke*, 172–173, op. 198–199; Leadbetter, *Galerius*, 224–225.

Zakon je vsebinsko predstavljen kot obnove verske svobode s pravico obnove svetišč, pri čemer zakonodajalci navajajo bodoči dopis (*alia epistula*), ki naj bi ga naslovili na provincialne namestnike, ki so vodili procese proti kristjanom in v njih nastopali kot sodniki. Galerijev edikt vsebuje nekaj elementov, ki se v kratkih opisih ali le omembah predhodnih zakonov o toleranci ne omenjajo:

1. V uvodni utemeljitvi (poglavja 1–3) so izrazili cesarji ostro kritiko kristjanov, ki so jim očitali nelojalnost do države, trmoglavost, upornost ali kar nespamet ter razširjanje svojih idej na drugo prebivalstvo.⁸⁵ Sklicevanje na stare zakone (*leges ueteres*), javni red (*publica disciplina*) in običaje prednikov (*ueterum instituta*) spominja na edikt tetrarhov o sklepanju zakonske zveze in na njihov edikt proti manihejcem iz leta 302.⁸⁶ »Spametovanje« (*reditio ad bonam mentem*), ki ga je zahteval zakon, so v preiskovalnih postopkih proti kristjanom sodniki postavljali kot pogoj za oprostilno sodbo. V tem pomenu nastopa v protokolih procesov proti kristjanom.⁸⁷ Galerijev očitek kristjanom, da so svojo vero širili na druge, spominja na Plinijev očitek, da se krščanstvo širi »kot kuga«, in

Laktancijevo besedilo edikta (SC 39, 117–118, z nekaj izboljšavami, ki jih je predlagal Städele v FC 43, 180–182: 1. *Inter cetera, quae pro rei publicae semper commodis atque utilitate disponimus, nos quidem uolueramus antehac iuxta leges ueteres et publicam disciplinam Romanorum cuncta corrigere atque id prouidere, ut etiam Christiani, qui parentum suorum reliquerant sectam, ad bonas mentes redirent, 2. siquidem quadam ratione tanta eosdem Christianos uoluntas inuasisset et tanta stultitia occupasset, ut non illa ueterum instituta sequerentur, quae forsitan primum parentes eorundem constituerant, sed pro arbitrio suo atque ut isdem erat libitum, ita sibimet leges facerent quas obseruarent, et per diuersa uarios populos congregarent. 3. Denique cum eiusmodi nostra iussio extitisset, ut ad ueterum se instituta conferrent, multi periculo subiugati, multi etiam deturbati sunt. 4. Atque cum plurimi in proposito perseuerarent ac uideremus nec diis eosdem cultum ac religionem debitam exhibere nec Christianorum deum obseruare, contemplationem mitissimae nostrae clementiae intuentes et consuetudinem sempiternam, qua solemus cunctis hominibus ueniam indulgere, promptissimam in his quoque indulgentiam nostram credidimus porrigendam, ut denuo sint christiani et conuenticula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agent. 5. <Per> aliam autem epistolam iudicibus significaturi sumus, quid debeant obseruare. Unde iuxta hanc indulgentiam nostram debebunt deum suum orare pro salute nostra et rei publicae ac sua, ut undique uersum res publica perstet[ur] incolumis et securi uiuere in sedibus suis possint.*

⁸⁵ Plinius, *Epistula* 10, 96, 3 (Guyot/Klein, Das frühe Christentum, 38–40; 320–323) je kristjanom očital trmo in neupogljivo upornost (*pertinacia, inflexibilis obstinatio*), njihovo vero je označil z izrazom *amentia* (nespamet ali celo »norost«), kot *superstitio prava, immodica* (izprijeno in nezumno praznoverje) ali *flagitia* (sramotna dejanja). Prim. Bratož, Rimska zgodovina, 426–428.

⁸⁶ *Mosaicarum et Romanarum legum collatio* 6, 4, 1–3 (FIRA II, 558–560); 15, 3, 2 (FIRA II, 580); gl. Corcoran, *Empire of the Tetrarchs*, 135–136, št. 37; 173–174, št. 3.

⁸⁷ Prim. *Acta martyrum Scilitanorum* 1 (Atti e passioni dei martiri, 100): '*Potestis indulgentiam domini nostri imperatoris promereri, si ad bonam mentem redeatis*'. 'Lahko dosežete odpuščanje našega gospoda cesarja, če se boste povrnili k zdravi pameti'). Guyot/Klein, Das frühe Christentum, 413.

na Dioklecijanov očitek manihejcem, da svoje zmotne nauke širijo na druge.⁸⁸ Če sodimo po tem očitku, se zdi upravičena domneva, da država krščanstva ne bi preganjala v primeru, če bi le-to ostalo omejeno na eno etnično skupino (kot na primer judovstvo) ali če bi obstajalo znotraj zaprte manjše skupine, ki bi jo država zlahka nadzorovala. V vsebinskem in jezikovnem oziru se uvodna kritika kristjanov zelo verjetno opira na neohranjeni Dioklecijanov edikt o preganjanju s konca februarja 303.⁸⁹ Galerij in njegovi sovladarji so pri sklicevanju na edikt o preganjanju in ob omembi njegovega izvajanja skušali s pravniško frazeologijo vsaj deloma prikriti in s tem navidezno zmanjšati dejansko nasilje nad kristjani: oznaka, da so bili kristjani *periculo subiugati* (izpostavljeni nevarnosti) se nanaša na procese z mučnim zasliševanjem in obsodbami na smrt, izraz *deturbati* (v nedoločenem pomenu »kaznovanja« ali »pregona«) pa spominja na besedno zvezo *vita deturbati*, ki je označevala »odstranitev« ali »likvidacijo« obsojenih.⁹⁰ Vsekakor je pomenljivo dejstvo, da je Konstantin kot tedaj kristjanom najbolj naklonjeni tetrah pristal na Galerijevo besedilo, ki je moralno obsodilo kristjane za njihovo ravnanje v preteklosti in s tem opravičevalo njihovo preganjanje.

2. V osrednjem delu edikta (poglavje 4) so Galerij in njegovi sovladarji priznali neuspeh preganjanja. Kristjani se kljub procesom in kaznovanju niso uklo-nili ediktu in niso hoteli častiti državnih bogov, svojega boga pa niso mogli častiti, ker jim je država to preprečevala. V tem primeru ne gre za očitek kristjanom, da so ateisti, pač pa za ugotovitev, da so v času preganjanja postali skupina brez religije: poganske bogove so zavračali, svojega boga pa zaradi razrušenja cerkva, požiga svetih knjig in pregona duhovnikov niso mogli častiti. Po predstavah antične dobe je bilo tako stanje nenormalno. Tudi za nasprotnike krščanstva je bilo stanje, ko je bila neka skupina prebivalstva potisnjena v brezbožnost, slabše od čaščenja nepriznanega ali »spornega« božanstva, kot sta bila krščanski ali

⁸⁸ Plinius, *Epistula* 10, 96 (Guyot/Klein, *Das frühe Christentum*, 40); *Mosaicarum et Romanarum legum collatio* 15, 3, 1 (FIRA 2, 580): ... *quaedam genera inanissima ac turpissima doctrinae superstitionis inducere suadent, ut sui erroris arbitrio pertrahere et alios multos uideantur*... (... trudili so se, da bi uvedli neke vrste povsem ničvrednih in kar se da sramotnih praznoverij, da bi svojo zmoto razširili tudi na mnoge druge ...).

⁸⁹ Corcoran, *Empire of the Tetrarchs*, 179–181; Kuhoff, *Diokletian und Tetarchie*, 875.

⁹⁰ Z besedno zvezo *in periculum vocari* (ali *periclitari*) je procese proti kristjanom označil že Plinius, *Epistulae* 10, 96 (Guyot/Klein, *Das frühe Christentum*, 40; 323, št. 17). Evzebij je v svojem prevodu Galerijevega edikta pravniško brezbarvno oznako dopolnil z dodatkom pojasnjevalne vsebine: »... in so bili usmrčeni na vse mogoče načine« (SC 55, 40–41, op. 6). Rufin pa je v latinskem prevodu Evzebijev besedilo še razširil (GCS 9, 2/2, 795): ... *plurimi eorum periculis se potius subicere mortisque innumerabiles tolerare quam oboedire praeceptis talibus maluerunt* (... številni med njimi so se raje izpostavili [smrtni] nevarnosti in prenesli neštevilne oblike smrti, kot da bi se podredili takšnim ukazom). Prim. Moreau, *Commentarie*, 392–393; Guyot/Klein, *Das frühe Christentum*, 413 op. 124.

judovski bog.⁹¹ Z izpostavitvijo dejstva, da je politika državne prisile potisnila kristjane v nemogoče stanje brezbožnosti, so cesarji želeli prikriti tedaj povsem očiten neuspeh preganjanj, ki ga niso nikdar priznali. Pri reševanju vprašanja družbene skupine kristjanov, ki je ostala brez religioznega življenja, so se sklicevali na visoke vladarske ideale, ki naj bi jih poosebljali, kot je bila *clementia* (*philanthropía*) v pomenu prizanesljivosti ter tej sorodna *indulgentia* (*syngnóme*) v pomenu pripravljenosti na takojšnje odpuščanje oziroma pomilostitev.⁹² Na tej podlagi so bili zaprti kristjani nemudoma izpuščeni.⁹³ Cesarji so legalizirali pravni položaj kristjanov (... *ut denuo sint Christiani*) in jim ponovno dovolili ureditev »shajališč« (*et conventicula sua componant*), s katerimi so mišljene cerkve, kot potrjuje predhodna in kasnejša uporaba tega izraza v Laktancijem spisu.⁹⁴ Čeprav Galerijev edikt ne omenja vračila cerkvenih poslopij, ki so bila na ozemlju celotnega cesarstva porušena, predpostavlja že samo dovoljenje kristjanom, da obnovijo svoja svetišča, predhodno povračilo porušenih ali poškodovanih objektov. Po sami dikciji zapisa je Galerijev edikt dajal kristjanom manj kot Galienov edikt iz leta 260 (vračilo cerkva in pokopališč), prav tako manj kot Konstantinova *sanctio* in Maksencijeva *indulgentia*, po katerih so bile kristjanom povrnjene cerkve v Galiji, Britaniji in Hispaniji (306) ter nato v Italiji in Afriki (najpozneje 308). Domnevati moremo, da je nameraval cesar ta vprašanja reševati v pismu provincialnim namestnikom.⁹⁵ Vsekakor je v duhu te politike

⁹¹ Prim. Moreau, *Commentarie*, 393; Guyot/Klein, *Das frühe Christentum*, 413–414, op. 125; Städele, *Laktanz*, 183, op. 120. Prim. Cassius Dio 52, 36, 2 (Mecenas je cesarju Avgustu priporočil, naj kaznuje tiste, ki bi uvajali nove bogove, obenem pa »naj nikomur ne dovoli, da bi bil brezbožec ali čarovnik«).

⁹² Vladarski vrline *clementia* in *indulgentia* se omenjata tudi v Dioklecijanovem ediktu o zakonski zvezi (*Mosaicarum et Romanarum legum collatio* 6, 4, 3 [FIRA 2, 559]). Moreau, *Commentarie*, 394, št. 17.

⁹³ Lactantius, *De mortibus persecutorum* 35, 2 (SC 39, 118).

⁹⁴ Prim. Lactantius, *De mortibus persecutorum* 15, 7 (SC 39, 94 in 290–291). Evzebij je dodal pojasnjevalno glosso: »in si ponovno zgradijo poslopja, v katerih so se zbirali«, ki jo je Rufin v latinskem prevodu še nekoliko razširil (... *conuenticula, in quibus orare consueverunt, extruant et reaedificent*. ... si zgradijo in obnovijo svetišča, v katerih so običajno molili). Kot *loca, ad quae convenire consueverunt* (kraji, kjer so se navadno shajali) ali *conuenticula* se omenjajo cerkveni objekti na več mestih v t. i. Milanskem ediktu (*De moribus persecutorum* 48, 7–9; 13 [... *ut conventicula <in> statum pristinum redderentur*. ... da se cerkve postavijo v prejšnje stanje]), ki je postal podlaga za ureditev razmer na Vzhodu po zmagi nad Maksiminom Dajo spomladi 313.

⁹⁵ Izraz »sodniki« označuje na tem mestu v prvi vrsti provincialne namestnike, ki so imeli sodno oblast s pravico izrekanja smrtni kazni in so bili dejanski izvajalci preganjanja kristjanov. Zaradi Galerijeve smrti le nekaj dni po objavi edikta verjetno ti napotki niso bili nikoli izdani. Upravičena je domneva, da so ti napotki vsebovali povračilo zaplenjenega premoženja, saj naj bi po Laktanciju (*De moribus persecutorum* 33, 11) cesar v času mučne bolezni obljubil, »da bo obnovil božje svetišče in dal zadoščenje za svoj zločin« (... *exclamat se restitutum dei templum satisque pro scelere facturum*).

Konstantin v zimi 312/313 ponovno odredil povračilo cerkva katoliški cerkvi na Zahodu,⁹⁶ prav tako je določbe Galerijevega edikta na območju Ilirika in Trakije uveljavil Licinij. Oba cesarja sta svojo politiko do kristjanov uskladila na sestanku v Milanu februarja 313. 'Milanski edikt', čigar besedilo je kristjanom neprimerno bolj naklonjena kot Galerijevo, vsebinsko pa ne prinaša bistvenih novosti, je na Zahodu in v Iliriku že uveljavljeno versko svobodo razširil na Vzhod, kjer je bilo krščansko prebivalstvo najbolj številno.⁹⁷

3. Cesarji so v sklepnem delu edikta (poglavje 5) v duhu podobnih razglasov splošne veljave zahtevali od kristjanov, da prosijo Boga za zdravje cesarjev in za blagor države. Z Galerijevo zahtevo so postale molitve kristjanov v verskem, moralnem in pravnem oziru izenačene s poganskimi žrtvovanji. Ta določba je dodatno potrdila legalnost krščanstva in mu priznala njegovo državotvorno vlogo.⁹⁸

⁹⁶ Eusebius, *Historia ecclesiastica* 10, 5, 15–17; 10, 6, 1–5 [SC 55, 107–108; 110–111; GCS 9, 2/2, 887; 890]). O kronologiji gl. Barnes, *The New Empire*, 239–240.

⁹⁷ Lactantius, *De mortibus persecutorum* 48, 2–13 (SC 39, 132–135; Moreau, *Commentaire*, 456–464; Creed, *Commentary*, 121–122); v podrobnostih malo drugačno besedilo sporoča Eusebius, *Historia ecclesiastica* 10, 5, 2–14 (SC 55, 104–107; GCS 9, 2/2, 883–887). T. i. Milanski edikt je dogovor med Konstantinom in Licinijem na sestanku v Milanu (med 6. jan. in 16 feb. 313) o skupni verski politiki, ki je predvidevala uveljavitev norm Galerijevega tolerančnega edikta za celotno cesarstvo. Dogovor je bil potreben, ker Maksimin Daja na Vzhodu Galerijevega edikta ni upošteval in je kristjane še naprej preganjal. Cesarja sta sestavila pismo Maksiminu, v katerem sta mu poročala o zmagi nad Maksencijem, pismu pa sta dodala spremno besedilo, ki ga je Evzebij označil kot »najpopolnejši zakon za kristjane« (Eusebius, *Historia ecclesiastica* 9, 12 [SC 55, 64]; prim. *Historia ecclesiastica* 9, 9a, 12 [SC 55, 67]). Ta tekst je kasneje služil kot podlaga Licinijevemu pismu provincialnim namestnikom na Vzhodu, s katerim je razglasil za kristjane (pa tudi za pripadnike drugih religij) popolno versko svobodo ter odredil obvezno povračilo tistega premoženja, ki je bilo kristjanom zaplenjeno med preganjanji. Laktancij poroča le o Konstantinovem pismu Maksiminu, ki naj bi slednjega »prestrašilo« (*De mortibus persecutorum* 37, 1; 45, 1 [SC 39, 120; 128]; Moreau, *Commentaire* 404–406; 445–446; Creed, *Commentary*, 120, št. 15), tako da je naročil svojemu pretorijanskemu prefektu, naj preneha s preganjanjem kristjanov (Eusebius, *Historia ecclesiastica* 9, 9a, 1–9; SC 55, 65–67). Dokaj verjetno je, da sta besedili, ki ju navajata Laktancij in Evzebij, identični. V tem primeru je neobstoječi Milanski edikt v jedru Konstantinov tekst, s katerim je Licinij na milanskem sestanku soglašal. Po zmagi nad Maksiminom Dajo je to besedilo v svoji redakciji (tudi v tej nastopa Konstantin na prvem mestu) objavil kot cesarsko napotilo provincialnemu namestniku Bitinije (*litterae ad praesidem datae*) v Nikomediji 13. junija 313 v izvirni latinski verziji (Laktancijevo besedilo), v drugi polovici istega leta pa je provincialni namestnik Palestine objavil v Cezareji dokument v grškem prevodu (Evzebijevo besedilo). T. i. Milanski edikt po svoji pravni obliki ni edikt, niti ni bil objavljen v Milanu, pač pa je tam nastala njegova idejna zasnova, na kateri temelji Licinijev reskript. Prim. Corcoran, *Empire of the Tetrarchs*, 158–160 (št. 66); Kuhoff, *Diokletian and Tetrarchie*, 924–926; Herrmann-Otto, *Konstantin der Große*, 77–78.

⁹⁸ Okrepitev rimske religije s povečanjem števila vernikov v bogove je navedel kot glavni razlog za splošno podelitev rimskega državljanstva prebivalstvu provinc Karakalov zakon o državljanstvu (*Constitutio Antoniniana*; FIRA I, 445–449 št. 88). Po mnenju, ki ga je izrazil Moreau, *Commentaire*, 395, št. 25, naj bi Galerij verjel v obstoj boga, ki so ga častili kristjani, le da ga je

5. Sklep

Ker se je ohranil samo Galerijev edikt, medtem ko so drugi zakoni v prid kristjanov poznani po praviloma kratkih opisih v historiografskih in drugih besedilih, je primerjava med oblikami in vsebinami verske tolerance v polstoletnem razdobju od Galienovega do Galerijevega edikta mogoča le v omejenem obsegu. Različne oblike tolerance do krščanstva nastopajo pod različnimi oznakami: kot »svoboda« (*libertas, eleuthería*), »mir« (*pax, eiréne*), v novodobnem prevodu armenske in sirske verzije Evzebijeve kronike v latinščino tudi »razbremenitev« (*leuamentum*), »pravica« (*iustitia*), »obnovitev vere« (*religio restituta*) ali kot »dovoljenje« v smislu odpuščanja kristjanom zaradi njihovega predhodnega zavračanja državne vere in s tem dopustitev obstoja njihove vere (*indulgentia, synónome*). Izraz »toleranca« (*tolerantia*) v pomenu dopuščanja obstoja neke verske skupine v teh besedilih ne nastopa.⁹⁹

Če pustimo ob strani pozno in vsebinsko napačno izročilo o kristjanom naklonjenem cesarju Karinu in upoštevamo le primere, ki temeljijo na avtentičnih virih, je razvidno, da nobeden med cesarji, ki so krščanstvo v večji ali manjši meri dovoljevali, ni bil kristjan. Tako v primeru preganjanj kot tudi v primeru dejanske tolerance ni neke zakonitosti, saj sta bila oba pojava odvisna od individualne odločitve posameznih cesarjev, ki je običajno temeljila na trenutnih političnih razmerah. Posamezni cesarji so začeli s preganjanji kmalu po nastopu vlade (na primer Decij), drugi so se posvetili temu zahtevnemu notranjepolitičnemu vprašanju potem, ko so zavarovali državo pred zunanjo nevarnostjo (na primer Valerijan in Avrelijan). Dioklecijan je sprožil preganjanje v osemnajstem letu vlade oziroma deset let po ustanovitvi tetrarhije, že v času priprav na zaključek prve in nastop druge generacije vladarjev. Politični in ne ideološki ali verski razlogi so narekovali tudi preklic preganjanj, kar je najbolj razvidno pri prvem

štel za škodljivo božanstvo, podobno kot so kristjani videli v poganskih bogovih demone. Celo filozof Kels (Celsus), ki je bil velik nasprotnik krščanstva, je po Origenovih besedah računal na sodelovanje kristjanov v javnem življenju, »ko je to potrebno zato, da se ohranijo zakoni in vera« (*Contra Celsum* 8, 75; spis iz časa okrog 178). O molitvah kristjanov v prvih stoletjih za državo, cesarja in tudi same preganjalce gl. Guyot/Klein, *Das frühe Christentum*, 212–220 in 260–261 ter 426–429 in 454–455; prim. tudi Leadbetter, *Galerius*, 225. Zadržke do take razlage je izrazil Brandt, *Geschichte der Kaiserzeit*, 142. Po njegovem mnenju edikt ni kristjanom naklonjeno zakonsko besedilo, na podlagi katerega naj bi se ti vključili v rimsko družbo, pač pa se obrača nanje s pozivom, naj bodo v bodoče bolj pozitivno nastrojeni do rimske države; zaradi protikrščanske intonacije naj bi bil Galerijev tolerančni edikt cesarjeva apologija preganjanj s koncesijo kristjanom. Kot tak naj ne bi mogel postati podlaga za kasnejši Konstantinov preobrat v krščanstvo.

⁹⁹ Gl. Kranjc, *Toleranca kot pravni izraz*, 221–224. Glagol *tolerare* nastopa v obravnavanih besedilih samo v Rufinovem prevodu Evzebijeve Cerkvene zgodovine, kjer je prevajalec »dodal« svoj komentar (gl. op. 90), pa tudi v tem edinem primeru z drugačnim pomenom.

in zadnjem obravnavanem primeru: Galien se je odločil zanj v izjemno težkem položaju po porazu v vojni s Perzijo in ob soočenju z razsulom znotraj države, Galerij pa v razmerah, ko se je sistem tetrarhije šest let po koncu prve tetrarhije znašel na poti propada, ko se je preganjanje izkazalo za neuspešno, sam pa je bil telesno in duševno strt od težke bolezni.

Pred Galerijevim ediktom nista zanesljivo poznani niti pravna oblika niti točna vsebina zakonskih besedil v korist kristjanov. Pri Galienu se omenjajo edikti(!) s cesarjevim pisnim odgovorom škofom, ob tem tudi njegov odlok, naslovljen na druge škofo, kar vse naj bi kristjanom prineslo »svobodo« oziroma »mir«. Škof Viktorin v Komentarju k Razodetju na enem mestu meri na potrditev zakona o preganjanju v senatu, kar se je zgodilo v času, ko je bila cerkev v praksi deležna tolerantnega obnašanja države (*indulgentia*). Ravnanje Konstancija I., kot člana vladarskega kolegija sicer soizvajalca edikta o preganjanju, kaže na elemente tolerance, ki so izhajali iz specifičnih razmer. Zaradi majhnega števila kristjanov na njegovem ozemlju in šibke cerkvene organizacije je bilo izvajanje edikta o preganjanju v celotnem obsegu nepotrebno. Kljub drugačnemu ravnanju ni prišel v spor s svojimi sovladarji, nasprotno, ob zamenjavi na prestolu je prevzel dotedanjo Dioklecijanovo vlogo prvega med tetrarhi. Čeprav je preganjanje po zamenjavi na prestolu trajalo dalje, ga Konstancij ni izvajal, prav tako ne njemu podrejeni cezar Sever, s čimer je bilo preganjanje na Zahodu v primerjavi z Vzhodom krajše kar za pet let. Oba samooklicana vladarja naslednje generacije, Konstantin, ki je bil sprejet v vladarski kolegij, in Maksencij, ki je bil zavržen, sta v zgodnji dobi svoje vlade (prvi leta 306, drugi najverjetneje 308) ukinila veljavnost edikta o preganjanju. S tem sta na Zahodu vzpostavila stanje, ki ga je v Iliriku in na Vzhodu vzpostavil šele Galerijev edikt.

Če je ta edikt zanesljiv mejnik, da je krščanstvo postalo *religio licita*, se postavlja vprašanje, kakšen je bil njegov pravni položaj pred tem, v obdobjih, ko ni bilo preganjanj. Po dikciji Galerijevega edikta so kristjani ponovno (*denuo*) dobili svobodo veroizpovedi; tudi Maksencij je po Optatovih besedah *obnovil* kristjanom svobodo, podobno označuje Laktancij Konstantinov odlok ob nastopu vlade kot *obnovo* verske svobode. Vsa tri navedena besedila se sklicujejo na stanje pred objavo edikta o preganjanju, ko so kristjani v praksi uživali versko svobodo. Domneve, da se za to predstavo skriva Galienov edikt, po katerem naj bi krščanstvo postalo *religio licita*, se ne da dokazati. Besedilo, ki ga je ohranil Evzebij, za to ne daje trdne podlage. Več dogodkov v razdobju od 260 do 303 kaže na neupoštevanje Galienovega zakona, medtem ko je Viktorin Ptujski v svoji historični refleksiji označil kot dobo verske svobode čas pred Decijem ali Valerijanom. Kot se zdi, so se pisci naštetih zakonskih besedil vključno z Galerijem sklicevali na čas, ko preganjanj v praksi sicer ni bilo, vendar pa pravna podlaga za njihovo odpravo ni obstajala.

Viri in literatura

Okrajšave

AA SS	<i>Acta sanctorum</i> , 3. izdaja (Paris 1863 ss.).
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i> (Berlin – New York).
BHG	<i>Bibliotheca hagiographica Graeca</i> . 2. izd. H. Delehaye (Bruxelles 1909); 3. izd. F. Halkin (<i>Subsidia hagiographica</i> 8 a, Bruxelles 1957).
BHL	<i>Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis</i> . Edd. Socii Bollandiani (Bruxelles 1898–1899).
BHL N.Suppl.	<i>Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis. Novum Supplementum</i> , ed. H. Fros (<i>Subsidia hagiographica</i> 70, Bruxelles 1986).
CCSL	<i>Corpus Christianorum. Series Latina</i> (Turnhout).
CSEA	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis</i> (Aquileia, Roma).
CSEL	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> (Wien).
CSHB	<i>Corpus scriptorum historiae Byzantinae</i> (Bonn).
FC	<i>Fontes Christiani</i> (Freiburg, Turnhout).
FIRA I, II	<i>Fontes iuris Romani anteiustiniani</i> , Pars I: <i>Leges</i> , ed. S. Riccobono; Pars II: <i>Auctores</i> , ed. J. Baviera, J. Furlani (Firenze 1968).
GCS	<i>Die Griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte</i> (Berlin).
MGH	<i>Monumenta Germaniae Historica</i> (Berlin, Hannover, München).
MGH AA	<i>Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi</i> (Berlin, München).
PG	Migne, J.-P., <i>Patrologiae Graecae cursus completus</i> (Paris).
PL	Migne, J.-P., <i>Patrologiae Latinae cursus completus</i> (Paris).
PL Suppl. I	<i>Patrologiae Latinae cursus completus</i> , Supplementum I. (Paris 1958).
PLRE I, II	<i>The Prosopography of The Later Roman Empire I. A.D. 260–395</i> , ed. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. R., Morris (Cambridge ² 1975).
SC	<i>Sources Chrétiennes</i> (Paris).

Viri

Acta Cypriani, v: *Acti e passioni dei martiri*. Introduzione di A. A. R. Bastiaensen. Testo critico di A. A. R. Bastiaensen, A. Hilhorst, G. A. A. Kortekaas, A. P. Orbán, M. M. van Assendelft (Scrittori greci e latini, Fondazione Lorenzo Valla, ⁴1998), str. 192–231 (edicija vira s prevodom); str. 478–490 (komentar).

Acta martyrum, ed. T. Ruinart (Ratisbonae 1859).

The Acts of the Christian Martyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo (Oxford 1972).

Augustinus, *De civitate Dei*, ed. B. Dombart, A. Kalb (CCSL 47–48, Turnhout 1955).

Augustinus, *Epistulae* (PL 33).

Augustinus, *Breviculus collationis cum Donatistis*, v: *Gesta conlationis Carthaginensis anno 411, accedit Sancti Augustini Breviculus cum Donatistis*, ed. S. Lancel (CCSL 149A, Turnhout 1974), str. 259–306.

Augustinus, *Ad Donatistas post collationem liber unus* v: PL 43, st. 652–690.

Beda, *Chronica maiora ad A. DCCXXV. Chronica minora ad A. DCCIII*, ed. Th. Mommsen (MGH AA 13, Berlin ²1981), str. 223–333.

- Beda, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, v: Bède le Vénérable, Histoire ecclésiastique du peuple anglais, Tome I. Introduction et notes par A. Crépin, texte critique par M. Lapidge, traduction par P. Monat (SC 489, Paris 2005).
- Cassius Dio, *Roman History* (with the English Translation by E. Cary), vol. VI (The Loeb Classical Library, London, Cambridge (Massachusetts) 1968).
- Chronicon Paschale*, ed. L. Dindorf (CSHB 7, Bonn 1832); ponatis v: PG 92, st. 67–1146.
- Cyprianus, *Epistulae*, ed. G. F. Diercks (CCSL 3 C, Turnhout 1996).
- De decem virginibus*, v: (1) PL Suppl. 1, st. 172–174; (2) ed. M. Veronese (CSEA 2, 2002), str. 352–357; (3) Viktorin Ptujski, *Razlaga Razodetja in drugi spisi*, ed. M. Špelič (Cerkveni očetje 9, Celje 1999), str. 168–175.
- Eusebius, *Historia ecclesiastica*. Texte grec, traduction et notes par G. Bardy (SC 31, 41, 55, 73, Paris 1952, 1955, 1958, 1960).
- Eusebius Werke. *Die Kirchengeschichte*. Herausgegeben von E. Schwartz (GCS 9/1–3, Leipzig 1903–1909).
- Eusebius, *De martyribus Palaestinae*. Texte grec, traduction et notes par G. Bardy (SC 55, Paris 1958), str. 121–174.
- Eusebius Werke. 7. Bd. *Die Chronik des Hieronymus*. Herausgegeben und in 2. Auflage bearbeitet von R. Helm (GCS 47, Berlin 1984).
- Eusebius, *Chronicorum libri duo*. Armeniam versionem latine factam e libris manuscriptis recensuit H. Petermann, Hieronymi versionem e libris manuscriptis recensuit A. Schoene, Syriam epitomen latine factam e libro Londinensi recensuit E. Roediger (Berlin 1866).
- Eusebius von Caesarea, *De vita Constantini. Über das Leben Konstantins*. Griechisch-deutsch. Eingeleitet von B. Bleckmann, übersetzt und kommentiert von H. Schneider (Fontes Christiani 83, Turnhout 2007).
- Florus, *Martyrologium*, v: *Édition pratique des martyrologies de Bede, de l'Anonyme Lyonnais et de Florus*, ed. J. Dubois, G. Renaud (Paris 1976).
- Gildas Sapiens, *De excidio et conquestu Britanniae ac flebili castigatione in reges principes et sacerdotes*, ed. Th. Mommsen (MGH AA 13, München 21981), str. 1–85.
- P. Guyot, R. Klein (izd.), *Das frühe Christentum bis zum Ende der Verfolgungen. Eine Dokumentation*. Band 1: *Die Christen im heidnischen Staat*. Übersetzung der Texte von P. Guyot, Auswahl und Kommentar von R. Klein (Texte zur Forschung Bd. 60, Darmstadt 1993), str. 1–297.
- Hieronymus, *Chronica*: gl. Eusebius Werke 7. Bd. *Die Chronik des Hieronymus*.
- Hieronymus, *Chronica*: Saint Jérôme, Chronique. Continuation de la Chronique d'Eusèbe années 326–378, ed. B. Jeanjean, B. Lançon (Rennes 2004).
- Hieronymus, *De viris illustribus*, ed. M.E. Botecchia Dehò (CSEA 6/1, Aquileia, Roma 2009).
- Hieronymus, *Epistulae*: Lettres. Texte établi et traduit par J. Labourt, tome I–VIII (Paris 1949–1963).
- Hieronymus, *Commentariorum in Esaia libri I–XI. Prologus*, ed. M. Adriaen (CCSL 73, Turnhout 1963), str. 1–4.
- Hieronymus, *Apologia contra Rufinum*, ed. M.E. Botecchia Dehò (CSEA 6/1, Aquileia, Roma 2009), str. 41–237.
- Hieronymus, *Praefatio in omelias Origenis super Lucam Evangelistam*, v: Origène, *Homélies sur S. Luc*. Introduction, traduction et notes par H. Crouzel, F. Fournier, P. Périchon, (SC 87, Paris 1962).
- Historia Augusta: Valeriani duo, Gallieni duo*: Histoire Auguste, tome IV/2. Vie des deux Valériens et des deux Galliens. Texte établi par O. Desbordes et S. Ratti, traduit et commenté par S. Ratti (Paris 2002).
- Historia Augusta: Carus et Carinus et Numerianus*: Histoire Auguste, tome V/2. Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérien et Carin. Texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud (Paris 2002).

- Ioannes Malalas; gl. Malalas
Iordanes, *Romana et Getica*, ed. Th. Mommsen (MHG AA 5/1, München 1982).
V. Keil, *Quellensammlung zur Religionspolitik Konstantins des Großen* (Texte zur Forschung 54, Darmstadt 1989).
Lactantius, *De mortibus persecutorum*: De la mort des persécuteurs I. Introduction, texte critique et traduction de J. Moreau (SC 39, Paris 1954).
Lactantius, *De mortibus persecutorum*. Edited and translated by J. L. Creed (Oxford 1984).
Lactantius (Lucius Caecilius Firmianus Lactantius), *De mortibus persecutorum*. Proslov, predgovor, bilješke i kazalo N. Cambi. Prijevod N. Cambi i B. Lućin (Split 2005).
Lactantius, *Divinae institutiones*, v: Lactance, *Institutions divines, livre I*. Introduction, texte critique, traduction et notes par P. Monat (SC 326, Paris 1986); *Institutions divines, livre IV*. Introduction, texte critique, traduction et notes par P. Monat (SC 377, Paris 1992).
Laktanz, *De mortibus persecutorum. Die Todesarten der Verfolger*. Übersetzt und eingeleitet von A. Städele (FC 43, Turnhout 2003).
Liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire par L. Duchesne, Tome I (Paris 1955).
Malalas, *Chronographia*, ed. L. Dindorf (CSHB 14, Bonn 1831 ali PG 97, st. 65–718).
Mosaicarum et Romanarum legum collatio (FIRA 2, Firenze 1968), str. 541–589.
H. Musurillo; gl. *(The) Acts of the Christian Martyrs*.
Nicephoros Kallistos Xanthopoulos, *Historia ecclesiastica* (PG 145, st. 557–1332; PG 146; PG 147, 9–448).
Optatus Milevitanus, *Contra Parmenianum Donatistam*: Optat de Milève, Traité contre les Donatistes, Tome I. Introduction, texte critique, traduction et notes pa M. Labrousse (SC 412, Paris 1995).
Orosius, *Historiae adversus paganos*: Orosio, *Le storie contro i pagani*, vol. I–II, ed. A. Lippold (Fondazione Lorenzo Valla ⁴2001).
Panegyrici Latini: In Praise of Later Roman Emperors. Introduction Translation and Historical Commentary with the Latin Text of R. A. B. Mynors C. E. V. Nixon and B. Saylor Rodgers (Berkeley, Los Angeles, Oxford 1994).
Philostorgius, *Historia ecclesiastica*, v: Philostorgius *Kirchengeschichte mit dem Leben des Lucian von Antiochia und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, Hg. J. Bidez, 3. Aufl. von F. Winkelmann (GCS 21, Berlin 1981).
Pontius, *Vita Cypriani*, ed. A. A. R. Bastiaensen, v: Vite dei santi III. *Vita di Cipriano. Vita di Ambrogio. Vita di Agostino*. Introduzione di Ch. Mohrmann, testo critico e commento di A. A. R. Bastiaensen (Vite dei santi III, Fondazione Lorenzo Valla 1975).
Prosperus Tiro, *Epitoma chronicon*, ed. Th. Mommsen (MGH AA 9, München ²1981), str. 341–485.
Ruinart; gl. *Acta martyrum*.
Sidonius Apollinaris, *Carmina*, v: Gaius Sollius Apollinaris Sidonius, *Epistulae et carmina*, ed. C. Luetjohann (MGH AA 8, München ²2004).
Sulpicius Severus, *Chronica*. Introduction, texte critique, traduction et commentaire par G. de Senneville-Grave (SC 441, Paris 1999).
Venantius Honorius Clementianus Fortunatus, *Opera poetica*, ed. F. Leo (MGH AA 4/1, München 1981).
Victorin de Poetovio, *Sur l'Apocalypse, suivi du Fragment chronologique et de La construction du monde*. Introduction, texte critique, traduction, commentaire et index par M. Dulaey (SC 423, Paris 1997).
Victorinus Poetovionensis, *Opera: In Apocalypsin. De fabrica mundi. Fragmentum Chronologicum. De X virginibus*, ed. M. Veronese (CSEA 2, 2002), str. 233–357.

Viktorin Ptujski, *Razlaga Razodetja. In Apocalypsin. O zgradbi sveta. Kronloški fragment. O desetih devicah*. Prevedel, uvod in opombe napisal M. Špelič (Cerkveni očetje 9, Celje 1999). Ponatis previda v: S. Krajnc (ur.), Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700 – letnici smrti sv. Viktorina Ptujskega (Ptuj 2003), str. 7–28.

Literatura

- Alföldi A., Zu den Christenverfolgungen in der Mitte des 3. Jahrhunderts, v: *Klio* 31 (1938), str. 323–348.
- Angarano F. A., Trofimo, Dorimedonte e Sabazio, v: *Bibliotheca sanctorum* 12 (Roma 1969), str. 672–673.
- Andresen C., »Siegreiche Kirche« im Aufstieg des Christentums. Untersuchungen zu Eusebius von Caesarea und Dionysius von Alexandrien, v: *ANRW* II, 23,1 (1979), str. 387–459.
- Barceló P., Die Religionspolitik Kaiser Constantins des Grossen vor der Schlacht an der Milvischen Brücke (312), v: *Hermes* 116 (1988), str. 76–94.
- Bardy G., Notes, v: *Eusèbe de Césarée, Histoire ecclésiastique. Texte grec, traduction et notes par G. Bardy* (SC 31, 41, 55, 73; Paris 1952, 1955, 1958, 1960).
- Barnes T. D., *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge (Massachusetts), London 1982).
- Barzanò A., *Il cristianesimo nelle leggi di Roma imperiale* (Milano 1996).
- Bleckmann B., Konstantin der Große: Reformator der römischen Welt, v: F. Schuller, H. Wolff (ur.), *Konstantin der Große. Kaiser einer Epochenwende* (Lindenberg 2007), str. 26–68.
- Brandt H., *Geschichte der römischen Kaiserzeit. Von Diokletian und Konstantin bis zum Ende der konstantinischen Dynastie (284–363)* (Berlin 1998).
- Brandt H., *Konstantin der Grosse. Der erste christliche Kaiser* (München 2006).
- Bratož R., *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode* (Ljubljana 1986).
- Bratož R., *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio* (Udine, Gorizia 1999).
- Bratož R., Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana, v: S. Krajnc (ur.), *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700 – letnici smrti sv. Viktorina Ptujskega* (Ptuj 2003), str. 29–98.
- Bratož R., Verzeichnis der Opfer der Christenverfolgungen in den Donau- und Balkanprovinzen, v: A. Demandt, A. Goltz, H. Schlang-Schöningen (ur.), *Diokletian und die Tetrarchie. Aspekte einer Zeitwende* (Millenium-Studien – Millenium Studies Bd./vol. 1, Berlin, New York 2004), str. 209–252.
- Bratož R., Storicità del gruppo dei Canziani – Zgodovinska avtentičnost Kancijeve mučeniške skupine, v: G. Toplikar, S. Tavano (ur.), *I santi Canziani nel XVII centenario del loro martirio – Sveti Kancijani ob 1700-letnici mučeništva* (Ronchi dei Legionari 2005), str. 129–198.
- Bratož R., *Rimska zgodovina 1. Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 33, Ljubljana 2007).
- Brecht S., *Die römische Reichskrise von ihrem Ausbruch bis zu ihrem Höhepunkt in der Darstellung byzantinischer Autoren* (Rahden/Westf. 1999).
- Cambi N., Bilješke, v: *Lactantius, De mortibus persecutorum* (Split 2005), str. 137–188.
- Chastagnol, Quatre études sur la Vita Cari, v: *Bonner Historia-Augusta Colloquium 1977/1978* (Bonn 1980), str. 45–71.
- Christensen T., *Rufinus of Aquileia and the Historia Ecclesiastica, Lib. VIII–IX, of Eusebius* (Copenhagen 1989).

- Clarke G., Third-century Christianity, v: A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ur.), *The Cambridge Ancient History*, vol. 12 (Cambridge 2005), str. 589–671.
- Corcoran C., *The Empire of the Tetrarchs. Imperial pronouncements and government AD 284–324* (Oxford 2000).
- Creed J. L., Commentary, v: *Lactantius, De mortibus persecutorum* (Oxford 1984), str. 80–124.
- Curran J. R., *Pagan City and Christian Capital. Rome in the Fourth Century* (Oxford 2000).
- de Blois L., *The Policy of the Emperor Gallienus* (Leiden 1976).
- de Decker D., La politique religieuse de Maxence, v: *Byzantion* 38 (1968), str. 472–562.
- di Maio M., Zeuge J., Zotov N., Ambiguitas Constantiniana. The caeleste signum Dei of Constantine the Great, v: *Byzantion* 58 (1988), str. 333–360.
- Dölger F. J., Beiträge zur Geschichte des Kreuzzeichens III. 6. Das stehende Kreuz als Kürzung des Namens Christus, v: *Jahrbuch für Antike und Christentum* 3 (1960), str. 5–16.
- Dulaey M., *Victorin de Poetovio premier exégète latin I–II* (Collection des Études Augustiniennes, Séries Antiquité 139, Paris 1993).
- Dulaey M., Introduction, v: *Victorin de Poetovio, Sur l'Apocalypse, suivi du Fragment chronologique et de La construction du monde*. Introduction, texte critique, traduction, commentaire et index par M. Dulaey (SC 423, Paris 1997).
- Eck W., Das Eindringen des Christentums in den Senatorenstand bis zu Konstantin d. Gr., v: *Chiron* 1 (1971), str. 381–406.
- Eck W., Zur Christianisierung in den nordwestlichen Provinzen des Imperium Romanum, v: W. Eck, H. Galsterer (ur.), *Die Stadt in Oberitalien und in den nordwestlichen Provinzen des Römischen Reiches* (Mainz 1991), str. 251–261.
- Frend W. H. C., *Martyrdom and Persecution in the Early Church* (Oxford 1965).
- Girardet K. M., Christliche Kaiser vor Konstantin d. Gr., v: P. Kneissl, V. Losemann (ur.), *Imperium Romanum. Studien zu Geschichte und Rezeption. Festschrift für Karl Christ* (Stuttgart 1998), str. 288–310.
- Girardet K. M., *Die konstantinische Wende. Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantins des Großen* (Darmstadt 2006).
- Goltz A., U. Hartmann, Valerianus und Gallienus, v: P. John (ur.), *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235–284)*, Bd. I (Berlin 2008), str. 223–295.
- Gordini G. D., Sebastiano, santo, martire di Roma, v: *Bibliotheca sanctorum* 11 (Roma 1968), st. 776–789.
- Gottlieb G., *Christentum und Kirche in den ersten drei Jahrhunderten* (Heidelberg 1991).
- Grünewald T., *Constantinus Maximus Augustus. Herrschaftspropaganda in der zeitgenössischen Überlieferung* (Historia Einzelschriften 64, Stuttgart 1990).
- Guyot P., Klein R. (ur.), *Das frühe Christentum bis zum Ende der Verfolgungen. Eine Dokumentation. Band 1: Die Christen im heidnischen Staat* (Darmstadt 1993).
- Herrmann-Otto E., *Konstantin der Große* (Darmstadt 2007).
- Jeločnik A., *Čenturska zakladna najdba folisov Maksencija in tetrahije – The Čentur Hoard: Folles of Maxentius and of the Tetrarchy* (Situla 12, Ljubljana 1973).
- Jeločnik A., Kos P., *Zakladna najdba Čentur-C – The Čentur-C Hoard. Folles of Maxentius and of the Tetrarchy* (Situla 23, Ljubljana 1983).
- Keresztes P., The Imperial Roman Government and the Christian Church II. From Gallienus to the Great Persecution, v: *ANRW* II 23,1 (1979), str. 375–386.
- Kienast D., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie* (Darmstadt 2004).

- Kranjc J., Toleranca kot pravni izraz, v: T. Šenk (ur.), *Arhivistika, zgodovina, pravo. Vilfanov spominski zbornik* (Ljubljana 2007), str. 219–236.
- Kriegbaum B., Die Religionspolitik des Kaisers Maxentius, v: *Archivum historiae pontificiae* 30 (1992), str. 7–54.
- Kuhoff W., *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie* (Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2001).
- Laffranchi L., Il problematico segno della Croce sulle monete precostantiniane di Aquileia, v: *Aquileia nostra* 3 (1932), st. 45–52.
- Leadbetter B., *Galerius and the will of Diocletian* (New York 2009).
- Lehnen J., Zwischen Abkehr und Hinwendung. Äußerungen christlicher Autoren des 2. und 3. Jahrhunderts zu Staat und Herrscher, v: R. von Haehling (ur.), *Rom und das himmlische Jerusalem* (Darmstadt 2000), str. 1–28.
- Lepepey C., *L'impero romano e il cristianesimo* (Milano 1970).
- Leppin H., Maxentius 306–312, v: M. Clauss (ur.), *Die römischen Kaiser* (München 1997), str. 302–305.
- Leppin H., Ziemssen H., *Maxentius. Der letzte Kaiser in Rom* (Mainz 2007).
- Lizzi Testa R., Roma, Aquileia e Sirmium fra agiografia e fondazioni titolari, v: *Antichità Altoadriatiche* 57 (2004), str. 243–271.
- Lizzi Testa R., Gli Anicii, i Canziani e la Historia Augusta, v: G. Bonamente, H. Brandt (ur.), *Historiae Augustae Colloquium Bambergense* (Bari 2007), str. 279–294.
- A. Löhr W. A., Some observations on Karl-Heinz Schwarte's 'Diokletians Christengesetz', v: *Vigiliae Christianae* 56 (2002), str. 75–95.
- Manni E., Gallienus, v: *Reallexikon für Antike und Christentum* 8 (1972), st. 962–984.
- Maver A., *Religiosi et profani principes. Rimski cesarji od Avgusta do Teodozija v latinskem krščanskem zgodovinskem opisu 4. in 5. stoletja* (Maribor 2009).
- Mazzarino S., *Il pensiero storico classico* II/2 (Bari 1966).
- Millar F., *The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337)* (London 1992).
- Molthagen J., *Der römische Staat und die Christen im zweiten und dritten Jahrhundert* (Göttingen 1975).
- Moreau J., Commentaire, v: *Lactantius: De la mort des persécuteurs* II (SC 39, Paris 1954), str. 187–478.
- Moreau J., *Die Christenverfolgungen im römischen Reich* (Berlin 1961).
- Moretti P. F., *La passio Anastasiae. Introduzione, testo critico, traduzione* (Roma 2006).
- Pani G., Cerkev, rimski imperij in Antikrist v komentarju k Razodetju Viktorina Ptujkega, v: S. Krajnc (ur.), *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700 – letnici smrti sv. Viktorina Ptujkega* (Ptuj 2003), str. 227–241.
- Paschoud F., Commentaire, v: *Histoire Auguste V/2. Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérien et Carin*. Texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud (Paris 2002).
- Pietri C. e L., *Histoire du Christianisme des origines à nos jours II. Naissance d'une chrétienté (250–430)* (Paris 1995).
- Pietzner K., Die Christen, v: P. John (ur.), *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235–284)*, Bd. II (Berlin 2008), str. 973–1007.
- Rist J., Cyprian von Karthago und Paul von Samosata. Überlegungen zum Verständnis des Bischofsamtes im 3. Jahrhundert, v: R. v. Haehling (ur.), *Rom und das himmlische Jerusalem. Die frühen Christen zwischen Anpassung und Ablehnung* (Darmstadt 2000), str. 257–286.

- Sage M. M., The Persecution of Valerian and the Peace of Gallienus, v: *Wiener Studien* 96 (1983), str. 137–159.
- Schwarte K. H., Die Christengesetze Valerians, v: W. Eck (ur.), *Religion und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit. Kolloquium zu Ehren von F. Vittinghoff* (Köln, Wien 1989), str. 103–163.
- Schwarte K. H., Diokletians Christengesetz, v: R. Günther, S. Rebenich (ur.), *E fontibus haurire. Beiträge zur römischen Geschichte und zu ihren Hilfswissenschaften* (Paderborn, München, Wien, Zürich 1994), str. 203–240.
- Selinger R., *The Mid-Third Century Persecutions of Decius and Valerian* (Frankfurt am Main 2002).
- Sforza Barcellona F., Sebastian, v: *Lexikon des Mittelalters* 7 (1995), st. 1658–1659.
- Soraci., *L'opera legislativa e amministrativa dell'imperatore Severo Alessandro* (Catania 1974).
- Sordi M., *Il Cristianesimo e Roma* (Bologna 1965).
- Sordi M., I rapporti fra il Cristianesimo e l'Impero dai Severi a Gallieno, v: *ANRW* II 23, 1 (1979), str. 340–374.
- Sordi M., *I cristiani e l'Impero romano* (Milano 2004).
- Städele A., *Laktanz: gl. Laktanz (Viri)*.
- Stöver H. D., *Christenverfolgung im Römischen Reich* (München 1982).
- van der Straeten J., Actes des martyrs d'Aurelién en Gaule, v: *Analecta Bollandiana* 80 (1962), str. 116–141.
- Straub H., Iuppiter Consul, v: *Bonner Historia-Augusta Colloquium 1971* (Bonn 1974), str. 165–184.
- Špelič M., Viktorin Ptujski v družbi desetih devic, v: S. Krajnc (ur.), *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700 – letnici smrti sv. Viktorina Ptujškega* (Ptuj 2003), str. 257–270.
- Watson A., *Aurelian and the third century* (London, New York 1999).
- Ziegler J., *Zur religiösen Haltung der Gegenkaiser im 4. Jh. n. Chr.* (Kallmünz 1970).
- Ziegler M., Die Vita et passio Cypriani. Aussageabsicht und historischer Hintergrund, v: *Klio* 91 (2009), str. 458–471.

Salzburg na spodnještajerski Dravi in Savi v srednjem veku

Peter Štih

Uvod*

Ko je januarja 1438 umrl Friderik IX., zadnji moški predstavnik gospodov Ptujskih, ki so se s položaja ministerialov salzburških nadškofov povzpeli v sam vrh štajerskega deželnega plemstva, sta dala njegova sestra Ana in njen mož grof Johann von Schaunberg izdelati nagrobnik za Friderik grob v cerkvi ptujskega dominikanskega samostana. Danes v atriju ptujskega gradu nahajajoči se nagrobnik, ki je najlepši gotski spomenik svoje vrste v Sloveniji, je narejen iz znamenitega rdečega adnetskega marmorja iz bližine Halleina pri Salzburgu. Najnovejše umetnostnozgodovinske raziskave so ga pripisale t.i. mojstru iz Seeona, ki je bil »z veliko verjetnostjo«¹ identificiran s Hansom Paldaufom, kiparjem, ki naj bi pred preselitvijo v Salzburg imel svojo delavnico v Mühlodorfu.¹

Istočasno s Paldaufom je v Salzburgu živel tudi Conrad Laib, eden najpomembnejših slikarjev na območju alpskih dežel sredine 15. stoletja. Njegovo zadnje znano delo je ti. Ptujski oltar, ki ga je naslikal okrog 1460 in se nahaja v župnijski cerkvi sv. Jurija.² Po splošno uveljavljenem mnenju naj bi krilni oltar ptujske cerkvi podaril salzburški nadškof Burkhard von Weißpriach (†1466), katerega brat Sigismund je bil glavar v Brežicah in na Ptuj, nato pa je v doživljenski fevd prejel ptujski grad z glavarstvom in deželskim sodiščem.³ Toda izbira stranskih svetnikov na praznični strani odprtega oltarja, ki prikazuje poleg Marijine smrti v sredini še sv. Hieronima na levi in evangelista Marka na desni, namiguje na naročnika, ki je imel povezave z Benetkami ali beneško Furlanijo. V tej luči je zato prej misliti na enega od ptujskih trgovcev, ki so obogateli v tranzitni trgovini med Ogrsko in Benetkami. Potrditev prinaša drugi ptujski mestni staut, ki ga je leta 1513 aprobiral nadškof Leonhard iz Hodiš ob svojem obisku Ptuja, potem

* Razprava je nastala za simpozij ob emeritiranju prof. dr. Heinza Dopscha v Salzburgu (Stadt, Land und Kirche. Salzburg im Mittelalter und in der Neuzeit. Tagung zur Eremitierung von Heinz Dopsch. Salzburg 23.–24. 9. 2011) in je bila z naslovom Salzburg an der untersteirischen Drau und Save im Mittelalter v nemščini objavljena v zborniku: Peter Kramml (Hg.), Stadt, Land und Kirche. Salzburg im Mittelalter und in der Neuzeit (Salzburg Studien 13, Salzburg 2012), 85–112.

¹ Vidmar, Herren von Pettau, 321–325.

² Gl. Gotika v Sloveniji, 325–328.

³ O povezavah Weißpriških s Ptujem gl. nazadnje Hajdinjak, Ptuj in njegove elite, 276 sl. z genealoško preglednico v prilogi 2.

ko je moral v t.i. Ogrski vojni izgubljeno mesto odkupiti od Maksimilijana I.⁴ V njem so omenjeni ustanovitelji posameznih oltarjev v cerkvi sv. Jurija, med katerimi sta bila tudi Nikolaj Greul, ki se kot ptujski meščan omenja med letoma 1452 in 1459, in njegova žena Margareta, ki sta ustanovila oltar v čast Marijine smrti in sv. Marka.⁵

Navedena kulturnozgodovinska primera iz poznega obdobja salzburškega gospostva na Ptuj ilustrirata eno najbolj značilnih potez zgodovine slovenskega prostora od zgodnjega srednjega veka naprej – stike in povezave, ki jih je imel z bavarsko-avstrijskim prostorom in ki so v mnogočem sooblikovali njegovo zgodovinsko podobo. Ti so se začeli že v agilulfinški dobi s pokristjanjevanjem, kjer je šla prav Salzburgu z njegovim misijonom v Karantaniji in nato v Panoniji vodilna in pionirska vloga hkrati. Integracija v krščanstvo občestvo, vključitev v bavarsko Vzhodno krajino z vsemi socialnimi, pravnimi, gospodarskimi in gospostvenimi posledicami, posestna uveljavitev bavarskega plemstva in nič manj tudi škofij na velikem ozemlju od avstrijske Donave do slovenske Save in celo Istre ter s tem zvezana stoletja dolga intenzivna kolonizacijska dejavnost, ki je do temelja preoblikovala kulturno pokrajino in s prihodom nemško govorečega prebivalstva v prostor slovanskega jezika tudi njegovo jezikovno-etnično podobo, je ustvarila edinstven in kompleksen kulturni prostor.

Njegovo kulturno in jezikovno kompleksnost je že v 16. stoletju zaznal Primož Trubar, ki je leta 1562 zapisal: *Der oberen Windischen Ländern / gemeines Volck / als die Windischen Märcker / die in Mätlinger Boden / vnnd vmb Newenstatt / Gürckfeld / vnnd in derselbigen Gegendt wonen / seind schier auch der Art vnd Sitten / wie die Crobaten vnd Sürffen / die vor den Türcken / vnd auß der Türckey zu jnen geflohen seind. Die am Kharst / vnd in der Graueschafft Görtz vnd Histerreich sitzen / der ein thail halt sich auff Crobatisch / der ander auff Wällisch / mit Sitten vnd Glauben. Wölche aber in Lands Crain / Vndersteyer vnd Kernten sitzen vnnd jr Wohnung haben / die halten sich nach Art vnd Aigenschafft der Teutschen / klaiden sich auch auff deutsch / allein das die Weiber tragen besondere lange Schlayer am Kopf.*⁶

Z *die oberen Windischen Länder* je Trubar mislil tiste pokrajine notranjeavstrijskih dežel, ki so bile poseljene s slovanskim prebivalstvom. Celoto, ki so jo predstavljale *die oberen Windischen Länder* je opredeljeval le »slovenski jezik«

⁴ Podrobneje o tej vojni, ki je bila usodnega pomena za nadaljno usodo salzburških posesti in pravic na spodnjem Štajerskem gl. Dopsch, Salzburg und der Südosten, 29 sl.; Niederstätter, Jahrhundert der Mitte, 185 sl.

⁵ Statut mesta Ptuja 1513, čl. 2, str. 66: *Inn den eeren Marie schidung unnd sannd Marcus altar in sannd Georgen pharrkirchen zu Petaw ist ain kaplan, den haben Niclas Grewl unnd Margareth sein hawsfraw gestiftt.* Gl. Hajdinjak, Ptuj in njegove elite, 286.

⁶ Truber, Deutsche Vorreden, 210. Gl. tudi Katičič, Ein Ausblick, 95 sl.

(*windische Sprache*),⁷ ki je jasno definiral tudi njene meje. Jezik je bilo tisto pre-sečišče, ki je povezovalo *gemeines Volck*, ki ni živel samo v različnih političnih entitetah, ampak je izkazovalo tudi veliko kulturno raznolikost. Področje na robu, na južni meji, se je jasno razlikovalo od razmer v centralnih predelih ali od tistih na zahodni meji priti Italiji. Že sami po sebi kulturno heterogeni hrvaški, srbski in drugi prebežniki pred Turki – uskoki – so tvorili skupaj z domačim prebivalstvom posebni kulturni *facies* znotraj *der oberen Windischen Länder*. Na Krasu in Goriškem je bil opazen močan »laški«, se pravi romanski oz. italijanski vpliv. Prav tako v Istri, kjer pa je del taistega slovanskega prebivalstva, ki ga je Trubar štel med bralstvo svojih »slovenskih« knjig, spadal še k hrvaškemu kulturnemu krogu. Središnji predeli *der oberen Windischen Länder* na Kranjskem, Koroškem in spodnjem Štajerskem pa so imeli v kulturnem oziru nemški obraz. Tamkajšnje slovansko prebivalstvo je bilo po Trubarjevih besedah popolnoma integrirano v nemško kulturno pokrajino in se je od nje razlikovalo le po specifičnem elementu ženske noše.

Kompleksnost kulturnega prostora dodatno osvetljuje še njegova jezikovna podoba, o kateri je vedel Trubar na istem mestu povedati sledeče: *Vnd der Oberen Windischen Ländern / Lands Oberkeit / Grauen / Freyherren / vnd die vom Adel / können gut Teutsch / vnd jr vil Lateinisch und wälisch. Dergleichen vil Burger / Priester vnnd Münch reden Teutsch. Aber der gemein vngewandert Man durch auß / redet nur die Windische Sprach.*⁸ S temi nekaj besedami je zelo natančno opisana sociolingvistična situacija v *die oberen Windischen Länder*. To še zdaleč ni bil jezikovno monoliten prostor, kot bi nemara lahko sklepali iz njegovega poimenovanja, ampak izrazito večjezičen, kjer pa so bile posamezne jezikovne prakse družbeno pogojene. »Slovenščino« (*windische Sprache*)⁹ so kot edini jezik govorili samo preprosti, neizobraženi ljudje, ki pa so tvorili veliko večino prebivalstva in samo oni so bili enojezični. Plemstvo je odlično govorilo nemško, poleg tega pa v veliki meri še latinsko in italijansko. Meščanstvo in duhovščina – s čimer je verjetno mišljenja nižja, ki ni imela ustrezne latinske izobrazbe – je prav tako govorila nemščino, vsi skupaj pa še slovenščino. Trubar tega sicer ne omenja izrecno, vendar to nedvomno izhaja iz njegovega opisa in je bilo tako

⁷ O semantični vsebini pojma *windische Sprache* v 16. stol. gl. nazadnje Štih, Slovansko, 9 sl.

⁸ Trubar, *Deutsche Vorreden*, 210–211.

⁹ Gl. op. 7, poleg tega je potrebno upoštevati še sledeče: glede na to, da je Trubar prostor notranjeavstrijskih dežel, ki je bil poseljen s slovanskim prebivalstvom označil kot *die oberen Windischen Länder*, je očitno, da so v njegovih predstavah obstajale tudi *die niederen Windische Länder*; to je prostor, kjer so, kot pravi v istem predgovoru, živeli *die Crobaten / Dalmatiner / die Windischen oder Sclauen*. S slednjimi pa je Trubar mislil Slavonce (*Die Sclauen die man sonst Bessiacken nennt*). Pojem *windische Sprache* je torej potrebno razumeti širše in glede na kontekst v katerem je uporabljan so z njim mišljeni govori slovanskega jezika, ki so bili govorjeni v notranjeavstrijskih deželah in bližnji Ogrski.

samoumevno, da ni čutil potrebe po izpostavljanju tega dejstva. Nenazadnje potrjuje takšno stanje tudi odločna podpora kranjskih deželnih stanov Trubarjevemu reformatorskemu delu.¹⁰ Brez njihove pomoči ne bi mogel realizirati svojega izjemnega prevajalskega opusa in ne utemeljiti slovenskega knjižnega jezika in literature. Vsekakor družbeni sloji, ki so znali nemško do slovenščine niso bili negativno ali celo sovražno nastrojeni, ampak so jo v določenih socialnih situacijah tudi prakticirali. Ena prvih prvič slovansko-nemške dvojezičnosti, ki je bila tako značilna za dežele Štajersko, Koroško in Kranjsko, pa je prav listina s katero je cesar Oton I. leta 970 podaril salzburški nadškofiji med Lipnico in Deutschlandsbergom na današnjem južnem avstrijskem Štajerskem *curtem ad Vduleniduar, lingua Sclavanisca sic vocatum, Theotisce vero Nidrinhof nominatam*.¹¹

Prvi stiki Salzburga s slovenskim ozemljem in začetki salzburške posesti na spodnještajerski Dravi in Savi

Prvi dokumentirani stiki Salzburga s slovanskim svetom vzhodnoalpskega prostora segajo že v zgodnje 8. stoletje, v čas kmalu po smrti sv. Ruperta, ki je okrog 712 ustanovil v sodelovanju z bavarskim vojvodo Theodom Maksimilijanovo meniško celico v Pongauu (Bischofshofen). Že okrog 720 so jo prvič uničili bližnji poganski Slovani.¹² Glede na to, da sta približno stoletje predtem hotela med vzhodnoalpskimi in podonavskimi Slovani pokristjanjevati že sv. Kolumban in sv. Amand, ni izključiti, da so bili z ustanovitvijo Maksimilijanove celice povezani tudi že misijonski načrti.¹³ Kot je dobro znano, je do njihove realizacije prišlo v spremenjenih zgodovinskih okoliščinah šele pod Virgilom in njegovimi nasledniki najprej v Karantaniji in nato v Panoniji.¹⁴ Eden od predpogojev za uspešno misijonsko delovanje pa je bilo obvladovanje poti in prelazov, ki so preko glavnega alpskega grebena vodili v slovanski svet na jugu in jugovzhodu. Tudi tu je Salzburg zastavil prve nastavke že z ustanovitvijo Maksimilijanove celice v Bischofshofnu, od koder so vodile poti čez Visoke Ture in kjer se je v bližini odcepila tudi pot čez Radstädtske Ture, kjer je bil najpomembnejši prelaz v vzhodnih Alpah in ga je kot še mnoge druge kontrolirala salzburška cerkev.

¹⁰ O tem nam npr. dobro sliko nudijo pisma Primoža Trubarja in drugih slovenskih reformatorjev, ki priča o živahni korespondenci s kranjskimi deželnimi stanov in njihovi podpori reformatorskim prizadevanjem. Gl. Pisma Primoža Trubarja; Pisma slovenskih protestantov.

¹¹ D. O. I., št. 389.

¹² Breves Notitiae 3,15.

¹³ Gl. Hauck, Kirchengeschichte 1, 244 sl., 303; Prinz, Frühes Mönchtum, 165; Wolfram, Grenzen und Räume, 103 sl.; Dopsch, Rupert, 99 sl.

¹⁴ Gl. npr. Dopsch, Erzbistum Salzburg, 107 sl.; Wavra, Salzburg und Hamburg, 141 sl.; Wolfram, Salzburg, 275 sl.

Tudi zaradi tega se je lahko Salzburg, ki je ležal na robu bavarsko-frankovskega in krščanskega kulturnega prostora, povzpел v pomemben centralni kraj in položil z obnovo nekdanjih rimskih poti ali pa z izgradnjo novih povezav in prelazov temeljni kamen za svojo misijonsko, cerkveno in posestno prisotnost na južni strani Alp.

Pot v slovensko Podravje, do koder se je v 9. stoletju na zahodu raztezala frankovska Panonija, je Salzburg vodila preko Karantanije, kamor je svoje prve korake naredil okrog srede 8. stoletja ob njeni vključitvi v agilulfinško Bavarsko. O velikih uspehih, pa tudi o bolečih udarcih, ki jih je doživela salzburska cerkev pod vodstvom Virgila pri svojem karantanskem misijonu nas odlično informira *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*.¹⁵ Ni namen tega prispevka, da bi se ustavljali ob teh vprašanjih, želim pa kljub temu spomniti, da so bili Karantanci prvo, v krščansko vero spreobrnjeno slovansko ljudstvo.¹⁶ Misijonarji pri tem niso imeli lahke naloge: vzpostaviti so morali medkulturno komunikacijo, premostiti kulturne razlike, posredovati nove vrednote. V ta namen so morali uporabiti različne strategije in taktike, razviti najrazličnejše instrumentarije in se poslužiti akomodacijskih metod, ki so jim sploh omogočile njihovo delo, pri katerem so velikokrat tvegali tudi svoje življenje: pokristjanjevanje je bilo vsekakor velik izziv.¹⁷ Med njimi je bila temeljnega pomena uporaba domačega jezika, brez katerega nove vere ni bilo mogoče širiti. Vanj je bilo potrebno prevesti vsaj temeljne verske obrazce, pri čemer se misijonarji pri pokristjanjevanju Karantancev niso mogli opreti na nobene zglede. Krščansko terminologijo v slovanskem jeziku je bilo potrebno šele ustvariti, z njo pa se je oblikoval tudi kulturni jezik in v tem oziru je pokristjanjevanje Karantancev po svojem pomenu preseglo regionalne okvirje.¹⁸

Isti vir, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, prinaša v svojem panonskem delu tudi prve informacije o salzburski prisotnosti v slovenskem Podravju. Med številnimi cerkvami, ki jih je v Pribinovi panonski kneževini posvetil nadškof Liupram (836–859), se je ena nahajala *ad Bettobiam* – na Ptuju.¹⁹ Gre za najstarejšo cerkev na ozemlju Republike Slovenije po koncu antike, ki se omenja v pisanih virih. Njen graditelj je bil verjetno Pribina ali nekdo iz njegovega spremstva, Liupram pa prvi salzburski nadškof, za katerega vemo, da je bil na Ptuju.

Vrata v Panonijo so se Salzburgu odprla z uspešnimi avarskimi vojnami Karla Velikega. Škof Arn se je skupaj z oglejskim patriarhom Pavlinom udeležil že od-

¹⁵ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 4–6; gl. k temu literaturo v op. 14.

¹⁶ Wolfram, *Les Carantaniens*, 279 sl.

¹⁷ Hausberger, *Mission*, 9 sl.; Wood, *Missionierung Europas*, 27 sl.; Schwinges, *Wider Heiden und Dämonen*, 9–32; Kahl, *Heidenfrage*, 181 sl., 233 sl., 271 sl.

¹⁸ Wiehl, *Untersuchungen*; Hannick, *Freisinger Denkmäler*, str. 239 sl.

¹⁹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 11.

ločilnega vojaškega pohoda v Avarijo leta 796 na katerem so se škofje dogovorili o izhodiščih pokristjanjevanja, poveljujoči Karlov sin Pipin pa je določil reko Dravo za mejo med oglejskim in salzburškim misijonskim področjem v Panoniji, kar je leta 803 v Salzburgu potrdil tudi Karel Veliki.²⁰ Dokler ni bila leta 811 določena še za cerkveno mejo v Karantaniji,²¹ je Drava v svojem panonskem delu na zahodu verjetno razmejevala Salzburg in Oglej nekje do višine kasnejšega Maribora, kjer se z Dravskim poljem končuje odprta Panonska nižina in se začena velika, do Dravograda segajoča soteska med Pohorjem in Kozjakom, ki je zapirala pot v karantansko-koroški prostor. Z določitvijo Drave za cerkveno mejo je prostor severovzhodne Slovenije prišel za skoraj tisoč let pod neposredno škofijsko oblast Salzburga. S prihodom Madžarov in njihovo osvojitvijo Panonije na začetku 10. stoletja je postal ob sami Dravi stoječi Ptuj dvakratna skrajna točka salzburškega škofijskega območja na jugovzhodu: proti Ogleju in proti Ogrski, kjer je sosednja Slavonija spadala najprej pod leta 1001 ustanovljeno nadškofijo v Granu in nato pod nadškofijo v Kalocsi. Ta ureditev se je spremenila šele v času terezijansko-jožefinskih reform v drugi polovici 18. stoletja. Z njimi se je cerkvena meja salzburške nadškofije premaknila celo na Savo, kjer je ostala vse do leta 1918. Toda hkrati je Salzburg na tem območju izgubil neposredno škofijsko oblast, saj je prišla spodnja Štajerska v okvir škofij v Seckauu in v Št. Andražu v Labotski dolini, dokler se ni območje slednje z reformo leta 1859 razširilo in je segalo od Mure pri Radgoni do Save pri Brežicah, njen sedež pa je bil iz Št. Andraža prenešen v Maribor.²²

Na Ptuj, ki je moral od poletja 799 vsaj *per definitionem* nekaj časa spadati v območje od nadškofa Arna postavljenega in skupaj z bavarskim prefektom Geroldom v Sklavinijo vpeljanega misijonskega škofa Teoderika,²³ je bila leta 874 posvečena že druga cerkev. Zgraditi jo je dal panonski knez in grof Kocelj, ki se ob tej priliki zadnjič omenja v virih. Cerkev je posvetil nadškof Theotmar.²⁴ To je prvo znano opravilo, ki ga je naredil v vlogi salzburškega škofa in metropolita. Z njim je Theotmar demonstriral, da sta se Panonija in področje Koceljeve kneževine po *interemzzu*, povzročenim z delovanjem Metoda, ki ga je papež Hadrijan

²⁰ Conventus episcoporum ad ripas Danubii, 172 sl.; Conversio Bagoariorum et Carantanorum, c. 6. K sinodi škofov ob Donavi v Panoniji gl. Wavra, Salzburg und Hamburg 183 sl.; Bratož, Začetek oglejskega misijona, 85 sl.; Pohl, Sanfte Joch Christi, 268 sl.

²¹ D. Kar., št. 211

²² Gl. Slovenski zgodovinski atlas, 56, 82, 116, 122, 124, 154.

²³ Conversio Bagoariorum et Carantanorum, c. 8; gl. Wolfram, Salzburg, 290 sl.; Wavra, Salzburg und Hamburg, 189 sl.; drugače Koller, Wo lebte, 91 sl.

²⁴ Continuatio altera Annalium Iuvavensium maximorum ad a. 874; Auctarium Garstense ad a. 874; za identifikacijo grofa *Chozivinus/Goziwinus* s Kocljem gl. Mitterauer, Markgrafen, 162 in op. 13. Za Teotmarja gl. Dopsch, Zeit der Karolinger und Ottonen, 191 sl,

II. postavil celo za nadškofa Panonije, vrnili pod cerkveno jurisdikcijo Salzburga. Posvetitev po svojih merah verjetno bolj majhne cerkvice na Ptujju je imela na simbolni ravni velik pomen in zato ne čudi, da so v Salzburgu prav ta in edino ta dogodek zabeležili v svojih analih za leto 874.²⁵ Na podlagi ponarejene listine kralja Arnulfa, ki nosi letnico 885 in v kateri je rečeno, da je bila v zgornjem, vzhodnem delu mesta začeta gradnja nove cerkve, pa je mogoče celo misliti, da je Kocljeva cerkev stala na mestu današnje in že omenjene župnijske cerkve sv. Jurija.²⁶

Že obe cerkvi, ki sta bili v 9. stoletju posvečeni na Ptujju, opozarjata na njegov pomen. Ptuj, antična Petoviona, je bil najpomembnejši kraj v celotnem slovenskem prostoru v antiki in v srednjem veku. Pomen sta mu dajali lega na glavni cesti, ki je od antike naprej povezovala severnoitalijanski prostor s Panonijo in Podonavjem ter prehod preko reke. Drava je bila pri Ptujju že za časa cesarja Hadrijana premoščena s kamnitim mostom, za katerega se zdi, da je ostal v funkciji do poznega srednjega veka, ko je reka spremenila strugo.²⁷ Do izgradnje mostu pri Beljaku, ki se prvič omenja leta 878,²⁸ je bil to edini most na Dravi. Prav zaradi prometne gravitacije se je Ptuj iz obmejne utrdbe visokega srednjega veka lahko razvil v poznem srednjem veku v mednarodno trgovsko središče v trgovini med Ogrsko, Benetkami in južno Nemčijo.²⁹

Kdaj je prišel Salzburg v posest Ptujja ni jasno. V listini kralja Arnulfa iz leta 885, s katero naj bi potrdil salzburški nadškofiji celotno posest je rečeno, da so že njegovi predhodniki podarili nadškofiji na reki Salzach dva dela mesta s sodbom, mitnino in mostom, k čemur je Arnulf dodal še tretji del, ki je bil v lasti nekega Karantanca, a ga je izgubil zaradi veleizdaje. Od tega dela je bila izvzeta le tista posest, ki jo je kralj zaradi zveste službe podelil Karantančevi ženi. Poleg tega je Arnulf podelil Salzburgu še pas ozemlja na desnem bregu Drave do izliva

²⁵ Za ozadje spora med Salzburgom oziroma bavarskim episkopatom in Metodom gl. Dopsch, *Slawenmission und päpstliche Politik*, 303, zlasti 328 sl.; isti, *Zwischen Salzburg*, 278.

²⁶ D. Arn., št. 184. Gl. Grafenauer, *Ptuj v srednjem veku*, 164 sl. (z zemljevidom); drugače Kosi, *Zgodnja zgodovina*, 41 sl., ki meni, da se je v Arnulfovi listini omenjena gradnja cerkve nanašala že na tretjo, v Ptujju v 9. stoletju zgrajeno cerkev. Skromna sondažna izkopavanja, ki so bila leta 1972 opravljena pod emporo in v glavni ladji cerkve sv. Jurija so odkrila več grobov v razponu od 4. do 17. stoletja kot tudi gradbene ostaline, ki so bile sicer pripisane predhodnici oz. predhodnicam današnje cerkve, vendar natančneje niso mogle biti definirane; gl. Tomanič-Jevremov, *Arheološka sondiranja*, 68 sl.

²⁷ Gl. Baš, *Historično-geografski razvoj Ptujja*, 285 sl; Curk, *O nekaterih nerešenih problemih*, 2 (z razlago, da je šlo za karolinški in ne antični most).

²⁸ D. Karlm., št. 14

²⁹ Gl. Pickl, *Pettau*, 87 sl.

Dravinje vanjo.³⁰ Po tej listini naj bi bil torej Salzburg v posesti večine Ptuje najmanj že za časa Ludvika Nemškega. Toda ta »magna charta salzburske cerkvene države« kot je listino poimenoval njen izdajatelj v okviru Monumenta Germaniae Historica Paul Kehr, je že dolgo časa prepoznana kot v Salzburgu sfabriciran ponaredek, ki naj bi nastal v času nadškofa Friderika I. v sedemdesetih letih 10. stoletja.³¹ Kot predlogo za Pseudoarnulfinum so uporabili znano listino Ludvika Nemškega iz leta 860, s katero je Salzburg dobil v last celo vrsto dvorov v obdobjem, panonskem in karantanskem prostoru.³² Iz nje sta bila skoraj dobesedno prevzeta protokol in eshatokol, medtem ko je bil kontekst s seznamom potrjene in na novo podeljene posesti v veliki meri razširjen – med drugim tudi s posestjo okrog Lipnice, ki jo je Salzburgu podaril cesar Oton I. šele leta 970.³³

Cesar Oton II. naj bi, kar je zelo nenavadno in zato sumljivo, v roku petih letih dvakrat potrdil Salzburgu celotno posest, ki je naštetja v ponarejenem Arnulfinumu.³⁴ Prvič leta 977 z listino, katere z avtoriteto Theodorja Sickla deklarirana pristnost je bila kasneje postavljena pod vprašaj,³⁵ drugič leta 983 z listino, v kateri je izrecno rečeno, da je nadškof Friderik I. predložil cesarju v potrditev *preceptionem Arnolfi regis*.³⁶ Najkasneje takrat je bil Ptuj z okolico že v lasti salzburske nadškofije, veliko vprašanje pa je, ali velja to že za karolinško 9. stoletje. V že omenjeni listini Ludvika Nemškega iz 860 se Ptuj ne omenja. To bi lahko bil indic, da takrat Salzburg na slovenski Dravi še ni imel posesti. Toda pri tem je potrebno upoštevati, da Ludvik Nemški nadškofiji z izjemo Szombathelyja ni podelil nove posesti, niti ni potrdil stare, ampak je dvore, ki jih je Salzburg že posedoval kot fevde, pretvoril v alode. V kolikor bi Salzburg na Ptuj takrat že

³⁰ D Arn., št. 184: *ad Pettouiam aecclesiam cum decima et duas partes civitat[is cum] bannis [thel] oneis et ponte, q[uae] ab [ant]ecessoribus nostris illô tradita fuerunt, et ex parte nostra addimus terciam partem civitatis, quę proprietates Carantani fuit illique diiudicatum est, eo quia reus magestatis nostrae crimina[t]us est constare, e[xc]cept[is] subnotatis rebus, quas [uxori illius] propter fidele servitium concessimus, id est in superiori civitate [in ori]gent[ali parte ci]vitat[is] ipsius curtile[m] locum, ubi nov[a] aecclesiae incepta est, atque in inferiori civitate in occidentali parte civitatis ipsius illa curtilia loca, que in potestate tunc habuit cum hobis C et vineis X, in Zistanesfeld, ubi nunquam antecessores nostri alicui quicquam dederunt, propter fidele servitium prenominati archiepiscopi trad[imus] ad pr[æ]fatum monasterium, sicut acervos du[os] prope Trauum positi sunt ex summitate terminis, qui Uuagreini dicitur, et ita sicut ille Uuagreini tendit usque dum Treuuina fluit in amnem Trauum.*

³¹ Gl. Jaksch v uvodni opombi k MC 3, št. 62, Martin v uvodni opombi k SUB 2, št. 34; Kehr v uvodni opombi k D. Arn., št. 184; Pirchegger, Karantanien, 311 sl.; isti, Über steirischen Diplome, 248 sl.; Koller, König Arnolfs großes Privileg, 65 sl.; Fichtenau, Das Urkundenwesen, 122 sl.; Štih, Salzburg, 539 sl.; Kosi, Zgodnja zgodovina, 33 sl.

³² D. LD., št. 102.

³³ D. O. I., št. 389.

³⁴ Gl. Štih, Salzburg, 539.

³⁵ D. O. II., št. 165; o njej kritično Koller, König Arnolfs großes Privileg, 65 sl.

³⁶ D. O. II., št. 275.

imel alodialno posest, ta v Ludovicanumu ne bi imela kaj iskati in v njem tudi ni mogla biti navedena.

Glavni vsebinski argument za karolinški izvor salzburške posesti na Ptujju je pasus v Pseudoarnulfinumu, ki pravi, da je Arnulf podaril Salzburgu tretji del mesta, ki ga je zaradi veleizdaje izgubil neki Karantanec, razen tiste posesti, ki jo je zaradi zvestobe podaril njegovi ženi. Ni videti namreč nobenega razloga, da bi si v Salzburgu izmislili zadržek, ki mu ni bil v korist in ki je obenem moral biti v času nastanka Pseudoarnulfinuma že povsem brezpredmeten. V nasprotnem primeru bi ga pač v listini, ki so jo ponaredili, lahko gladko izpustili.³⁷ Da je bila določba o izvzetju posesti Karantančeve žene za Salzburg vsebinsko in pravno nepomembna, opozarja tudi dejstvo, da se avtomatično ponavlja v vseh naslednjih potrditvenih listinah do vključno Henrika IV. leta 1057, čeprav je bilo gospostvo Salzburga nad celotnim Ptujem v tistem času nesporno.³⁸ Nasprotje med dejanskim in zapisanim stanjem je bilo odpravljeno šele z listino Friderika I. Barbarosse iz leta 1178, ko je bila Salzburgu potrjena last nad celim Ptujem.³⁹ Zato je lahko odpadla tudi omemba enigmatičnega Karantanca. Njegova identiteta ostaja neznana, pri čemer je še najmanj verjetno ravno najbolj razširjeno mnenje, da naj bi šlo za panonskega Koclja.⁴⁰

Zaradi navedenih razlogov se zdi sprejemljivo, da izvira določba o izvzetju posesti Karantančeve žene iz neke izgubljene verodostojne listinske predloge, pri čemer ni mogoče odgovoriti na vprašanje iz katere oziroma čigave listine naj bi predloga izvirala, niti kdaj natančno je nastala.⁴¹ Glede na trenutno stanje raziskav se zdi zato precej verjetno – nikakor pa ne zagotovljeno – da je moral biti Salzburg že v 9. stoletju vsaj deloma v posesti Ptujja. Toda hkrati je očitno, da vsebuje obsežen pasus o Ptujju v Pseudoarnulfinumu tudi elemente, ki so morali biti dodani kasneje in ki odgovarjajo razmeram poznega 10. in ne 9. stoletja. Pri po-

³⁷ To je izpostavil že Hauptmann, [recenzija] Urkundenbuch, 246.

³⁸ D. O. III., št. 1; D. H. III., št. 87; D. H. IV., št. 92.

³⁹ D. F. I., št. 732.

⁴⁰ Proti mnenju Pircheggerja, Karantanien, 313 sl., ki so se mu pridružili številni drugi (Hauptmann, [recenzija] Urkundenbuch, 246; Kos, Meja proti Ogrski, 83; Grafenauer, Vprašanje konca, 186 sl.) govorita predvsem dve stvari: ni videti razloga, zakaj bi bil *panonski* Kocelj označen kot Karantanec (gl. Štih, Salzburg, 540 sl.) in ni videti možnosti, da bi salzburški nadškof nekemu, ki bi bil obsojen zaradi veleizdaje, posvetil lastniško cerkev (gl. Dopsch, Slawenmission und päpstliche Politik, 330 in op. 12). Bolj sprejemljivo se zdi mnenje Svetine, Zur Bedeutung Karantanien, 179 sl., da gre za karantanskega grofa Ruodperta iz rodbine Wilhelmincev. Ruodpertov brat Wilhelm III. je bil zaradi paktiranja z moravskim knezom Svetopolkom obdolžen veleizdaje in obglavljen, medtem ko se je Ruodpert kot izgnanec uspel zateči na Moravsko, kjer pa je bil skupaj s svojimi številnimi pristaši 893 umorjen po naročilu Svetopolka. Gl. Annales Fuldenses ad. a. 893; Mitterauer, Markgrafen, 181; Wolfram, Grenzen und Räume, 269 sl.

⁴¹ Prim. Štih, Salzburg, 540.

delitvi zemljiškega kompleksa na desnem, južnem bregu Drave v *Zistanesfeldu*⁴² je tako rečeno, da niso »naši [Arnulfovi] predhodniki nikoli nikomur karkoli podarili«. Takšna formulacija, ki poudarja, da je bila salzburska nadškofija prva in edina, ki je v omenjenem kraju prejela posest, je povsem neobičajna. Slutiti daje, da je imel v času nastanka Pseudoarnulfinuma še nekdo pretenzije do posesti na spodnjem Dravskem polju, ki si jo je lastil Salzburg. Z dikcijo, ki jo v podaritvenih listinah ni zaslediti, je Salzburg poudarjal svojo boljšo pravico v sporu ali celo na morebitnem sodnem procesu.⁴³ Zdi se tudi, da vemo, s kom je prišel Salzburg pred koncem 10. stoletja v spor zaradi posesti na desnem bregu Drave.

V mirnih letih po bitki pri Augsburgu, ko je bilo na meji proti Madžarski organiziranih več (mejnih) grofij, ta razvoj ni zaobšel niti slovenskega Podravja. Vključeno je bilo v grofijo grofa Rachwina, ki se omenja leta 980 in je na jugozahodu mejila na grofijo v porečju reke Savinje.⁴⁴ Pet let kasneje, leta 985 je Rachwin, ki je genealoško (še) neidentificiran,⁴⁵ prejel od Otona III. v last 15 kraljevskih kmetij v Razvanju na zgornjem Dravskem polju južno od Maribora. Listina določa, da v kolikor v Razvanju ne bi bilo na razpolago dovolj kraljeve zemlje, naj si jo Rachwin poišče v bližnjih vaseh ter *in pago Zitdinsefeld*, ki leži v njegovi grofiji.⁴⁶ *Pagus Zitdinsefeld* je nedvomno isto kot *Zistanesfeld* Pseudoarnulfinuma in očitno je, da je ravno v tem prostoru prišlo do kolizije med interesi lokalnega grofa in salzburškega nadškofa. Zato so v Salzburgu posest na desnem bregu Drave, ki je dobro dokumentirana tudi v kasnejših salzburških urbarjih in seznamih fevdov⁴⁷ in zaradi katere so bili v sporu z Rachwinom, vnesli v Pseudoarnulfinum, jo proglasili za darilo kralja Arnulfa in natančno opisali njene meje.

V razliko od Ptuja in okolice, kjer ni mogoče z zadnjo gotovostjo ugotoviti, kdaj sta prišla v last salzburške nadškofije, so precej bolj jasni začetki salzburške posesti na spodnještajerski Savi. Ta najbolj južna salzburska posest, ki je bila od metropole oddaljena več kot 400 kilometrov, se je v poznem srednjem veku raztezala v kotu med Kolpo na hrvaško-madžarski meji in Savo na okrog 335 km².⁴⁸ To je bil največji posestni kompleks salzburške nadškofije na Štajerskem, njegovo središče pa je bilo v Brežicah, mestu, ki so ga ustanovili salzburški nadškofje na kolonizacijskem območju. Hans Pirchegger, ki je tako veliko prispeval

⁴² Okvirno področje vasi Skorba; gl. Kos, Urbarji, 8.

⁴³ Gl. Jaksch v uvodni opombi k MC 3, št. 62; Štih, Salzburg, 541.

⁴⁴ D. O. II., št. 235. Za meje grofije gl. Pirchegger, Grafschaften der Steiermark, 185 sl.; Giesler, Ostalpenraum, 174 sl.

⁴⁵ O Rachwinovem domnevnem izvoru še najbolj eksplicitno Gänser, Mark als Weg zur Macht 1, 111.

⁴⁶ D. O. III., št. 22.

⁴⁷ Gl. Kos, Urbarji, 8 sl. in zemljevid v prilogi.

⁴⁸ Gl. Kos, Urbarji, 20 sl.; Pirchegger, Untersteiermark, 251 sl.; Dopsch, Auswärtige Besitz, 978 sl.

k poznavanju zgodovine salzburških posesti na Štajerskem in je svojo znanstveno kariero začel kot gimnazijski profesor na Ptuju (1901–1907), je smatral, da sega tudi začetek tega kompleksa že v karolinško dobo. Dokazoval naj bi ga patrocinij sv. Rupert cerkve v Vidmu pri Krškem, ki je bila prvotna fara za celoten okoliš.⁴⁹ Toda cerkev s tem patrocinijem se prvič omenja šele leta 1155 in njen nastanek je zato povezovati šele s časom po koncu madžarskih vpadov, ko so od druge polovice 10. stoletja dokumentirani prvi začetki oblikovanja župnijske mreže na ozemlju južno od Drave.⁵⁰ In kot je poudaril že Heinz Dopsch, ki je prav tako pripisoval nekaj temeljnih del o t.i. »zunANJI posesti« salzburške nadškofije, se salzburška posest na Savi v karolinški dobi ne omenja niti v veliki darovnici Ludvika Nemškega iz leta 860, niti v Pseudoarnulfinumu. Še več, prav listina taistega kralja Arnulfa iz leta 895, s katero je podelil Waltuniju, enemu od prvih poznanih prednikov Heme Krške, v last tri kraljevske kmetije v Rajhenburgu (danajšnja Brestanica) na levem bregu Save in posestvo Krško (polje) na nasprotnem bregu reke, kaže, da je prostor ob spodnji Savi ob koncu karolinške dobe pripadal t. i. Heminem rodu in ne Salzburgu.⁵¹ Toda v isti sapi je potrebno dodati, da tudi ta listina ni ohranjena v originalu, ampak jo poznamo le v prepisu v kopijalni knjigi krške škofije iz zadnje četrtine 12. stoletja, kjer se nahaja v sumljivi družbi v Krki z interpolacijami ponarejenih vladarskih diplom, ki mečejo senco dvoma tudi nanjo. Sum, da gre prav pri delu listine, ki govori o Waltunijevi posesti na Savi za kasnejšo interpolacijo, sta v zadnjem času prepričljivo potrdila tako Herwig Wolfram kot Hans–Dietrich Kahl.⁵²

Kljub temu pa izpričujeta tudi dve kasnejši listini Henrika II. in Konrada II. iz 1016 in 1025, s katerima je Hemin mož Vilijem II. prejel kraljevo zemljo na obeh straneh Save med Savinjo in Krko, da je bil prvotni privatni lastnik ob spodnji Savi Hemina družina in ne salzburška cerkev.⁵³ Tamkajšnja salzburška posest je zato lahko bila le sekundarna in njeni začetki segajo v leto 1043. Takrat sta namreč Hema, ki je v tistem času ustanavljala ženski samostan v Krki, in salzburški nadškof Balduin sklenila zamenjalno pogodbo (*complacitatio*), s katero je

⁴⁹ Pirchegger, Besitz des Erzstiftes Salzburg, 60 sl.; isti, Untersteiermark, str. 251.

⁵⁰ MC 1, št. 187/II. Gl. tudi Dopsch, Salzburg und der Südosten, 25 sl. Za začetke župnijske organizacije na kasnejšem spodnještajerskem ozemlju, ki z izjemo spornega Pseudoarnulfinuma, v katerem se na Ptuju omenja *aeclesia cum decima*, niso dokumentirani pred 11. stoletjem gl. Mlinarič, Cerkev, 71 sl.; Amon, Kirchenstrukturen, 72 sl. Seznam vseh Rupertovih patrocinijev v širšem vzhodnoalpskem prostoru vključno s Slovenijo imaa Wagenhofer, Hl. Rupert, 213 sl., zlasti 251.

⁵¹ D. Arn., št. 138. Za Hemo in njeno rodbino gl. nazadnje, Štih, Zgodovinsko, 7 sl.

⁵² Wolfram, Salzburg, 100 sl.; Kahl, Staat, 324 sl.

⁵³ D. H. II., št. 346; D. Ko. II., št. 32. Tudi tu je bila prva listina kasneje v Krki falsificirana, vendar njena vsebina ni sporna, saj jo potrjuje avtentična potrdilna listina Konrada II. iz 1028 (D. Ko. II., št. 134).

nadškof prepustil Heminim lastniškim cerkvam na Koroškem krstno in pogrebno pravico ter desetine, v zameno pa je prejel »posestvo Rajhenburg ob Savi«.⁵⁴

Konsolidacija, kolonizacija in struktura salzburških spodnještajerskih posesti

Salzburška posest na slovenski Dravi in Savi sprva ni bila kaj dosti vredna. Ležala je ob nestabilni in nevarni meji proti Madžarom in bila neprestano izpostavljena njihovem pustošenju. Po mnenju Maximiliana Weltina je prav na Dravskem polju pri Ptujju in ne pri Pittnu v Spodnji Avstriji dosegel mejni grof Obmurske (Karantanske) marke Gotfried iz Wells-Lambacha leta 1042 odmevno zmago nad Madžari, ki so se s plenom – bržkone vzdolž Drave – vračali s Koroške.⁵⁵ Še v prvem ali drugem desetletju 12. stoletja je v listini, s katero je istrski mejni grof in kasnejši koroški vojvoda Engelbert II. Spanheimski prepustil šentpavelskemu samostanu vso svojo posest v Ptujski marki (*in marchia Pitouiensi*) na Dravskem polju in v Slovenskih goricah rečeno, da so bili tamkajšnji kraji zaradi pogostih vpadov sovražnikov opustošeni in spremenjeni v puščavo, prebivalstvo pa zdecimirano.⁵⁶ In še biograf salzburškega nadškofa Konrada I., ki je mogoče napisal tudi *Historia calamitatum ecclesiae Salisburgensis* in je še najverjetneje identičen z arhidiakonom in proštom v Garsu Henrikom,⁵⁷ poroča o plenjenjih ljudi, živine in vsega ostalega, ki so puščala za seboj do tal opustošeno zemljo ter težko prizadela tamkajšnje Bavarce in Slované.⁵⁸

Do preobrata in umiritve razmer je prišlo prav za časa Konrada I. (1106–1147). S posredovanjem granskega nadškofa Felicijana je bil leta 1131 sklenjen med salzburškim nadškofom in novim madžarskim kraljem Belo II. mir na meji.⁵⁹ Poleg tega je dal ta veliki graditelj, ki je v svojem dolgem mandatu dokončal gradova Hohensalzburg in Hohenwerfen ter utrdil Breže, zavarovati salzburške posesti na meji proti Madžarom s tremi pomembnimi gradovi. V Lipnici je postavil gradnjo velikega gradu, ki za časa njegovega življenja še ni bil končan. Na Ptujju je pozidal stari grad, ki je bil dolgo časa razrušen, v Rajhenburgu na Savi pa je na novo postavil najjužnejšo utrdbo nadškofije.⁶⁰ Varstvo novopostavljenih gradov je Konrad zaupal nadškofijskim ministerialom. Na Lipnico so prišli pripadniki ministerialske družine, kasneje imenovane po gradu Gutrat, ki je bila

⁵⁴ MC 1, št. 16.

⁵⁵ Weltin, Pittener Gebiet, 25–26, 28; Dopsch, Von der Mark an der Mur, 271.

⁵⁶ MC 3, št. 539.

⁵⁷ Gl. Zeller, *Historia calamitatum*, 286 sl.

⁵⁸ Vita Chunradi, c. 18.

⁵⁹ Vita Chunradi, c. 18. Gl. Kos, K postanku, 145 sl.; isti, Meja proti Ogrski, 84; Štih, Salzburg, 536.

⁶⁰ Vita Chunradi, c. 20; gl. Dopsch, Burgenbau und Burgenpolitik, 391 sl.

odgovorna tudi za gradova v Brežah in Hohenwerfnu in iz katere je izhajal tudi nadvse sposoben škof Roman I., ki je med letoma 1131 in 1167 vodil salzburško lastniško škofijo v Krki.⁶¹ Varstvo ptujskega gradu je nadškof zaupal svojim ministerialom, kasneje tako mogočnim gospodom Ptujskim, ki so na Dravo tudi prišli s severa.⁶² Njihov prvi predstavnik s tipičnim družinskim imenom Friderik se je že leta 1132 imenoval po Ptuj⁶³ in je bil predtem kastelan na salzburškem gradu Stein(berg) pri Št. Pavlu v Labotski dolini, identičen pa naj bi bil tudi s Friderikom z Bavarske, ki se že leta 1106 omenja kot priča v neki šentpavelski tradicijski notici.⁶⁴ Tudi po Rajhenburgu se je leta 1141 prvič imenoval salzburški ministerial Oto, ki se v listini, izstavljeni leta 1155 v Rajhenburgu oziroma v bližnji cerkvi sv. Ruperta, omenja v družbi številnih salzburških ministerialov skupaj s svojim bratom Reinbertom in stricem Konradom z Rohrbacha na Salzburškem od koder je verjetno prišel na spodnještajersko Savo.⁶⁵

Rezultati te odločne Konradove politike, v okvir katere je spadala tudi ustanovitev obrambnih strelskih dvorov s strelci (*sagitarii*), ki se vzhodno od Ptuja prvič omenjajo kmalu po sredi 12. stoletja,⁶⁶ so bili kmalu vidni. Ne samo, da so povsem prenehali vpadi Madžarov, ampak je okrog 1160 Friderik II. Ptujski že prevzel iniciativo in pustošil na madžarski strani meje, zaradi česar je pri nadškofu Konradu I. interveniral madžarski kralj Geza II.⁶⁷ In tudi Konradov biograf, ki je svoje delo napisal okrog 1170–1180, pravi, da se je v pokrajino ob meji vrnilo staro blagostanje in se je napolnila z vasm, gradovi in kmečkim prebivalstvom, po rodovitnosti pa jo je primerjal z Avstrijo.⁶⁸ Zdi se sicer, da je Konradov biograf razmere na meji opisal v lepši luči, kot so bile v resnici, kljub temu pa ne more biti dvoma, da so se pod Konradom I. pokrajini ob spodnještajerski Dravi in Savi odprle nove perspektive.

Še bolj uspešen kot Friderik II. Ptujski je bil njegov sin Friderik III., ki je kot mlad mož opozoril nase s tem, da je leta 1192 pri Brežah na Koroškem ujel šest spremljevalcev angleškega kralja Riharda Levjesrčnega, medtem ko se mu je kralj izmuznil in so ga nato pri Dunaju ujeli ljudje vojvode Leopolda VI. Proti koncu 12. stoletja je Frideriku III. uspelo, da je pomaknil mejo proti Madžarski

⁶¹ Dopsch, Burgenbau und Burgenpolitik, 391 sl.

⁶² O gospodih Ptujskih je še vedno temeljno delo Pirchegger, Herren von Pettau. Med novejšimi je za izpostaviti predvsem Hajdinjak, Vidmar, Gospodje Ptujski.

⁶³ SUB 2, št. 154, 175 (*Fridericus de Petto'a, Friderich de Bethowe*)

⁶⁴ MC 3, št. 525: *Friderih de Bawaria*. S Friderikom s Ptuja ga povezuje npr. Freed, German Source Collection, 87 in Hajdinjak, Gospe Ptujске, 72; isti, Ptuj in njegove elite, 269.

⁶⁵ StUB 1, št. 208; MC 1, št. 187/II; gl. Kos, Vitez in grad, 361 sl.

⁶⁶ Mell, Schützenhöfe, 146 sl.; Kovačič, Doneski, 45 sl.; Kos, Urbarji, 19 sl. in zemljevid v prilogi; isti, Meja proti Ogrski, 87; Hajdinjak, Vidmar, Gospodje Ptujski, zemljevid na str. 17.

⁶⁷ StUB 1, št. 466.

⁶⁸ Vita Chunradi, c. 19.

na vzhodu vse do Središča ob Dravi in na »prazni in nenaseljeni« zemlji ustanovil v Veliki Nedelji komendo Nemškega viteškega reda.⁶⁹ Središče novoosvojenega ozemlja je postal Ormož, ki so ga imeli Ptujski gospodje v fevdu od salzburških nadškofov. 1331 sta podelila brata Friderik VII. in Herdegen prebivalcem Ormoža enake pravice, kot so jih imeli meščani Ptuja, mesto pa se je domnevno začelo po svojem ustanovitelju imenovati Fridau namesto Holermus.⁷⁰ Ormož je edini kraj v slovenskem prostoru, ki je svoje mestne pravice prejel od osebe izvorno ministerialnega in ne visokoplemiškega ranga. Podobno je v avstrijskem delu Štajerske Oton II. Liechtensteinski, sin veliko bolj znanega minezengerja Ulrika, podelil prebivalcem Muraua leta 1298 pravice mesta Judenburg.⁷¹

Pri tem so se gospodje Ptujski, ki so v 12. stoletju spadali med najpomembnejše salzburške ministerialske družine, uspeli že do konca 13. stoletja povsem izločiti iz spremstva salzburškega nadškofa in so se vedno bolj integrirali v krog štajerskega deželnega plemstva.⁷² Friderik V. Ptujski, ki je kot *ministerialis Stirie* podprl leta 1276 v t.i. »prisegi iz Reina« Rudolfa Habsburškega v boju proti Otokarju II. Přemyslu,⁷³ se je prav z Rudolfovo pomočjo skušal otresti še fevdne vezi s salzburškim nadškofom in si preko zastavitve prilastiti ptujski grad z mestom in pripadajočim gospostvom kot svojo lastnino. Prišlo je do težkega in dolgotrajnega spora, v katerem je salzburško fevdno sodišče Fridriku V. celo odreklo grad in mesto Ptuj z vsemi fevdi, ki jih je posedoval od salzburške cerkve. Na koncu je prišlo do kompromisa, v katerem so Ptujski gospodje sicer ostali salzburški vazali, vendar je nadvse pomemben urad ptujskega gradiščana, zvezan s pomembnimi pravicami in dohodki v mestu in pripadajočem gospostvu, postal deden v njihovi družini.⁷⁴

Vse svoje pravice, dohodke in posesti na ptujskem gradu, v mestu pod njim in v bližnji okolici so imeli gospodje Ptujski tako ves čas po fevdnem pravu od salzburških nadškofov.⁷⁵ Toda čeprav niso bili niti grajski niti mestni gospodje, so imeli na Ptuju vodilni položaj. Ta njihov položaj dobro odraža statut mesta Ptuj, ki je v vsakem oziru izjemen pravni spomenik. Z njim je bilo leta 1376 kodificirano že od prej veljavno mestno pravo in predstavlja za dunajskim mestnim pravom najobsežnejši zapis mestnega prava (kasnejših) avstrijskih dežel. Po svoji obliki je podoben statutom primorskih mest in se povsem razlikuje od

⁶⁹ Gl. Pirchegger, Herren von Pettau, 8 sl.; Hajdinjak, Vidmar, Gospodje Ptujski, 18; za ustanovitev komende v Veliki nedelji gl. StUB 2, št. 203.

⁷⁰ Gradivo za zgodovino Ormoža, 104 (regest listine iz 1331); Pirchegger, Untersteiermark, 80 sl.; Otorepec, Srednjeveški pečati, 161; Štih, Plemstvo in mesta, 9.

⁷¹ Dopsch, Beobachtungen, 151 sl.

⁷² Gl. Zehetmayer, Landtaidingen, 83 sl.

⁷³ StUB 4/3, št. 600.

⁷⁴ Hausmann, Streit Friedrichs von Pettau, 263 sl.

⁷⁵ Gl. Pirchegger, Untersteiermark, 64.

takrat običajnega, na privilegijih temelječega mestnega prava in od z njim zvezanih privilegijskih knjig vzhodnoalpskih celinskih mest.⁷⁶ Čeprav niso bili meščanom neposredno nadrejeni, določa statut razmerje Ptujskih gospodov tako do njih kot do mestnega gospoda. Pri tem je glede na stvarni položaj Ptujskih gospodov gotovo indikativno, da je tem vprašanjem namenjenih prvih pet od skupno 193 členov statuta.⁷⁷ Ptuj tako ni bil samo središče salzburških posesti na štajerski Dravi, ampak tudi središče velikega posestnega kompleksa gospodov Ptujskih, ki je segal od Lungaua preko srednje Koroške do madžarske meje v Slovenskih goricah. Ko sta si leta 1293 sinova Friderika V. razdelila rodbinsko posest, je bilo v rokah gospodov Ptujskih 10 gradov. Ob naslednji delitvi leta 1363 je skupna posest obsegala že 24 gradov in je narasla do smrti zadnjega moškega predstavnika rodbine Friderika IX. leta 1438 na 29 gradov.⁷⁸ Vsi gradovi in z njimi zvezana zemljiška gospostva seveda niso bili pomembni, vendar so gospodje Ptujski imeli ogromno premoženje in v 15. stoletju so bili med štajerskimi deželskimi gospodi po naslovu, ugledu in premoženju pred njimi samo celjski grofje.

Salzburški nadškofje so veliko posest, ki jo je njihova cerkev imela ob spodnještajerski Dravi in se je raztezala od Ptuja preko spodnjih Slovenskih goric do Središča ob Dravi in je na severovzhodu pri Ljutomeru dosegla celo Muro, le v manjši meri upravljali sami v obliki urbarialne posesti. Večji del so jo podeljevali v fevd in prejemniki te fevdne posesti niso bili samo gospodje Ptujski, ampak tudi številni vitezi iz njihovega spremstva kot tudi drugi nižji plemiči, pa posestniki strelskih dvorov in od druge polovice 13. stoletja tudi ptujski meščani in nadškofijski uradniki na Ptuj in drugod.⁷⁹ Samo seznam salzburških fevdov, ki so jih leta 1320 gospodje s Podsrede prepustili salzburškemu nadškofu Frideriku, navaja 61 nosilcev fevdov s 688 kmetijami.⁸⁰ Tudi avstrijski in štajerski vojvoda Friderik II. je prejel leta 1242 od salzburškega nadškofa v fevd obsežno posest okrog Ljutomera.⁸¹ Obsegala je 264 kmetij in je nato sčasoma pod Habsburžani začela veljati za lastnino deželnega kneza.⁸² Gospodje Ptujski so imeli samo v ormoškem okraju leta 1293 v fevdu od nadškofije 31 vasi z 324 kmetijami, 1 dvor in 5 domceev, v ptujskem okraju pa 4 vasi s 70 kmetijami, v Ptuj samem pa

⁷⁶ Gl. Vilfan, O Ptujem statutu, 7 sl.; Hernja-Masten, Holcman, Mestni statut 1376.

⁷⁷ Statut mesta Ptuj 1376, čl. 1–5 (str. 110–112); gl. k temu še člene 166–168 (str. 181–181) o sodni pristojnosti v sporih med meščani in osebjem gospodov Ptujskih; prim. Simič, Ptujsko pravo, 52 sl.

⁷⁸ Pirchegger, Herren von Pettau, 18–19, 22 sl.; Hajdinjak, Vidmar, Gospodje Ptujski, 12 in zemljevid na str. 13.

⁷⁹ Za številne fevde, ki jih je v obravnavnem prostoru imela salzburška cerkev gl. Salzburger Lehen. Gl. tudi Kos, Urbarji, 19.

⁸⁰ Urbarji salzburške nadškofije, 86 sl.; gl. tudi Pirchegger, Untersteiermark, 64.

⁸¹ SUB 3, št. 983.

⁸² Kos, Urbarji, 12 sl.; Pirchegger, Untersteiermark, 52.

pristavo, grad, stolp, »manjši grad« (*castrum minus*, *Wenighaus*) in 12 domcev na grajskem griču, kot tudi davek od mestnih mlinov, mitnino in carino v mestu, ter tudi k mestu spadajočo desetino.⁸³

Na drugi strani je celotna urbarialna posest salzburške nadškofije v Podravju po urbarju iz leta 1322 štela 29 vasi s 358 kmetijami in 10 domci na območju Ptuja in 24 kmetij v Zrkovcih pri Mariboru.⁸⁴ Z dobrimi 380 kmetijami je bila manjša od posesti, ki so jo od nadškofije v fevdu imeli gospodje Ptujski. Najbolj vzhodna vas, ki se omenja v urbarju so Bratislavci, oddaljeni od Ptuja približno 13 km. Imenovala se je tudi *Pischolfsdorf* in je bila, kot pove že njeno ime, zadnja »škofijska vas« proti vzhodu.⁸⁵ Urbarialna posest nadškofije je bila tako skoncentrirana okrog Ptuja, na ozemlju, ki ga je Salzburg najprej pridobil, medtem, ko je fevdna posest ležala v največji meri na kolonizacijskem območju, ki je bilo v 12. stoletju iztrgano Madžarom.⁸⁶ To je razumljivo, saj so tako nadškof kot njegovi ptujski ministeriali z novoosvojeno zemljo v veliki meri nagrajevali svoje ljudi za uspehe proti Madžarom, jih plačevali za različne druge službe in jim hkrati prepuščali kolonizacijsko iniciativo. V tem oziru je zlasti ilustrativen primer Hermana s Ptuja, ki je spadal v spremstvo gospodov Ptujskih. Bival je na ptujskem »manjšem gradu« in je leta 1247 prepustil svojemu gospodu Frideriku IV. Ptujskemu vas Hermanci, od katerega jo je imel v fevdu, z namenom, da jo ta podeli nemškemu viteškemu redu.⁸⁷ Dve leti kasneje je izvoljeni salzburški nadškof Filip v Brežicah potrdil Nemškemu viteškemu redu Friderikovo podaritev Hermancev, ki jih je imel v fevdu od nadškofije.⁸⁸ Hermanci (oz. Hermannsdorf), ki ležijo na skrajnem vzhodu salzburškega posestnega kompleksa v Podravju ob sami madžarski meji, so svoje ime očitno dobili prav po vitezu Hermanu s Ptuja, ki je na prazni zemlji, prejeti v podfevd od Ptujskih gospodov, zastavil kolonizacijo in ustanovil vas.⁸⁹

Tudi salzburška posest ob spodnještajerski Savi se je enako kot ob Dravi delila na urbarialno in fevdno in enako kot ob Dravi so bili tudi tu fevdi številčnejši proti vzhodu, na ozemlju mlajše kolonizacije v smeri proti madžarski meji. Prvotno središče obsavske salzburške posesti je bilo gospodstvo Rajhenburg, ki ga je nadškofija pridobila od Heme Krške leta 1043. Predstavljalo je izhodišče za načrtno krčenje in kolonizacijo, ki se je razmahnila po sklenitvi miru med nadškofom Konradom I. in madžarskim kraljem Belo II. leta 1131 in v toku katere je

⁸³ Pirchegger, Untersteiermark, 64.

⁸⁴ Urbarji salzburške nadškofije, 99 sl.; Pirchegger, Untersteiermark, 63.

⁸⁵ Kos, Urbarji, 18.

⁸⁶ Kos, Urbarji, 18 sl.

⁸⁷ StUB 3, št. 15 (na str. 69).

⁸⁸ StUB 3, št. 43.

⁸⁹ Gl. Kos, Urbarji, 16; Pirchegger, Untersteiermark, 81.

salzburška nadškofija do konca 13. stoletja izoblikovala velik posestni kompleks, ki se je severno od Save raztezal v dolžini okrog 40 kilometrov med Sevnico na zahodu in Sotlo na vzhodu. Zdi se, da je bila kolonizacija sprva usmerjena ob Savi navzgor proti Sevnici, saj so prav tu imeli največ fevdov salzburški ministeriali, ki so se od sredine 12. stoletja imenovali po Rajhenburgu, a so bili glede na sezname prič po svojem rangi tako za salzburškimi ministeriali s Ptuja kot za onimi z Lipnice.⁹⁰ Šele nato je kolonizacija zajela bolj odprti in ravninski svet ob Savi navzdol vse do Sotle. Svojo posest ob Savi pa je Salzburg na začetku 13. stoletja razširil še s pridobitvijo gospostva Krško na desni, kranjski strani Save. Krško gospostvo je že leta 1189 nadškofiji zastavil grof Albert iz Bogna, njegovi sinovi pa so ga nato leta 1202 prodali nadškofu Eberhardu II. in ga prejeli nazaj v doživljenski fevd.⁹¹ Tamkajšnji grad so v upravo dobili bogenski ministeriali, ki se po Krškem imenujejo že od sredine 12. stoletja in leta 1246 jim je nadškof Eberehrad II. podelil enake pravice, kot so jih uživali ostali salzburški ministeriali, v fevdu pa so od nadškofije imeli tudi tamkajšnje deželsko sodišče (*iudicium provincie*).⁹² Na začetku 14. stoletja je začel Salzburg podeljevati gospostvo Krško v fevd in ga s tem, ko je leta 1368 v celoti prišlo v roke grofov Celjskih, tudi dokončno izgubili.⁹³

Listino za ministeriale na krškem gradu je nadškof Eberhard leta 1246 izstavil v Brežicah, kjer se je mudil že leta 1241.⁹⁴ V Brežicah, ki se takrat prvič omenjajo v virih, sta imela nadškof Eberhard II. in avstrijsko-štajerski vojvoda Leopold VI. Babenberžan že okrog 1220 skupno kovnico breških pfenigov, ki sta jih skupaj kovala tudi na Ptuju; oboje pa je postaviti v kontekst povečanega prometa in trgovine z deželam sv. Štefana.⁹⁵ 1248 je nato v Brežicah izpričan že sedež salzburškega (urbarialnega) urada, leto kasneje se omenja grad in 1268 deželsko sodišče. 1314 se kraj omenja kot trg in leta 1322, v že večkrat omenjenem urbarju, prvič kot mesto s pripadajočim sodiščem in mitnico (*Raein castrum et civitas...iudicium et muta civitatis*). 1353 je salzburški nadškof Ortolf podelil po vzoru Ptuja in Lipnice Brežicam privilegij z mestnimi pravicami.⁹⁶ Brežice, ki so kot novo središče salzburške posesti ob spodnještajerski Savi nadomestile v tej vlogi Rajhenburg, so bile načrtno ustanovljene kot neagrarna naselbina za časa nadškofa Eberharda II. Nastanek novega upravnega središča na območju mlajše

⁹⁰ Kos, Urbarji, 32.

⁹¹ SUB 2, št. 465; SUB 3, št. 554.

⁹² SUB 3, št. 1095.

⁹³ Mlinarič, Krško in njegova gosposčina, 25 sl.; Kos, Vitez in grad, 166 sl.

⁹⁴ SUB 3, št. 966, 967.

⁹⁵ Kos, Fresacher Pfennig, 169 sl. Salzburška kovnica se je takrat nahajala tudi na Rajhenburgu.

⁹⁶ Za zgodovino Brežic v srednjem veku gl. Kos, Brežice, 7 sl.; Koropec, Brežice, 93 sl.; Pirchegger, Untersteiermark, 253; Otorepec, Srednjeveški pečati, 129 sl.; Kosi, Brežice, 33–49; Ravnikar, Mestne elite, 250 sl.

kolonizacije bliže madžarski meji je povezan z ustalitvijo državne meje na rekah Sotli na štajerski in Bregani na kranjski strani Save, do katere je moralo priti prav v prvi polovici 13. stoletja: v neki listini koroškega vojvode in gospoda Kranjske Ulrika III. Spanheimskega iz leta 1254 je prvič izpričano, da deli Bregana »našo deželo in madžarsko kraljestvo«. ⁹⁷ In tudi Spanheimi so podobno kot salzburški nadškofje ustanovili v istem času na tem obmejnem področju mestno naselbino v Kostanjevici ob Krki, ki je nekakšen kranjski pendant štajerskim Brežicam. ⁹⁸ Brežice so bile v vsakem oziru majhno mesto, neprimerljivo s Ptujem. Zato še toliko bolj preseneča podatek, da so imele v prvi polovici 15. stoletja poleg gradu in obzidja vsaj še 10 stolpov. V njih so prebivali nižji plemiči, ki so imeli stolpe v fevdu od salzburške cerkve, med njihove obveznosti pa je sodila obramba salzburških posesti. ⁹⁹ Brežice se nam tako kažejo tudi kot neke vrste »viteško mesto« (Ritterstadt) in spominjajo v tem oziru nekoliko na Judenburg. ¹⁰⁰

Druga meščanska naselbina v salzburškem Posavju je bila Sevnica. Ali sega tudi njena ustanovitev že v čas nadškofa Eberharda II., kot domnevajo nekateri, ni jasno. ¹⁰¹ Kraj se prvič omenja leta 1256. ¹⁰² 1275 je Sevnica omenjena skupaj z Brežicami kot sedež salzburškega uradnika (*officialis*), zadolženega za tamkajšnji urbarialni urad. ¹⁰³ Trg je morala postati najkasneje v začetku 14. stol., saj se v urbarju iz leta 1309 omenja *Wetzko civis in Lichtenwalde* kot prvi znani tržan, v kraju pa je takrat stal tudi grad. ¹⁰⁴ Tudi v naslednjem urbarju iz 1322 je Sevnica navedena kot trg (*forum*) z lastnim sodstvom (*iudicium*) v kateri se pobira trški davek (*steura fori*), na gradu pa je bil sedež deželskega sodišča (*iudicium provinciale*). ¹⁰⁵ Sevnica, skozi katero je potekal promet ob Savi, je vseskozi imela zgolj lokalni pomen. Zanimivo pa je, da je salzburški nadškof Eberhard III. leta 1408, ko je potrdil Sevnici njene trške privilegije, med katere je sodila tudi pravica tržanov, da se pravdajo pred svojim trškim sodnikom – ki pa ga je še vedno postavljala nadškof ali njegov vicedom v Lipnici – uvrstil Sevnico in Brežice med svoja komorna mesta (Kammerstädten). ¹⁰⁶

⁹⁷ UBK 2, št. 207 (z napačnim branjem *per Germaniam* namesto pravilno *Pregoniam*); gl. Kosi, »...quae...«, 90 in op. 300.

⁹⁸ Otorepec, Pečati, 65; Kosi, »...quae...«, 58 sl.

⁹⁹ Npr. Salzburger Lehen 2, št. 383; Ravnikar, Mestne elite, 253 sl. (s skico domnevne razporeditve stolpov na str. 258).

¹⁰⁰ Popelka, Judenburger Ritterstadt, 299 sl.; Feldbauer, Herren und Ritter, 105 sl.

¹⁰¹ Dopsch, Auswärtige Besitz, 979.

¹⁰² MC 4/1, št. 2627.

¹⁰³ StUB 4, št. 575.

¹⁰⁴ Urbarji salzburške nadškofije, 83, 84.

¹⁰⁵ Urbarji salzburške nadškofije, 106.

¹⁰⁶ Dopsch, Auswärtige Besitz, 979; Otorepec, Srednjeveški pečati, 176 sl.

Urbarialna posest, ki jo je Salzburg imel ob Savi, je bila več kot enkrat večja od one ob Dravi in je po urbarju iz leta 1322 obsegala 849 kmetij.¹⁰⁷ Kar preseneča je, da je bilo od tega števila kar 477,5 kmetij ali več kot 56% pustih. Zlasti velika je bila opustelost na področju mlajše kolonizacije v brežiškem uradu, kjer je dosegla celo več kot 70% vseh kmetij, medtem, ko je na prostoru starejše kolonizacije v sevniškem uradu znašala nekaj več kot 32%.¹⁰⁸ Številke odražajo veliko gospodarsko krizo na začetku 14. stoletja, ki je veliko manj prizadela Podravje, kjer je bilo po istem urbarju iz leta 1322 opustelih le 15% kmetij.¹⁰⁹ Opustelost v ravninskem svetu ob Savi od Krškega navzdol je bila gotovo v veliki meri posledica poplavljanja Save, ki je vse do regulacije na začetku 20. stoletja menjavala svoj tok v širini več kilometrov.¹¹⁰ V gričevnatem in hribovitem svetu pa so vzroki morali biti drugačni in strinjati se je z Milkom Kosom, ki je že pred drugo svetovno vojno vzorno objavil salzburske urbarje za slovensko ozemlje, da je glavni vzrok za tako veliko število pustih kmetij v salzburskem Posavju potrebno iskati v preobsežni in zato ponesrečeni kolonizaciji, ki je precenila naravne resurse in gospodarske zmožnosti njenih nosilcev.¹¹¹ Težko gospodarsko stanje odraža tudi dejstvo, da je večina aktivnih kmetij plačevala le *ius medium* in ne *ius plenum*, se pravi le polovico običajnih davščin in dajatev, s čimer sta salzburski nadškof in njegova uprava skušala zadržati propadanje vasi in pomagati kmetom, da bi preživeli in se gospodarsko zopet postavili na noge.

Historiografski ekskurz: spodnještajerski župani v veliki znanstveni kontroverzi

Poleg velikega števila opustelih kmetij preseneča tudi veliko število županov, ki se omenjajo po salzburskih vaseh ob spodnještajerski Savi v zgodnjem 14. stoletju. Povezovati jih je z naporu oživiti gospodarsko dejavnost in obnoviti opuste vasi, v katerih je imel župan kot zemljiškokogospodarski uradnik in načelniki vaše avtonomije pomembne naloge, zaradi katerih je bil praviloma nagrajen z dodatno kmetijo.¹¹² Toda ti župani so zanimivi še iz enega, povsem drugačnega razloga. Na prelomu 19. v 20. stoletje so se skupaj z župani z deželno knežjega gospostva Laško znašli v središču velike znanstvene kontroverze o družbeni in gospodarski ureditvi Slovanov. Predstave o njihovem življenju v zgodnjem sred-

¹⁰⁷ Kos, Urbarji, 65; Urbarji salzburske nadškofije, 106 sl.

¹⁰⁸ Kos, Urbarji, tabela na str. 65. Gl. tudi zemljevid Pavleta Blaznika v GDZS 1, 87, 89.

¹⁰⁹ Kos, Urbarji, 67. Gl. tudi zemljevid Pavleta Blaznika v GDZS 1, 91.

¹¹⁰ Javornik, Stojič, Morfološke spremembe, 230 sl.

¹¹¹ Kos, Urbarji, 67. O širših in različnih vzrokih za pustote gl. Simoniti, Pustote, 187 sl. in za obravnavan prostor zlasti 190.

¹¹² Dopsch, Ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung, 30 sl.; Kos, Urbarji, 40; Hauptmann, Staro-slovenska družba, 7 sl., zlasti 74; Vilfan, Soseke in podeželske skupnosti, 33 sl.

njem veku, ki so bile pred prvo svetovno vojno kanonizirane na način, da so našle svojo mesto v *The Cambridge Medieval History*,¹¹³ pa so slonele tudi na podatkih salzburških urbarjev za posest ob spodnještajerski Savi.

Malo pred koncem 19. stoletja je namreč v Gradcu delujoči zgodovinar češkega rodu Jan Peisker postavil temelje t. i. hlapčevske teorije, po kateri je bila vsa staroslovanska ureditev posledica podjarmljenja Slovanov s strani Avarov in stroge socialne dvoplastnosti. V županih, ki se omenjajo v deželnoknežjem gospodstvu Laško in na salzburški posesti ob spodnještajerski Savi, je tako videl ostanke posebnega privilegiranega sloja živinorejcev, ki je vladal poljedelskim Slovanom. Župani naj bi bili po Peiskerjevem mnenju potomci nekdanjega gospodujočega pastirskega plemstva, župa naj bi bila izvorno območje pašnikov, ki je nekdanj pripadalo enemu pastirskemu rodu, medtem ko naj bi bili kmetje potomci nekdanjih pastirjem-županom podrejenih poljedelcev.¹¹⁴

Teza je naletela na velik odmev in Paul Puntchart je na njeni podlagi razlagal celo izvor ustoličevanja koroških vojvod. V protikrščanskih uporih v Karantaniji je videl poskuse kmečkih uporov proti pastirskim gospodarjem in je menil, da je nastala konec 8. stoletja v Karantaniji »kmečka država«, v kateri je zmago kmetov v revoluciji proti pastirskemu plemstvu simboliziralo prav ustoličevanje: ceremonija, v kateri je kmet-kosez predal oblast novemu vojvodu, naj bi reflektirala zmago poljedelca nad živinorejskim nomadom.¹¹⁵ Peiskerjevim tezam, ki sta jih skušala dodatno okrepiti Vladimir Levec in kasneje zlasti Ljudmil Hauptmann,¹¹⁶ je s svojo kritiko zadal uničujoč udarec že Alfons Dopsch.¹¹⁷ Ob pripravah izdaje štajerskih deželnoknežjih urbarjev,¹¹⁸ na katere se je Peisker skliceval še bolj kot na salzburške, je dodobra spoznal materijo in je točko za točko demontiral njegove hipoteze. S tem se je zamajala tudi hlapčevska teorija, s katero se kljub kasnejšim Hauptmannovim naporom, da bi jo oživil s postavitvijo na nove temelje, v njenih bistvenih točkah ni mogoče strinjati.¹¹⁹ A ne glede na to se je strinjati s Sergijem Vilfanom, da je potrebno njenim zastopnikom priznati, da »so bili v stanju videti in formulirati probleme in da zgodovine niso samo kompilirali, ampak mislil.«¹²⁰

¹¹³ Peisker, *Asiatic Background*, 323 sl.; isti, *Expansion of the Slavs*, str. 418 sl.,

¹¹⁴ Gl. Peisker, *Forschungen*, str. 114–140; isti, *Ältere Beziehungen*, str. 187–360, 465–533.

¹¹⁵ Puntchart, *Herzogseinsetzung und Huldigung*, 204 sl., zlasti 236 sl.

¹¹⁶ Nazadnje Hauptmann, *Staroslovenska družba*, 7 sl. (s historiatom kontroverze).

¹¹⁷ Dopsch, *Ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung*.

¹¹⁸ Landesfürstlichen Gesamtkarte der Steiermark.

¹¹⁹ O hlapčevski teoriji in z njo zvezani znanstveni kontroverzi gl. poleg op. 116 Grafenauer, *Ustoličevanje*, 17 sl.; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 46 sl.; isti, *Zgodovinska pravotvornost*, 37 sl.

¹²⁰ Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 47.

Razmerje salzburških spodnještajerskih posesti do dežele Štajerske in njihova vključitev vanjo

Kot je dobro znano, je Salzburg svojo »zunanjjo posest« na spodnjem Štajerskem upravljal preko vicedomskega urada v Lipnici, ki je bil verjetno ustanovljen v zgodnjem 13. stoletju. Urbarialni uradi na Ptuj, v Brežicah in Sevnici so bili podrejeni upravi lipniškega vicedoma, ki je bil tudi prizivna instanca v deželskosodnih zadevah. Le v okviru vojaške organizacije sta imela Ptuj in Brežice od 14. stoletja naprej poseben položaj: tvorila sta posebni glavarstvi, katerih glavarji-gradiščani niso bili podrejeni vicedomu v Lipnici, ampak neposredno nadškofu.¹²¹ Bolj nejasno je vprašanje, kakšen pravni položaj je imela obravnavana salzburška posest v razmerju do Štajerske. Na podlagi imunitetne pravice za vsa svoja posestva, ki jo je Salzburg užival že od Karla Velikega naprej in ki je vključevala tudi sodno oblast,¹²² nadalje na podlagi pravic kot so bile tržna, mitninska, carinska, kovna in davčna pravica, ter nenazadnje tudi zaradi velikosti in zaokroženosti obeh salzburških posestnih kompleksov na spodnjem Štajerskem, je bilo večkrat izraženo mnenje, da je šlo za dva teritorija, na katerih je imel salzburški nadškof »deželnoknežje oblastne pravice« oziroma »teritorialno oblast«.¹²³ Pirchegger je salzburško posest ob Savi opredelil celo s pojmom »majhna kneževina«.¹²⁴ Salzburška posest ob Dravi in Savi naj tako ne bi spadala v Štajersko in naj bi imela na nek način eksteritorialni položaj.¹²⁵

Ne more biti sicer dvoma, da je imela salzburška posest na Štajerskem dolgo časa poseben položaj, toda deželskosodne in druge pravice, ki jih je tam imel salzburški nadškof, so imeli tudi nekateri drugi veliki zemljiški gospodje, katerih gospodstva zaradi tega niso bila eksteritorialna. Naj na tem mestu spomnim samo na okrog 500 km² veliko in zaokroženo zemljiško gospodstvo škofov iz Fresinga v Škofji Loki na Kranjskem. Tudi freisinška škofija je uživala imuniteto za svoja posestva, vključno z gospodvom Škofja Loka, kjer je imela od druge polovice 13. stoletja tudi deželsko sodstvo in celo vrsto drugih pravic, kot so tržna, mitninska in rudarska oziroma rudna pravica.¹²⁶ Toda kljub temu, da je bilo v lasti državneposrednega cerkvenega kneza, ni bilo gospodstvo Škofja Loka nikoli del cerkvene kneževine, kot bi nemara lahko sklepali na podlagi starejših historičnih atlantov, ki so ga prikazovali kot enklavo znotraj mejne grofije oz. kasneje dežele Kranjske. Gospodstvo je bilo vedno del Kranjske, kar kaže tako udeležba v

¹²¹ Marx, Vizedomamt Leibnitz, 1 sl.; Dopsch, Auswärtige Besitz, 970 sl.

¹²² Gl. Dopsch, Salzburg und Südosten, 28.

¹²³ Npr. Dopsch, Salzburg und Südosten, 28; isti, Auswärtige Besitz, 977.

¹²⁴ Pirchegger, Besitz des Erzstiftes Salzburg, 60.

¹²⁵ Pirchegger, Geschichte, 286 sl.; Mell, Grundriß, 25, 423 sl.

¹²⁶ Hauptmann, Krain, 461 (opis škofjeloškega deželskega sodišča); Vilfan, Lage und Struktur, 353 sl.

deželnem sklicu, kot tudi, da je bil freisinški škof kot član prelatske klopi kranjskih deželnih stanov dolžan plačevati deželne davke, čeprav se seveda zasedanj kranjskih deželnih stanov ni nikoli udeleževal.¹²⁷ Kar je bilo sporno – in to je veljalo tudi za salzburškega nadškofa na Štajerskem¹²⁸ – je bilo vprašanje škofove osebne pojavitve pred kranjskim ograjnim sodiščem, kjer je bil 1540 dosežen kompromis, da je moral vsak novi freisinški škof zaprositi za osvoboditev od osebne pojavitve na sodišču, ki mu je bila nato odobrena *ad personam*.¹²⁹

Če razumemo deželo v Brunnerjevem smislu kot »zvezo oseb« (Personenverband) plemiških potentatov, ki svojo pripadnost k njej demonstrirajo s svojo prisotnostjo na sodnih in podobnih deželnih zborih, kjer uveljavljajo svoje interese in rešujejo medsebojne konflikte,¹³⁰ potem je za vprašanje statusa salzburške posesti na Štajerskem v prvi vrsti pomembno vprašanje, kakšno razmerje so imeli salzburški ministeriali na obravnavanih posestih do štajerskih deželnih zborov. Roman Zehetmayer je pred kratkim posvetil prav temu vprašanju posebno razpravo, v kateri je lahko pokazal, da so se vsaj vodilni salzburški ministeriali z gospodi Ptujskimi na čelu začeli že pred koncem 12. stoletja udeleževati štajerskih deželnih zborov in se na takšen način postopoma integrirali v štajersko plemiško skupnost.¹³¹ Prisotnost Friderika III. Ptujkega leta 1186 v Admontu, kjer je naštet med številnimi *fideles et ministeriales* štajerskega vojvode Otokarja IV., predstavlja prvo dokumentirano udeležbo kakšnega salzburškega ministeriala na štajerskem deželnem shodu.¹³² Kasneje so poleg Ptujskih kot pogosti udeleženci takšnih in podobnih zborov izpričani še zlasti ministeriali z Lipnice in Landsberga, s čimer so se z veliko verjetnostjo tudi že šteli v krog štajerskega deželnega plemstva.¹³³ Integracija v štajersko deželno zvezo, ki se je odražala tudi v družinskih povezava s štajerskim plemstvom, je še zlasti otipljiva od druge polovice 13. stoletja naprej prav z ozirom na najpomembnejše salzburške ministeriale na Štajerskem – gospode Ptujске. Friderik V., ki je že leta 1276 skupaj z Hartnidom z Lipnice naštet med *ministeriales Stirie*, ki so se v Reinu odločili za Rudolfa Habsburškega proti Otokarju II. Přemyslu, se je redno udeleževal štajerskih deželnih zborov.¹³⁴ Bil je celo štajerski deželni sodnik, istočasno pa je izginil iz nadškofijskih seznamov prič, kar pa je bila tudi posledica hudega konflikta, ki ga je imel takrat Friderik V. – po Pircheggerju »slavna politična vetrnica

¹²⁷ Nared, Dežela, 132 sl.

¹²⁸ Gl. Dopsch, Salzburg und Südosten 28 sl.

¹²⁹ Vilfan, Lage und Struktur, 355.

¹³⁰ Brunner, Land und Herrschaft. Za recepcijo in razumevanje tega dela gl. tudi Hagender, Landesbegriff, 153 sl.; Weltin, Begriff des Landes, 339 sl.; prim. Štihi, Oblikovanje dežele, 13 sl.

¹³¹ Zehetmayer, Landtaidingen, 83 sl.

¹³² StUB 1, št. 649.

¹³³ Zehetmayer, Landtaidingen, 100 sl.

¹³⁴ Zehetmayer, Landtaidingen, 104 sl.

interegnuma«¹³⁵ – s salzburškim nadškofom zaradi poskusa odtujitve Ptuja.¹³⁶ Kot glavar Štajerske je bil nosilec visokega deželnega urada tudi njegov brat Hartnid III., medtem, ko so bili v naslednjih generacijah Ptujski gospodje redno nosilci štajerskega maršalskega urada.¹³⁷ Za spreminjajoči se položaj Ptujskih gospodov pa je indikativna tudi informacija, da je prejel Hartnid III. Ptujski leta 1322 deželsko sodišče Ptuj v fevd od štajerskega deželnega kneza in ne od salzburškega nadškofa, pod katerega je sicer spadalo.¹³⁸

Vsekakor položaj gospodov Ptujskih – in to velja tudi za ostale (nekdanje) salzburške ministeriale – najkasneje od začetka habsburške oblasti na Štajerskem ni bil eksteritorialen, ampak so »v deželi sedeli«, pri čemer to ne izključuje, da je za njih še naprej veljalo salzburško službeno in fevdno pravo.¹³⁹ Salzburška gospostva na Štajerskem, zlasti tista s krvnim sodstvom, ki sta jih Mell in Pirchegger predvsem smatrala za eksteritorialna, se niso v ničemer razlikovala od področij (gospostev) z visokim sodstvom, ki so jih imeli zunanji deželni gospodje v drugih deželah (se pravi v deželah, kjer niso bili deželni knezi). Ozemlja Salzburga na Štajerskem, kot tudi v Avstriji in na Koroškem, so bila smatrana za del omenjenih dežel in niso spadala k deželi (*terra*) Salzburg, ampak k širšemu pojmu gospostvo (*dominium*) Salzburg.¹⁴⁰

Nekoliko drugačna bi znala bit situacija le v bolj oddaljenem in obrobem Posavju. Tu zasluži posebno pozornost listina, s katero je leta 1277 Henrik s Planine prevzel gradiščanstvo v Brežicah s pripadajočim deželskim sodiščem.¹⁴¹ Pri tem je bilo nenavadno, da je bilo to sodišče, sicer praviloma pristojno za kazenske zadeve za nepriviligirane sloje, tudi sodna instanca za tamkajšnje lokalno plemstvo (*Iudicium vero exerceo contra nobiles per districtum domini mei sepe-dicti residentes et in eodem etiam delinquentes*). To je razumeti na način, da zanj ni bilo pristojno nobeno ograjno sodišče, ampak posredno salzburški nadškof, ki je poskušal na takšen način skozi stranska vrata uveljaviti svoj deželnogospodski položaj ob spodnještajerski Savi.¹⁴² Vprašanje bi bilo potrebno še podrobneje raziskati, so pa z navedeno listino v salzburškem Posavju nemara kažejo nastavki nikoli realizirane teritorializacije.

¹³⁵ Pirchegger, Herren von Pettau, 15.

¹³⁶ Gl. Hausmann, Streit Friedrichs von Pettau, 263 sl.

¹³⁷ Gl. Hajdinjak, Vidmar, Gospodje Ptujski, genealoška tabela na str. 6–7.

¹³⁸ Steirische und kärnthische Taidinge, 403 sl. (*Anno domini 1322 metas et iura ecclesie Salczburgensis in Pettovia civitatis quam predii, prout a senioribus et fidelibus veraciter sunt cognita, particulariter annotavi...una cum iudicio provinciali, licet dominus Hartnidus de Pettovia iudicium provinciale a duce Austrie suscepit, dicuntur pro cetero ad Pettoviam et Salzburgensem ecclesias pertinere*); Zehetmayer, Landtaidingen, 87.

¹³⁹ Zehetmayer, Landtaidingen, 118 sl.

¹⁴⁰ Brunner, Land und Herrschaft, 209.

¹⁴¹ StUB 4, št. 92.

¹⁴² Zehetmayer, Landtaidingen, 106.

Epilog

Odločilno prelomnico v zgodovini salzburških spodnještajerskih posesti je prinesla s t. i. salzburškim škofijskim sporom povezana ogrska vojna (1477–1490), v kateri je madžarski kralj Matija Korvin zasedel številna salzburška posestva.¹⁴³ Vojna je zaznamovala zaton in deloma tudi že konec nadškofijske prisotnosti na Dravi in Savi. Po vojni je kralj Maksimiljan I. leta 1494 le deloma vrnil Salzburgu njegova zasedena posestva, zadržal pa je obe najpomembnejši gospostvi in gradova – Ptuj in Brežice. Brežice, ki jih je Maksimiljan I. podredil vicedomskemu uradu Celje, so bile za nadškofijo na reki Salzcah že takrat dokončno izgubljene. Prav tako Rajhneburg, ki ga je Maksimiljan I. podelil kot deželnoknežji fevd. Le gospostvi Pišece in Sevnica sta prišli nazaj v posest Salzburga, vendar sta bili konec 16. stoletja prodani in sta bili nato do sekularizacije 1803 zgolj formalno fevda nadškofije. 1511 je Salzburg sicer odkupil od cesarja Ptuj, vendar si je Maksimiljan I. pridržal pravico odkupa, ki jo je 1555 izkoristil Ferdinand I. S tem je bila izgubljena še prva in hkrati najpomembnejša postojanka salzburške nadškofije na Štajerskem. 1595 je bila nato prodana še celotna preostala posest vicedomskega urada v Lipnici, vključno z že omenjenima gospostvoma Pišece in Sevnica.¹⁴⁴ Salzburg na spodnjem Štajerskem ni imel več aktivne posesti, je pa ostal kot nadškofijski nosilec cerkvene oblasti v tem prostoru prisoten še vse do leta 1918.

Viri in literatura

Viri

Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis, eds. G. H. Pertz, F. Kurze, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumenta Germaniae Historica recus (Hannover 1891).

Auctarium Garstense, ed. W. Wattenbach, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 9 (Stuttgart²1983), str. 561–569.

Breves Notitiae, ed. F. Lošek, Notitia Arnonis und Breves Notitiae, v: H. Wolfram (Hg.), Quellen zur Salzburger Frühgeschichte (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 – Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergbd. 22, Wien–München 2006), str. 88–119.

Continuatio altera Annalium Iuvavensium maximorum, ed. H. Bresslau, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 30/2 (Leipzig 1934), str. 741–743.

¹⁴³ Okvirno gl. Niederstätter, Das Jahrhundert der Mitte, 185 sl. in zemljevid Vojne kralja Matije Korvina s cesarjem Friderikom III. 1477–90 v Slovenski zgodovinski atlas, 97.

¹⁴⁴ Podrobneje gl. Pirchegger, Untersteiermark, 62 sl., 252 sl.; Dopsch, Salzburg und Südosten, 30 sl.

- Conventus episcoporum ad ripas Danubii*, ed. A. Werminghoff, Monumenta Germaniae Historica, Concilia 2/1, Concilia aevi Karolini 1/1 742–817 8 (Hannover–Leipzig 1906), str. 172–176.
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. F. Lošek, Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg (Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 15, Hannover 1997), str. 90–135.
- D. Arn. – *Die Urkunden Arnulfs*, ed. P. Kehr, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 3 (Berlin ²1955).
- D. F. I. – *Die Urkunden Friedrichs I. 1168–1180*, ed. H. Appelt, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 10/3 (Hannover 1985).
- D. H. II – *Die Urkunden Heinrichs II. und Arduins*, ed. H. Bresslau, H. Bloch, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 3 (Hannover 1900–1903).
- D. H. III. – *Die Urkunden Heinrichs III.*, eds. H. Bresslau, P. Kehr, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 5 (Berlin ²1957).
- D. H. IV. – *Die Urkunden Heinrichs IV.*, ed. D. Gladiss, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 6 (Hannover ²1978).
- D. Kar. – *Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Grossen*, ed. E. Mühlbacher, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata Karolinorum 1 (München ²1991).
- D. Karl. – *Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwig des Jüngeren*, ed. P. Kehr, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 1 (München ²1991).
- D. Ko. II. – *Die Urkunden Konrads II. Mit Nachträgen zu den Urkunden Heinrichs II.*, ed. H. Bresslau, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 4 (Hannover–Leipzig 1909).
- D. LD. – *Die Urkunden Ludwig des Deutschen, Karlmanns und Ludwig des Jüngeren*, ed. P. Kehr, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 1 (München ²1991).
- D. O. I. – *Die Urkunden Konrad I., Heinrich I. und Otto I.*, ed. T. Sickel, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 1 (Hannover 1879–1884).
- D. O. II. – *Die Urkunden Otto des II.*, ed. T. Sickel, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 2/1 (München ²1980).
- D. O. III. – *Die Urkunden Otto des III.*, ed. T. Sickel, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 2/2 (München ²1980).
- Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus Mittelalter*, hg. A. Dopsch, Österreichische Urbare 1/2 (Wien–Leipzig 1910).
- Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520*, hg. A. Lang (Beiträge zur Erforschung steirische Geschichtsquellen 43–44 N. F. 11–12, Graz 1937–1939).
- Gradivo za zgodovino Ormoža in njegovega okraja*, izd. A. Klasinc, v: J. Curk (ur.), Ormož skozi stoletja (Maribor 1973), str. 50–100.
- MC – *Monumenta historica ducatus Carinthiae* 1–3, ed. A. Jaksch (Klagenfurt 1896–1904).
- Pisma Primoža Trubarja*, izd. J. Rajhman, Korespondence pomembnih Slovencev 7 (Ljubljana 1986).
- Pisma slovenskih protestantov*, izd. J. Rajhman, Korespondence pomembnih Slovencev 11 (Ljubljana 1997).
- Primus Truber, Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*, hg. O. Sakrausky (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte V/1, Wien 1989).
- Statut mesta Ptuj 1376. Študijska izdaja*, ur. M. Hernja–Masten, P. Premzl (Maribor 1998).
- Statut mesta Ptuja 1513*, izd. M. Hernja–Masten, D. Kos (Zgodovinski arhiv Ptuj – Viri 3, Ptuj–Ljubljana 1999).

- Steirische und kärnthische Taidinge*, hg. F. Bischoff, A. Schönbach, Österreichische Weistümer 6 (Wien 1881).
- SUB – *Salzburger Urkundenbuch* 2, 3, hg. W. Hauthaler, F. Martin (Salzburg 1916, 1918).
- StUB – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark* 1–3, hg. J. Zahn (Graz 1875, 1879, 1903); 4, bearb. G. Pferschy (Wien 1975).
- UBK – *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain* 2, hg. F. Schumi (Laibach 1884 u. 1887).
- Urbarji salzburške nadškofije*, izd. M. Kos, *Viri za zgodovino Slovencev* 1, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 1 (Ljubljana 1939).
- Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis*, ed. W. Wattenbach, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* 11 (Stuttgart–New York 1964), str. 62–67.

Literatura

- Amon K., *Neue Kirchenstrukturen im Hochmittelalter*, v: K. Amon, M. Liebmann, *Kirchengeschichte der Steiermark* (Graz–Wien–Köln 1993), str. 72–82.
- Baš F., *Historično-geografski razvoj Ptuja*, v: isti, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Izbrani zgodovinski spisi* (Documenta et studia historiae recentioris 8, Maribor 1989), str. 283–301.
- Bratož R., *Začetek oglejskega misijona med Slovani in Avari. Sestanek škofov »ad ripas Danubii« in sinoda v Čedadu*, v: V. Rajšp, E. Bruckmüller (ur.), *Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod* (Ljubljana 1999), str. 79–111.
- Brunner O., *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter* (Wien 1965).
- Curk J., *O nekaterih nerešenih problemih ptujske topografije*, v: *Kronka* 47 (1999), str. 1–10.
- Dopsch A., *Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenslaven* (Aalen 1968).
- Dopsch H., *Beobachtungen zum Verhältnis vom Ministerialität und Stadt in der Steiermark*, v: E. Maschke, J. Sydow (Hg.), *Stadt und Ministerialität* (Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B, 76. Bd., Stuttgart 1973), str. 151–154.
- Dopsch H., *Burgenbau und Burgenpolitik des Erzstiftes Salzburg im Mittelalter*, v: H. Patze (Hg.), *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung* (Vorträge und Forschungen 19/2, Sigmaringen 1976), str. 387–417.
- Dopsch H., *Rupert, Virgil und die Salzburger Slavenmission*, v: *1000 Jahre Ostarrichi – seine christliche Vorgeschichte. Mission und Glaube im Austausch zwischen Orient und Okzident* (Pro Oriente 19, Innsbruck–Wien 1977), str. 88–139.
- Dopsch H., *Salzburg und der Südosten*, v: *Südostdeutsches Archiv* 21 (1978), str. 5–35.
- Dopsch H., *Der Auswärtige Besitz*, v: H. Dopsch, H. Spatzenegger (Hg.), *Geschichte Salzburgs* I/2 (Salzburg 1983), str. 951–981.
- Dopsch H., *Die Zeit der Karolinger und Ottonen*, v: H. Dopsch, H. Spatzenegger (Hg.), *Geschichte Salzburgs* I/1 (Salzburg 1983), str. 157–228.
- Dopsch H., *Slavenmission und päpstliche Politik. Zu den Hintergründen des Methodius-Konfliktes*, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 126 (1986), str. 303–340.
- Dopsch H., *Erzbistum Salzburg und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter unter besonderer Berücksichtigung der Salzburger Slavenmission*, v: G. Hödl, J. Grabmayer (Hg.), *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter* (2. St. Weiter Historikergespräche, Wien–Köln–Weimar 1993), str. 101–150.

- Dopsch H., Von der Mark an der Mur zum »Stirelant« – Die Steiermark unter Otakaren und Babenbergern, v: H. Dopsch, K. Brunner, M. Weltin, *Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Österreichische Geschichte 1122–1278* (Wien 1999), str. 270–307.
- Dopsch H., Zwischen Salzburg, Byzanz und Rom. Zur Missionierung Pannoniens im 9. Jahrhundert, v: R. Müller (Hg.), *Christentum in Pannonien im ersten Jahrtausend* (Zalai múzeum 11, Zalaegerszeg 2002), str. 267–294.
- Feldbauer P., *Herren und Ritter* (Herrschaftsstruktur und Ständebildung 1, Wien 1973).
- Fichtenau H., *Das Urkundenwesen in Österreich vom 8. bis zum 13. Jahrhundert* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergbd. 23, Wien–Köln–Graz 1971).
- Freed J. B., German Source Collection. The Archdiocese of Salzburg as a Case Study, v: J. T. Rosenthal (ed.), *Medieval Women and the Sources of Medieval History* (Athens–London 1990), str. 80–121.
- Gänsler G., Die Mark als Weg zur Macht am Beispiel der »Eppensteiner« (1. Teil), v: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 83 (1992), str. 83–125.
- GDZ – P. Blaznik, B. Grafenauer, S. Vilfan (red.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1: Agrarno gospodarstvo* (Ljubljana 1970); 2: *Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana 1980).
- Giesler J., *Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zur archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Teil 2: Historische Interpretation* (Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie Bd. 1, Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Rhaden/Westf. 1997).
- Gotika v Sloveniji* (katalog razstave, Ljubljana 1995).
- Grafenauer B., *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Dela I. razreda SAZU 7/1, Ljubljana 1952).
- Grafenauer B., Vprašanje konca Kocljeve vlad v Spodnji Panoniji, v: *Zgodovinski časopis* 6–7 (1952–1953), str. 171–190.
- Grafenauer B., Ptuj v srednjem veku, v: *Zgodovinski časopis* 24 (1970), str. 157–175.
- Hageneder O., Der Landesbegriff bei Otto Brunner, v: *Annali dell'Istituto storico italiano-germanico in Trento / Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient* 13 (1987), str. 153–178.
- Hajdinjak B., Gospe Ptujске: ženske v prvih treh generacijah gospodov Ptujskih, v: A. Žizek (ur.), *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev* (Celje 2004), str. 69–81.
- Hajdinjak B., Mesto Ptuj in njegove elite od 12. do 15. stoletja, v: J. Mlinar, B. Balkovec (ur.), *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 42, Ljubljana 2011), str. 264–307.
- Hajdinjak B., Vidmar P., *Gospodje Ptujski. Srednjeveški vitezi, graditelji in mecen* (Ptuj 2008).
- Hannick C., Die Freisinger Denkmäler innerhalb der Entwicklung des slawischen christlichen Wortschatzes, v: *Zbornik Brižinski spomeniki* (Dela II. razreda SAZU 45, Ljubljana 1996) str. 239–243.
- Hauck A., *Kirchengeschichte Deutschlands I* (Leipzig 1922).
- Hauptmann L., Krain, v: *Erläuterungen zum historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer I/4* (Wien 1929), str. 315–484.
- Hauptmann L., [recenzija] Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark. Ergänzungsheft zu den Bänden I bis III., Graz 1949, v: *Zgodovinski časopis* 4 (1950), str. 245–248.
- Hauptmann L., *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu* (Dela I. razreda SAZU 10/2, Ljubljana 1954).

- Hausberger B., Mission: Kontinuität und Grenzen eines universalen Anspruchs, v: B. Hausberger (Hg.), *Im Zeichen des Kreuzes. Mission, Macht und Kulturtransfer seit dem Mittelalter* (Expansion – Interaktion – Akkulturation. Historische Skizzen zur Europäisierung Europas und der Welt 7, Wien 2004), str. 9–25.
- Hausmann F., Der Streit Friedrichs von Pettau mit den Erzbischöfen Friedrich II. und Rudolf I. von Salzburg, v: H. Valentinitich (Hg.), *Recht und Geschichte. Festschrift Hermann Balbl zum 70. Geburtstag* (Graz 1988), str. 263–287.
- Hernja–Masten M., Holcman B. (ur.), *Mestni statut 1376* (Publikacije Zgodovinskega arhiva v Ptuj, Gradivo in razprave 1, Ptuj 1997).
- Javornik L., Stojič Z., Morfološke spremembe reke Save na območju HE Brežice v zadnjih 250 letih, v: *19. Mišičev vodarski dan* (Maribor 2008), str. 230–235.
- Kahl H.–D., *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)* (Ljubljana 2002).
- Kahl H.–D., *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Ausgewählte Studien 1953–2008* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 4, Leiden–Boston 2011).
- Katičič R., *Ein Ausblick auf die slawischsprachige Völkerwelt im Südosten* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung 37, Wien 1996).
- Koller H., König Arnolfs großes Privileg für Salzburg, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 109 (1970, Festschrift für Herbert Klein), str. 65–75.
- Koller H., Wo lebte und missionierte Bischof Theoderich?, v: L. Kolmer, P. Segl (Hg.), *Regensburg, Bayern und Europa. Festschrift für Kurt Reindel zu seinem 70. Geburtstag* (Regensburg 1995), str. 91–102.
- Koropec J., Brežice v srednjem veku, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 12 (1976), str. 93–116.
- Kos D., *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja* (Ljubljana 2005).
- Kos M., K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28 (1933), str. 144–153.
- Kos M., *Urbarji salzburske nadškofije* (Viri za zgodovino Slovencev 1, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 1, Ljubljana 1939).
- Kos M., Brežice v srednjem veku, v: S. Škaler, J. Toporišič (ur.), *Posavje* 1 (Brežice 1957), str. 7–15.
- Kos M., Meja proti Ogrski in Hrvatski v štajerskem Podravju, v: *Poetovio–Ptuj 69–1969. Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici* (Maribor 1969), str. 83–91.
- Kos P., Der Fresacher Pfennig und seine Nachprägungen im slowenischen Gebiet, v: R. Härtel (Hg.), *Die Fresacher Münze im Alpen-Adria-Raum / La moneta Frisacense nell'Alpe Adria* (Grazer grundwissenschaftliche Forschungen 2 – Schriftenreihe der Akademie Friesach 1; Graz 1996), str. 157–190.
- Kosi M., »...quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit...«. Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku, v: *Zgodovinski časopis* 56 (2002), str. 43–93.
- Kosi M., Brežice in njihova trgovsko-prometna vloga v srednjem veku, v: *Gospa, če ni dobro, ni treba nič plačat. Brežice trgovsko mesto* (Brežiške študije 3, Brežice 2009), str. 33–49.
- Kosi M., *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem* (Thesaurus memoriae – Opuscula 1, Ljubljana 2009).
- Kovačič F., Doneski k starejši zgodovini Murskega polja, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 15 (1919), str. 23–85.
- Marx E., Das Salzburger Vizedomamt Leibnitz, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 119 (1979), str. 1–142.

- Mell A., Die sogenannten Schützenhöfe und Schützenlehen in Steiermark, v: *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark* 42 (1894), str. 146–157.
- Mell A., *Grundriß der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark* (Graz–Wien–Leipzig 1929).
- Mitterauer M., *Karolingische Markgrafen im Südosten. Fränkische Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel im österreichischen Raum* (Archiv für österreichische Geschichte 123, Graz–Wien–Köln 1963).
- Mlinarič J., Krško in njegova gosposčina v srednjem veku, v: *Krško skozi čas 1477–1977*. Zbornik ob 500-letnici mesta (Krško 1977), str. 25–50.
- Mlinarič J., Cerkev na Slovenskem v srednjem veku, v: M. Benedik et al. (ur.), *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (Ljubljana 1991), str. 61–91.
- Nared A., *Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518* (Thesaurus memoriae – Dissertationes 7, Ljubljana 2009).
- Niederstätter A., *Jahrhundert der Mitte. An der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Österreichische Geschichte 1400–1522* (Wien 1996).
- Otorepec B., *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem* (Ljubljana 1988).
- Peisker J., Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Slawen, v: *Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 5 (1897), str. 114–140.
- Peisker J., Die ältere Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung, v: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 3 (1909), str. 187–360, 465–533.
- Peisker J., The Asiatic Background, v: *The Cambridge Medieval History* 1 (Cambridge 1911), str. 323–359.
- Peisker J., The Expansion of the Slavs, v: *The Cambridge Medieval History* 2 (Cambridge 1913), str. 418–458.
- Pickl O., Pettau – ein internationales Handelsplatz des 15. und 16. Jahrhunderts, v: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 62 (1971), str. 87–109.
- Pirchegger H., Karantanien und Unterpannonien zur Karolingerzeit, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 33 (1912), str. 272–319.
- Pirchegger H., *Geschichte der Steiermark bis 1282* (Graz–Wien–Leipzig ²1936).
- Pirchegger H., Die Grafschaften der Steiermark im Hochmittelalter, v: *Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer* II/1 (Wien 1940), str. 169–215.
- Pirchegger H., Der Besitz des Erzstiftes Salzburg an der Sawe und Enns, v: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 36 (1943), str. 59–69.
- Pirchegger H., Über steirischen Diplome, v: *Festschrift zur Feier des Zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs* 1. Bd. (Wien 1949), str. 247–262.
- Pirchegger H., Die Herren von Pettau, v: *Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark* 42 (1951), str. 3–36.
- Pirchegger H., *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 19, München 1962).
- Pohl W., »Das sanfte Joch Christi«. Zum Christentum als gestaltende Kraft im Mitteleuropa des Frühmittelalters, v: G. Hödl, J. Grabmayer (Hg.), *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter* (2. St. Weiter Historikergespräche, Wien–Köln–Weimar 1993), str. 259–280.
- Popelka F., Die Judenburger Ritterstadt und das karolingische Wehrsystem in Karantanien, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 62 (1954), str. 299–316.
- Prinz F., *Frühes Mönchum in Frankenreich. Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel der monastischen Entwicklung (4. bis 8. Jahrhundert)* (Darmstadt ²1988).

- Puntschart P., *Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten. Ein Verfassungs- und Kulturgeschichtlicher Beitrag* (Leipzig 1899).
- Ravnikar T., Mestne elite v srednjeveških Brežicah in Sevnici, v: J. Mlinar, B. Balkovec (ur.), *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 42, Ljubljana 2011), str. 250–263.
- Schwinges R. C., Wider Heiden und Dämonen – Mission im Mittelalter, v: H. Herkommer – R. C. Schwinges (Hg.), *Engel, Teufel und Dämonen. Einblicke in die Geisterwelt des Mittelalters* (Basel 2006), str. 9–32.
- Simič V., Ptujsko pravo v poznem srednjem veku, v: M. Hernja-Masten, P. Premzl (ur.), *Statut mesta Ptuj 1376. Študijska izdaja* (Maribor 1998), str. 45–66.
- Simoniti V., Pustote v 14. in 15. stoletju, v: *Zgodovinski časopis* 48 (1994), str. 187–194.
- Slovenski zgodovinski atlas*, ur. D. Bajt, M. Vidic (Ljubljana 2011).
- Svetina R., Zur Bedeutung Karantaniens für die Politik der ostfränkischen Karolinger Arnulf »von Kärnten« und Karlmann, v: *Carinthia I* 188 (1998), str. 157–183.
- Štih P., Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji, v: *Zgodovinski časopis* 50 (1996), str. 535–544.
- Štih P., Oblikovanje dežele Kranjske v kontekstu širših raziskovalnih tendenc in slovenskega zgodovinopisja, v: A. Komac, *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju* (Thesaurus memoriae – Dissertationes 5, Ljubljana 2006), str. 13–23.
- Štih P., Zgodovinsko o Hemi Krški, v: *Emina romarska pot. Zbornik referatov posveta o sv. Emi* (Podsreda 2007), str. 6–23.
- Štih P., Plemstvo in mesta med severnim Jadranom in Panonijo v srednjem veku, v: J. Mlinar, B. Balkovec (ur.), *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 42, Ljubljana 2011), str. 7–24.
- Štih P., Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled zgodovinarja), v: *Zgodovinski časopis* 65 (2011), str. 8–51.
- Tomanič–Jevremov M., Arheološka sondiranja v cerkvi sv. Jurija na Ptuj, v: S. Krajnc (ur.), *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«* (Ptuj 1998), str. 68–83.
- Vidmar P., *Die Herren von Pettau als Bauherren und Mäzene* (Gräzer Universitätsverlag, Reihe Habilitationen, Dissertationen und Diplomarbeiten 6, Graz 2006).
- Vilfan S., *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941* (Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968).
- Vilfan S., O Ptujskem statutu iz leta 1376, v: *600 let ustavne in upravne zgodovine mesta Ptuj* (Katalog 1, Ptuj 1979), str. 7–11.
- Vilfan S., Soseke in druge podeželske skupnosti, v: *GDZS* 2, str. 9–74.
- Vilfan S., Lage und Struktur der freisingischen Herrschaften in Krain, v: H. Glaser (Hg.), *Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte* (München 1990), str. 351–365.
- Vilfan S., *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci* (Pravna obzorja 5, Ljubljana 1996).
- Wagenhofer E., Der hl. Rupert als Patron von Kirchen und Orten, v: *Hl. Rupert von Salzburg 696–1996. Katalog der Ausstellung im Dommuseum zu Salzburg und in der Erzabtei St. Peter 16. Mai 1996 – 27. Oktober 1996* (Salzburg 1996), str. 213–254.
- Wavra B., *Salzburg und Hamburg. Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit* (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen I, Bd. 179, Berlin 1991).
- Weltin M., Der Begriff des Landes bei Otto Brunner und seine Rezeption durch die verfassungsgeschichtliche Forschung, v: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* (107) 70 (1990), str. 339–376.

- Weltin M., Das Pittener Gebiet im Mittelalter, v: K. und T. Kührtreiber, C. Mochty, M. Weltin (Hg.), *Wehrbauten und Adelsitze Niederösterreichs* (Das Viertel unter dem Wienerwald 1, St. Pölten 1998), str. 19–35.
- Wiehl I., *Untersuchungen zum Wortschatz der Freisinger Denkmäler. Christliche Terminologie* (Slavistische Beiträge 78, München 1974).
- Wood I., Die Missionierung Europas im frühen Mittelalter, v: B. Hausberger (Hg.), *Im Zeichen des Kreuzes. Mission, Macht und Kulturtransfer seit dem Mittelalter* (Expansion – Interaktion – Akkulturation. Historische Skizzen zur Europäisierung Europas und der Welt 7, Wien 2004), str. 27–49.
- Wolfram H., *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907* (Wien 1995).
- Wolfram H., *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergbd. 31, Wien–München 1995).
- Wolfram H., Les Carantaniens, le premier peuple slave baptisé, v: M. Rouche (ed.), *Clovis. Histoire et Mémoire II* (Actes du Colloque international d'histoire de Reims 1996, Paris 1997), str. 279–287.
- Zehetmayer R., Zu den steirischen Landtaidungen und zur rechtlichen Stellung der Salzburger Ministerialen im Land Steiermark bis etwa 1300, v: *Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark* 94 (2003), str. 83–122.
- Zeller B., Die Historia calamitatum ecclesiae Salisburgensis, v: H. Wolfram (Hg.), *Quellen zur Salzburger Frühgeschichte* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 – Mittelungend der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergbd. 22, Wien–München 2006), str. 265–297.

Ivan Šušteršič v času prve svetovne vojne

Janko Pleterski

Povabljen, da spregovorim o Ivanu Šušteršiču kot politiku in državniku v času prve svetovne vojne,¹ tukaj povzemam in tolmačim del knjige, ki sem jo pred nekaj leti napisal o njegovi življenjski poti.²

Ni dvoma, da je Šušteršič v krizi po sarajevskem atentatu in ob začetku vojne proti Srbiji videl trenutek, ko se uresničujejo njegova pričakovanja, da pride čas, ko bodo Slovenci in Hrvatje dokazali svojo potrebnost za veličino habsburške monarhije, svojo zvestobo državi in monarhu, in tako dosegli odločilne spremembe v svojem državnopravnem položaju znotraj po sklepu vladarja federalizirane Velike Avstrije. Treba je opozoriti, da je tudi v tem kriznem položaju – kljub napadom nemškonalnega tiska – vztrajal pri programu hrvaško-slovenske državne posebnosti. Celó v svojem toliko obsojanem unionskem govoru!

Toda trdnost Šušteršičevega političnega zavedanja je bila ohromljena z izgubo prestolonaslednika kot ključne osebe, na katero je opiral svoja pričakovanja. Novi prestolonaslednik Karl je bil neznanka tudi zanj. Njegov poskus, da bi vsaj potem, ko je ta že zavladal, dosegel z veličastno poklonitveno delegacijo Kranjske od cesarja Karla neko znamenje vladarskih namer v zvezi s Slovenci, mu ni prinesel ničesar otipljivega. Novi cesar je v svojih zahvalnih izjavah ob tem pokazal, da zaznava državotvorno navzočnost Slovencev samo na Kranjskem in Goriškem, ne tudi na Štajerskem in Koroškem, ne v Trstu in Istri, sploh niti malo ne v kakršnikoli celovitosti, kaj šele v navezavi na vprašanje dualizma.

Resničnost se je od prvotne Šušteršičeve zamisli izpred vojne že prvi hip razločila v bistveni točki: Avstrija ni bila napadena in vojna se je začela na Balkanu, ne z Italijo. Agresijo pa je bilo težko zagovarjati. Ko so se slovenski ljudje pozneje ozavestili, kaj ta vojna v resnici zanje pomeni, so Šušteršiču in njegovi stranki najbolj zamerili prav to spodbujanje vojnega, napadalnega duha. Sredi leta 1917 se je tega dodobra ovedla tudi stranka sama, in sklenila je rešiti svoj politični kapital na najbolj samoumeven način. Ločila se je od Šušteršiča in ga prepustila ljudski jezi. To jezo bi si bil zares zaslužil, toda že na začetku vojne. Pozneje pa

¹ Posvet ob 80-letnici smrti dr. Ivana Šušteršiča je 1. decembra 2005 priredilo zunanje ministrstvo Republike Slovenije v sodelovanju z veleposlaništvom Republike Avstrije v Prešernovi dvorani SAZU v Ljubljani. Napovedan je bil natis podanih referatov v zborniku (dr. Andrej Rah-ten), kar se pa do danes ni zgodilo. Svoj referat sem do roka predal uredištvu (dr. Mateja Ratej), ki ga je sprejelo v obliki, kakor je zdaj vključen v pričujoči zbornik Razprav 1. razreda SAZU.

² Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič, 1863-1925: Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana: Založba ZRC, 1998.

kratkoterminalno ni mogel verjeti, da je stopil na napačno pot, da je njegova celotna politična zamisel zgrešena.

Z nastopi za vojno proti Srbiji, posebno še z zlovesčim strankinim pozivom k zbiranju podatkov o notranjih sovražnikih države velikosrbskega kova, si je Šušteršič pridobil v javnosti podobo, ki se je v dolгих letih vojne vse bolj obračala proti njemu. Predvsem v tem pogledu je delil usodo habsburške države, ki si je z odločitvijo za vojno, iz katere se ni več mogla ne resno hotela izmotati, povzročila svoj konec. In s tem konec njega, ki ni odjenjal od načela zvestobe njenemu vladarju, čeprav je tudi sam dobro videl vse tiste hude slabosti velike države, ki ji danes nekateri zgodovinarji, tudi iz nekdanje njej nasprotnih antantnih dežel, za nazaj priznavajo velike možnosti celo z novo-evropskim poimenovanjem, »Prva mnogonarodna država v Evropi zgodnjega 20. stoletja« (Mark Cornwall).

In v čem se je Šušteršič motil? Ne smemo pozabljati, da je tik pred vojno, 19. maja 1914, v avstrijski delegaciji, potem, ko je že izgubil položaj predsednika Hrvaško-slovenskega državnozbornskega kluba in se je že poslavljaj od dobe svoje slave v parlamentarnih podvigih, ki naj bi »merodajne« nagnili k velikoavstrijski ustavni reformi, Šušteršič v širokem govorniškem zamahu sam zarisal zelo kritično podobo dejanskega stanja v obstoječi veliki državi.

Tudi podobo položaja Slovencev v njej. Današnji dualizem, je dejal, ne razdvaja le države, ampak celo hrvaško-slovenski narod, ki je vendar najbolj zanesljiva opora vsakršne daljnovidne južnoslovanske politike habsburške monarhije. Izrekel je takorekoč sodbo o ječi narodov v njej. In hkrati pokazal zmote v zunanji politiki, ki to monarhijo ogrožajo. Ni nasprotoval trozvezi, toda habsburška monarhija naj ne ubira politike, ki je nemška, tu in tam tudi italijanska, nikoli pa avstrijska. Opozarjal je, da jo pot nujno vodi v Peterburg, ta pot pa odločilno pelje čez Pariz. V svojem govoru ni računal na evropsko vojno, je pa opozoril na nevarnost Italije in na pomen Slovencev na meji z njo.

Ta njegov zadnji predvojni memento je treba vzeti v premislek, ko skušamo odgovoriti na očitek o Šušteršičevem avstrijakantstvu. In obenem vzeti v premislek njegovo oznako lastne izkušnje s političnim ravnanjem avstrijskih vlad in obeh zadnjih cesarjev Avstrije v času svetovne vojne. Tu se moremo kot na parameter opreti na njegovo knjižico »Moj odgovor«. Ta njegova spominska izpoved namreč ni v prvi vrsti zagovor lastnega ravnanja, marveč je tudi tehtno pričevanje kompetentnega politika o nezmožnosti in nepripravljenosti avstrijskega državnopolitičnega ravnanja, da karkoli reši v smeri Šušteršičevih pričakovanj, ali celo današnje evropske retrospektive. To pričevanje zasluži še nekaj posebnega upoštevanja, saj prihaja izpod peresa zagotovo nedvornega velikoavstrijskega patriota, ki je svoje veliko upanje na legitimistično rešitev problema »prve mnogonarodne države« povezal s tveganjem svojega voditeljskega položaja v deželi, stranki in v narodu. Ostal je brez vsega tega, razočaran patriot brez monarhične

skupnosti narodov, kakršne si je želel. Ostal je opeharjen v svojem verovanju v dejavnik avtoritete cesarja, ki je z njo iz množice svojih narodov na koncu posebej pomagal rešiti le Nemško Avstrijo. Le pičla tolažba vsem tem narodom skupaj je bila cesarska odločitev, da jim takorekoč na zadnji dan vojne podari svoj sklep o odvezi zvestobe njegovemu žezlu, kot nekakšno vsem dobrodošlo doto, ki jim utegne olajšati miren razhod.

Šušteršič je bil Avstrijec sui generis, patriot habsburške Avstrije, kakršne nikoli ni bilo. V okviru obeh omenjenih njegovih testamentarnih pričevanj vidimo posebno jasno, da je brez nje ostajal že ves čas in zagotovo vsa leta vojne. Bil je patriot svoje iluzije, kakor še mnogi drugi podobno.

V tem okviru ga je mogoče gledati v letih od omenjenega zadnjega predvojnega parlamentarnega nastopa do 26. oktobra 1918, ko ga je Narodni svet v Ljubljani odstavljal kot deželnega glavarja in je potem sam sklenil, da se umakne na Dunaj in nato ostane v tujini. Prvi vodilni slovenski politik v zgodovini na begu pred domačo, slovensko oblastjo, v strahu za življenje. – »V najtežavnejših okoliščinah sem do konca vztrajal in – padel,« je pozneje, 21. avgusta 1921, zapisal s Tirolskega škofu Jegliču.

Če je kdo veliko pozneje, v drugi svetovni vojni, postavljaj Šušteršičevo nekdanjo državno lojalnost Avstriji ob bok svoji lastni kolaboraciji z nemškim okupatorjem, je bila to huda zmota in krivica. Šušteršič ni bil ne sovražnik ne zaveznik nemštva. Dejansko je bil predvsem zvest načelu legitimnosti vladarjeve oblasti. Sam legitimizem pa je bil in ostaja pravcato nasprotje ideologiji nacizma.

Kot deželni glavar Kranjske je uspešno štivil njeno gospodarstvo pred zahtevami vojske, hudimi posebno po odprtju fronte na Soči. Vojaški štabi so ga črnili in poskušali spodnesti.

Kot načelnik SLS je sprejemal vladno pravilo z Dunaja, naj politično življenje v času vojne miruje in se vse moči usmerjajo k zmagi. Njegovi politični nasprotniki v stranki so to izkoristili in sami delovali prek Hrvaško-slovenskega kluba, zlasti od cesarjeve smrti 21. novembra 1916 naprej, za zbiranje slovenskih oz. južnoslovanskih strank, za pripravo skupnega narodnega programa in za skupno dejavnost zanj v državnem zboru.

Za »fronto« v SLS je Šušteršič 14. decembra 1915 škofu Jegliču trdil, da je do nje privedlo »avstrijsko in samo avstrijsko vprašanje«, on sam pa da vztraja na stališču, da je »brezpogojna zvestoba do dinastije in sicer tudi v težavnih časih« tisti temeljni program SLS, »s katerim stojim in padem«.

Ali mu je primanjkovalo vseslovenskosti? Iz njegovih uspešnih bojov v letu 1906 ob razdeljevanju volilnih okrajev glede na ozemlje narodov, je nedvomno prinesel trdno videnje obsega Zedinjene Slovenije, a tudi natančno zaznavanje njenih zunajkranjskih šibkih točk. To mu je – ob varovanju statusa quo na Kranjskem – bolj narekovalo usmeritev k prednosti velikoavstrijske rešitve.

Šušteršič dolgo ni hotel privoliti v koncentracijo slovenskih strank, še posebno pa se je upiral temu s strankami iz Dalmacije. Dobro je vedel, da bo vsak narodni program, ki bi ga te stranke sprejele, neogibno naperjen proti obstoječemu dualizmu vsaj glede Dalmacije. Oklepал se je upanja, da bodo Slovenci in Hrvatje dobili državno priznanje v okviru revizije dualizma po zmagoviti vojni, kot vladarsko nagrado za izkazano patriotično držo. Celotna monarhija naj bi dualizem odpravila v velikoavstrijskem smislu, v znamenju vladarjevega centralizma, kombiniranega z (narodnim) federalizmom. In ena avtonomnih narodnih enot Velike Avstrije bi po Šušteršičevem pričakovanju pripadla enotnemu hrvaškoslovenskemu narodu. Varianta katoliškega jugoslovanstva torej, a ne z neposrednim nasprotovanjem dualizmu, ki ga je novi vladar pravkar celo še priznal s svojo vladarsko prisego, temveč z usmeritvijo k odpravi dualizma »od zgoraj«, po vladarjevi volji. Do pričakovane velikega dne pravičnega plačila pa ne bi smel patriotizem Slovencev – in še posebno ne SLS – tvegati nobenega madeža. Prezgodnje državno-politične zahteve, postavljene še pred dnevom zmage, bi pomenile, da Slovenci bolj mislijo na lastno korist, kakor pa na korist celotne monarhije.

Bolgarija ni odigrala vloge, kakršno ji je pripisal s svojo od nikogar zahtevano posebno politično izjavo. Ni bila potrditev njegovih pričakovanj in namer. Nasprotno, sam se je s to svojo prognozo onemogočil kot možni nosilec slovenske koncentracije, če in ko bi jo pozneje sam hotel uresničiti. Celó Avstriji sami je na Balkanu predaleč postavil vojne cilje.

Niti dejstvo, da so nemške stranke že spomladi 1916 nastopile s svojimi »Belangi«, Šušteršiča ni omajalo v stališču patriotične narodno-politične abstinenca. Toda konec 1916. leta so očitno postajali drugačnega mnenja celo državni vrhovi.

Šušteršič pa vendar ni izpustil priložnosti za osebno politično pobudo in nastop v javnosti, ki jo je v začetku leta 1917 ponudila diplomatska pobuda ZDA, za sklenitev sporazumnega miru. Usmeritev same Avstro-Ogrske k ohranitvi državne celostnosti po poti sporazumnega miru, miru brez zmagovalcev in premagancev, sprejeta na seji skupne vlade 12. januarja 1917, seveda ni bila povezana z narodno-političnimi načrti, podobnimi načrtom Hrvatov in Slovencev. Navzven so se tedaj začela skrivna pogajanja z Antanto, misel na možnost oktroaja nemških ustavnih zahtev pa sta cesar in vlada Clama Martinica opustila šele sredi aprila 1917. Pa vendar se je ravno v ozračju upov in celo pričakovanja posebnega miru končno uresničila tista za Šušteršiča tako sporna strnitev vseh južnoslovenskih poslancev v dunajskem državnem zboru in se je nato izoblikoval njihov prvi skupni državno-pravni program – Majniška deklaracija.

V tem ozračju je Šušteršič tudi sam sodeloval pri ustanovitvi Jugoslovanskega kluba in pri sestavljanju Majniške deklaracije in je 15. septembra 1917 podpisal tudi še Ljubljansko izjavo. Ni pa se pridružil deklaracijskemu gibanju in še manj

stališču, da gre pri Majniški deklaraciji za minimalni program, ki izključuje manj daljnosežne kompromisne rešitve. V tem stališču se je od stranke in škofa Jegliča vse bolj ločeval glede odnosa Jugoslovanskega kluba do avstrijskih vlad, od katerih pa tudi sam ni bil pripravljen terjati izpeljave tiste alternative za Majniško deklaracijo, to je avtonomne Slovenije, o kateri je po vojni pisal kot o dosegljivi možnosti. Stoječ na načelu »lojalne demokracije« je dosledno dajal prednost uvidevnosti monarha.

Prelom v slovenski politiki je škofu Jegliču naznanil in ga obenem zahteval Janez E. Krek v dneh po atentatu na predsednika vlade Stürgkha, 29. oktobra 1916, z nedvoumnimi besedami, da mora Šušteršič oditi, ker je nesreča za slovensko ljudstvo, v stranki pa vodi pasjo politiko. Osebno nasprotje s Krekom je za izbiro pravega trenutka ločitve gotovo bilo zelo pomemben, morda najtehtnejši dejavnik. Vendar je treba v jedru razkola v stranki videti nasprotje med načelno postavitvijo Kreka, ki jo je udarno izrazil malo pred svojo smrtjo, namreč, da je vdaja v suženjstvo tisto, kar pomeni veleizdajo, in pa med Šušteršičevim geslom o lojalni demokraciji, kar je pomenilo odklanjanje pravice naroda do samoodločbe mimo vladarja, ali celo proti njemu.

Končno je Šušteršič s svoje strani dosegel, da je izvršilni odbor SLS 22. novembra 1917 – v odsotnosti državnozborskih poslancev – sklenil stranko razpustiti. On sam je kot njeno edino naslednico ustanovil Slovensko kmečko stranko in začel 22. decembra 1917 izdajati tednik »Resnica«. Poslej je še ostreje nasprotoval politiki VLS (SLS) in Jugoslovanskega kluba. Pokazalo se je, da je nerealno presodil svoj osebni vpliv v politiki katoliške cerkve v Sloveniji, da ji je bil kot laik navsezadnje obrobne pomena. In obenem, da je precenil svoj voditeljski vpliv v stranki sami, v kateri so se proti njegovim legitimističnim omejitvam prebudile velike narodno-politične ambicije, katerih nosilci so se oprli na pričakovanje miru in novih ustavnih ali celo mednarodnih pravnih možnosti.

Sam je ob tem na mednarodnem prizorišču nerealno presojal možnosti Internacionalne katoliške unije (IKU) in pomen svoje nemajhne dejavnosti v njej. V njenem ustroju ni do konca vojne formalno pridobil ničesar ne zase ne za Slovenijo. In tudi pozneje, na začetku leta 1919, ničesar ne v Vatikanu in v Italiji. Je pa treba ugotoviti, da je takrat poskusil nekaj doseči proti uveljaviti Londonskega pakta glede vzhodnih meja Italije. Verjetno je tedaj uporabil zveze, pridobljene z dejavnostjo v IKU. S tem poskusom se je ugodno razlikoval od narodne vlade SHS za Slovenijo, ki se je v odnosih z Italijo držala pasivno in se zanašala na vpliv Wilsona, kakor da je to »njen papa« (kritična opazka Henrika Tume).

Na domačih tleh na koncu ni samostojno sprejel niti manifesta cesarja Karla z dne 16. oktobra 1918, marveč je prepuščal besedo o njem poslancem »celega jugoslovanskega naroda« v Avstriji. Vztrajal pa je na stališču, da je treba vse rešitve sprejemati ob priznavanju habsburškega suverena, v sporazumu z njim.

Po štirih letih begunstva je Ivan Šušteršič 8. novembra 1922 še iz tujine zaprosil odbor odvetniške zbornice v Ljubljani za ponovni vpis v imenik odvetnikov. Nastopil je trenutek pravne presoje njegovega ravnanja v času vojne. V postopku pred odborom je zavrnil vsa očitana dejanja, ki bi mogla po zakonu vpis preprečiti. Popolnoma je zavrnil tudi obtožbo, ki je bila med vsemi najtežja, da je tajništvo SLS z njegovo vednostjo in privoljenjem poslalo množico ovadb pristojnim oblastem proti društvom in proti zasebnikom, celo proti častnikom slovenskega rodu, in da je poročalo generalnemu štabu in drugim pristojnim centralnim mestom o proti-avstrijskem duhu med Slovenci. Za nameček je svoje »sodnike« v odvetniški zbornici poučil, kakšna mora biti v novih razmerah presoja kočljivih dejanj, storjenih v prejšnjem sistemu, da je namreč treba preteklost gledati skozi očala preteklosti in ne soditi po novih razmerah in vidikih. (»V obče se pa sploh ne sme soditi kretanja posameznih oseb v pretekli zgodovinski dobi po današnjih razmerah in vidikih, skozi očala sedanjosti. Upoštevati je treba natančno razmere in vidike dotične zgodovinske dobe, gledati, z eno besedo, preteklost skozi očala preteklosti, ako se noče posamezniku delati krivice. Ali je obstojala kaka objektivna sigurnost, da bo Avstrija v svetovni borbi podlegla? Še kratko pred polomom je izgledalo drugače. Ali bi se bila v tem slučaju uvedla proti meni disciplinarna preiskava radi mojega delovanja kot deželni glavar?«)³

Odvetniška zbornica je končno sklenila, da ga spet vpiše med svoje člane. Za tak pozitiven sklep ni navedla nobenih razlogov. Gotovo je odločilo dejstvo, da dr. Ivanu Šušteršiču kljub očitno drugačni želji ni bilo mogoče dokazati nobene krivde.

³ Vire navedkov v besedilu referata je mogoče najti v knjigi, omenjeni v opombi 2.

Naša tisočdevetsto enainštirideseta

Anton Vratuša

Nacistična Nemčija in fašistična Italija sta napadli Kraljevino Jugoslavijo skupaj z zaveznicama Madžarsko in Bolgarijo po uničujočem nemškemu bombardiranju Beograda 6. aprila 1941. Njihove armade so v kratkem času razpršile slabo oborožene sile kraljeve vojske, veliko število vojakov, oficirjev in generalov poslale v vojno ujetništvo ter okupirale celotno jugoslovansko ozemlje. 17. aprila je kraljeva jugoslovanska vlada podpisala kapitulacijo. Princ Pavel in kralj – deček, Petar II. Karadjordjević – ter njegovi ministri in mnogi voditelji meščanskih strank so se zatekli v London, pod pokroviteljstvo svojih zaščitnikov, narodom Jugoslavije pa so priporočili, naj ne počenjajo ničesar dokler jim oni ne javijo drugače, oziroma, dokler se oni po zmagi nad sovražniki ne vrnejo.

Tuji zavojevalci so razkosali ozemlje jugoslovanskih narodov in ga razdelili med sabo. Na Hrvaškem je nastala pod vodstvom ustaša dr. Anteja Pavelića vazalna Nezavisna država Hrvatska in v Srbiji so namestili generala Milana Nedića. Glede Slovenije – takrat se je imenovala Dravska banovina – pa je Hitler dejal: »Napravite mi to deželo (ponovno) nemško« in Prekmurje vrnil Madžarski. Tako so Slovenci med Muro in Rabo do konca druge svetovne vojne ponovno živeli ločeno od matičnega naroda. Mussolini je dobil slovensko ozemlje južno od reke Save in mu dal ime La provincia di Lubiana, italijansko vzhodno državno mejo pa je premestil z alpsko-dinarskega pogorja (Rapalska meja) na reko Kolpo. Rekel je: »Rasne meje se morajo uskladiti z novimi vzhodnimi državnimi mejami.« Z drugimi besedami: za slovenski narod v njegovi lastni domovini ni bilo več prostora.

1. Domovina kliče

Na njen klic sem bil tudi strokovno pripravljen. Ker mi je bilo februarja 1937 22 let, sem takoj po veliki maturi na I. državni realni gimnaziji v Ljubljani, septembra tega leta odšel kot dobrovoljec na odsluženje vojaškega roka. Hkrati sem vpisal na univerzi v Ljubljani študij slavistike. V devetih mesecih sem končal Šolo za rezervne pehotne častnike v Sarajevu in sem spomladi l. 1939 zapustil vojašnico kot narednik-dijak. Kmalu po vrnitvi sem opravil na univerzi v Ljubljani izpit C iz slavistike in na ta način izpolnil pogoj za vpis v drugi letnik univerzitetnega študija v akademskem letu 1938/1939. Pridobil sem torej eno leto na poti do univerzitetne diplome in samostojnega življenja. V poletju 1939 leta sem opravil predpisane dvomesečne vojaške vaje v vojašnici na Meljski cesti v

Mariboru in napredoval v čin rezervnega pehotnega podporočnika. Oba dosežka sta bila pomembna, saj je bilo jasno, da bo vojna kmalu zajela tudi naše kraje. Zlasti odkar je Hitler s priključitvijo Avstrije Tretjemu Reichu sedel na severne meje naše skupne države.

Kraljevina Jugoslavija je bila velika ovira na poti Hitlerjevega prodiranja proti toplim morjem. Treba jo je bilo pridobiti ali pa pokoriti. Tako je kraljeva vlada 25. marca 1941 na Dunaju podpisala listino o pristopu Jugoslavije k nacističnemu Trojnemu paktu Nemčija–Italija–Japonska. Množične demonstracije po celi kraljevini in državni udar generala Simovića 27. marca so ga izničili. »Bolje rat, nego pakt«, »Bolje rob, nego grob« je odmevalo po celi državi. Hitlerjevo maščevanje je bilo silovito. Sklenil je, da Jugoslavijo uniči. Kraljevina je razglasila splošno mobilizacijo. Moje zborni mesto je bilo na ptujskem gradu. Kot ves poveljniški kader kraljeve vojske sem tudi jaz napredoval za en čin: postal sem rezervni pehotni poročnik in komandir *Spremljajoče čete pehotnega bataljona*. Naloga moje vojne enote je bila, da okrepi ognjeno moč bataljona. Zato je imela poleg standardne pehotne oborožitve tudi srednje težko orožje: moderno strojnico »Messerschmidt«, starodobno strojnico »Schwarzlose«, poljski top 47 mm za cilje na ravnem terenu, ter moderni minometalec 90 mm francoske izdelave za cilje na hribovitem terenu. Četa je bila razporejena ob desni obali reke Drave, zahodno od ptujskega mosta. Moštvo so sestavljali vojaški obvezniki iz Prekmurja in Prlekije, bili so redkobesedni in zaskrbljeni. Ko pa so zvedeli, da tudi sam prihajam z njihovih krajev, so spregovorili. Dobili smo suho hrano za nekaj dni. Predpoldne in popoldne smo imeli telesne in vojaške vaje, osnovno opravilo pa je bilo seznanjanje z orožjem in pouk, kako varno ravnati z njim. Za prenočevanje in dnevni počitek smo razpeli šotore: po enega za štiri vojake.

Tako je minilo le nekaj dni in noči. Naše izvidnice z leve in desne niso prinesle posebnih novic. Razen: »Eni kolnejo Hitlerja, drugi pričakujejo, da bodo Švabi prinesli kruh in maslo, tretje skrbi kaj bo, če se fronta na Dravi zavleče«. Te vrste novice med vojaki niso posebno odmevale. Bilo je sveže aprilsko vreme in sijalo je sonce. Vkopavali smo se ob reki, vezisti so vzpostavljali telefonske linije do štaba bataljona in do sosednjih vojnih enot. Tedaj sta se pojavili dve sovražni letali in odvrgli nekaj bomb. Ena je padla nedaleč od našega šotorišča, oklestila bližnja drevesa ter ubila nekaj goveje živine na paši. Ranjen ni bil nihče, vendar je med vojaki nastal nemir. Ko se je nebo pooblačilo in je začelo deževati, je napetost popustila. »Zdaj jih verjetno ne bo več«, so se tolažili vojaki, ko so zaradi dežja nehali kopati jarke. Deževanje pa se je nadaljevalo tudi naslednjega dne in še tretjega. Občutno se je ohladilo in začelo je snežiti. Razmočena tla so oteževala gibanje po prostoru. Po posvetu z vodniki vodov sem šel med vojake. Starejši so v glavnem molčali, mlajši pa so se oglašali zlasti z vprašanjem, kakšna usoda nas čaka v zasedeni deželi. Pri tem so navajali primere fašističnih zločinov na

Poljskem in drugod v okupirani Evropi. Pristaši Društva kmečkih fantov in deklet so izjavljali: »Borili se bomo!« Starejši pa: »Delal bom, da ne bo družina trpela gladu«. »Kaj pa, če te zaprejo?« – »Pobegnil bom« – »Kam, če bo povsod vladal Hitlerjev kljukasti križ?« Postavil sem se na stran tistih, ki so bili za nadaljevanje boja in med nami je vzkliklo prijateljsko zaupanje.

Bila je peta ali šesta noč na položaju, ko smo slišali od daleč ropot tankov, ko so rožljali čez dravski most. Moji borci so bili v izkopanih zaklonih, ognja pa niso odprli. Saj je bilo na našem odseku mirno, enako tudi na obeh bokih moje čete in iz štaba bataljona ni bilo glasu. Iz daljave je bilo slišati že regljanje strojnic, proti jutru pa je vse utihnilo. Vsi poskusi, da bi vzpostavili zvezo s poveljstvom bataljona, so se izjalovili. Ostali smo sami. Zgodaj zjutraj sem sklical posvet vodnikov in desetarjev. Predložil sem, da naložimo orožje na mule in krenemo proti Celju. Pričakoval sem namreč, da bo naša vojska tam nekje vzpostavila drugo obrambno črto. Odprtega nasprotovanja med vojaki ni bilo, glasno pa so me podprli le člani Društva kmečkih fantov in deklet. Pospravili smo torej šotore ter natovorili mule z minometalcem 90 mm, poljskim topom 47 mm, z obema strojnicama in težkim strelivom. Po hladni noči smo se ogreli s toplim čajem, zaužili suho hrano in krenili. Mislim, da je bil 9. april. Hodili smo po stranskih poteh vzdolž magistrale Ptuj–Pragersko, nato pa v glavnem po obronkih doline reke Dravinje. Popoldne naslednjega dne smo se zaustavili južno od Slovenskih Konjic v bližini Vojnika.¹

Medtem se je vreme zjasnilo. Po vrsti mračnih dni se je prikazalo sonce. S hriba smo zagledali skupino oficirjev in generalov jugoslovanske vojske v spremstvu nemških vojakov. Gotovo so jih vodili v ujetništvo. Ta prizor me je opozoril, da je nujno hitro odločanje. »Fantje, onesposobimo tovrno orožje, da ga sovražnik ne bo mogel koristiti. Puške obdržite in hitro pot pod noge proti domu, jaz pa pojdem v Ljubljano«, sem nagovoril peščico zvestih, ki so do konca vztrajali na težkem pohodu. Rečeno, storjeno. Slovo je bilo neposredno in prisrčno. Postave odhajajočih so kmalu izginile za hribom. Ostal sem sam. Mule sem predal vaščanom, ki so se medtem zbrali okrog nas. Tedaj je stopil k meni krepak mladenič in me povabil v bližnjo kmečko domačijo. Ko sem malo ocedil blatno obuvalo in uniformo, sem se pri gostoljubnih ljudeh odžejal in okrepečal z okusno kmečko

¹ Na severni meji so 6. aprila 1941 začele v Slovenijo prodirati enote 2. nemške armade v treh smereh, prek Dravograda, Maribora in Gornje Radgone. Enote nemškega 51. pehotnega korpusa so obrambno črto Dravske divizije napadle v smerih Gornja Radgona–Ptuj in Šentilj–Maribor. Čeprav sta 7. in 8. jugoslovanski zaledni polk nudila močan odpor, so mnogo močnejše nemške enote 183. pehotne divizije 51. korpusa že naslednji dan (7. aprila) prodrle na črto Pesnica–Lennart–Sv. Trojica–Kapela, 8. aprila pa so prve nemške enote prišle na Ptuj. Na ptujskem odseku bojišča sta se bojevala 128. pehotni in 38. topniški polk. Že v noči na 9. april so se jugoslovanske enote morale umakniti na črto Dravinja–Celje–Zidani Most–Krka (Iz pisma zgodovinarja dr. Marjana Žnidariča avtorju, z dne 19. aprila 2011).

hrano. Sprejel sem gospodarjevo povabilo, naj prespim pri njih. Pred odhodom na počitek sem zamenjal oficirsko uniformo in škornje za obleko kmečkega hlapca in njegovo pošvedrano obuvalo, da bi pri nadaljevanju poti zbujal čim manj pozornosti. Naslednje jutro sem že pred sončnim vzhodom zapustil gospodarjev senik in se odpravil peš proti Ljubljani. Pri Žalcu sem se zaustavil, da bi si preskrbel kolo. Še istega dne sem želel doseči grad Brdo pri Lukovici, nekdanjo domačijo pisatelja Janka Kersnika. Vse pri hiši sem dobro poznal, saj so trije Kersnikovi vnuki bili v drugi polovici tridesetih let moji sošolci v višjih razredih I. državne realne gimnazije na Vegovi ulici v Ljubljani. Na gradu pri Kersnikovih pa sem že kot srednješolec često prebiral dela Janka Kersnika in njegovih vrstnikov, študiral pisateljevo korespondenco s prijateljem Franom Levcem, prvim urednikom Ljubljanskega zvona. Po opravljeni vojaščini sem tam pripravljaval tudi svojo diplomsko nalogo. Ob vpoklicu na orožne vaje sredi marca 1941 sem oblikoval že tudi osnutek svoje doktorske teze »Levec in Ljubljanski zvon«.

Na cesti čez Vransko in Trojane sem prehitel oziroma srečal le nekaj starejših ljudi in furmanov. Vsakdo je hitel v svoji smeri. »Dober dan!« so bile skoraj edine besede, ki jih je kdo izustil. Ob sončnem zahodu sem prispel do Lukovice pri Domžalah. Na gradu pri Kersnikovih je dolgo v noč tekla beseda med s starimi znanci in prijatelji. Čudili so se, zakaj rinem v Ljubljano, ko pa bi pri njih bilo varneje, strinjali pa so se, da v deželi, ki so jo podjarmili okupatorji, ne moremo ostati križem rok. Priskrbeli so mi lično meščansko obleko. Tudi boljše kolo so nabavili. Tisto, ki sem ga dobil v Žalcu skoraj zastonj, ne sodi v mesto, so dejali in dodali: »Pokažimo polentarjem, da nismo razcapanci«. Tako sem naslednjega dne že sredi dopoldneva prikolesaril do Črnuč, predmestja Ljubljane. Most čez Savo je bil zastražen: na levi strani reke je bila nemška na desni pa italijanska straža. Eni in drugi so bili zaposleni s postavljanjem stražarnic. Na sredi mosta pa je gručica šestih – verjetno trije Nemci in trije Italijani – nekaj glasno razpravljala in se sporazumevala tako z mahanjem rok kot z besedami. Obstal sem za trenutek, da bi ocenil položaj. Če me zaustavijo, sem imel pripravljen odgovor, da sem bil pri sorodnikih in se vračam v Ljubljano, kjer sem doma in imam službo. V tem sta se iz ljubljanske strani pripeljala dva kolesarja. Italijanska straža, zavzeta s postavljanjem stražarnice, se ni zmenila zanju, gručica sredi mosta tudi ne. Odrinil sem torej še sam in tudi zame se nihče ni zmenil. Pogнал sem kolo po osrednji prometnici skozi Bežigrad in dalje mimo Figovca, Šestice, nebotičnika in hotela Slon na Kongresni trg. Ulice so bile opustele, enako kot prejšnjega dne cesta od Žalca do Lukovice. Moj cilj je bila Univerza, naš slavistični seminar. V tesni sobi je bilo le nekaj študentov in študentk. Na mizah so ležale knjige in zvezki in nihče ni študiral. Staknjenih glav so se tiho pomenkovali. Nekatere sem osebno poznal. Srečanje je bilo naravno, tovariško. Obkrožili so me z vprašanjem: »Kaj bo zdaj z nami?« »Sami si moramo postlati«, sem odgovoril ter dodal: »Njim pa tudi«.

Brez besede so čakali, ali bo kdo še kaj rekel. Ko je beseda vendarle stekla, smo se dogovorili, da se čimprej ponovno srečamo. Imel sem vtis, da smo se olajšani poslovili. Pohitel sem na Erjavčevo ulico 27. Tam sem stanoval, odkar sem se vrnil od vojakov. Pri družini Pollak sem bil domači učitelj sinov dvojčkov Fedorja in Rika, osnovnošolcev.

2. Slavistični seminar

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani je imela več oddelkov, npr. za slavistiko, romanistiko, germanistiko, zgodovino, arheologijo itd. Vsak odderek je imel tudi svoj seminar. To je bil prostor, kjer so se vršile seminarske in druge vaje, strokovni sestanki, pa tudi izpiti. Tam se je praviloma nahajala priročna oddelčna knjižnica. In, bil je naravno srečališče študentov in zaposlenih na oddelku. Slavistični seminar je bil med najodmevnejšimi oddelki te fakultete, tako po svoji številčnosti, kot po glasnem obsojanju vojne. V akademskem letu 1940/1941 je med slavisti že prevladala zavest, da se je II. svetovna vojna začela že tudi za njih. Vse bolj je zaposlovala njihova razmišljanja in usmerjala njihovo delovanje. Po nasvetu predavateljev, zlasti dr. Franceta Kidriča, tedaj vodečega literarnega zgodovinarja v Sloveniji, so pohiteli s pridobivanjem akademskega naslova, čim so izpolnili zakonske in univerzitetne pogoje. To je narekovala splošna življenjska negotovost, ki jo je fašistična vojna stalno poglobljala. Študijski uspehi so bili nadpovprečni, zlasti v toku zimskega semestra 1940/1941.²

Navdihovalo jih je domoljubje: ljubezen do slovenskega jezika ob spoznavanju kulture in zgodovine slovenskega naroda. Ta zavest je bodrila njihova srca, krepila borbeni duh ter poglobljala medsebojno zaupanje in solidarnost pa tudi pripravljenost na tveganje. Zlasti še, ko se je zunanjim grožnjam pridružila rastoča napadalna Hitlerjeva peta kolona znotraj slovenske dežele. Tako vzdušje je kmalu zajelo tudi tiste, ki se za strankarsko politiko sploh niso zanimali. Eden takih je bil tudi Dušan Moravec, v študijskem letu 1940/1941 v drugem letniku študija, danes akademik in vodeči slovenski teatrolog. Že pred vpisom na univerzo je imel svojo »teatrološko kartoteko« in raziskoval je »Shakespearovo pot v Slovenijo.« V svojih neobjavljenih spominih med drugim pravi: »Na univerzo sem prišel trdno odločen, da se ne bom vpisal v noben akademski klub, ker se mi je strankarsko življenje upiralo, in sem v njem videl le miniaturo strankarstva. Nekaj let sem telovadil pri Sokolu, pa se mi je kmalu uprla skoraj vojaška disciplina in tudi jugoslovanska enosmernost. Najbrž bi ostal tej svoji drži, naj je že bila pokončna ali naivna, zvest vsa leta.« Ko pa je opazoval življenje okrog sebe na Slovanskem inštitutu – Slavističnem seminaru – je vse to vse bolj prevzema-

² Dnevnik Slovenec je v sredo, 6. avgusta 1941 na strani 5 objavil zapis v dveh stolpcih, da je na Filozofski fakulteti v Ljubljani doktoriral mladi slavist Anton Vratuša.

lo. Vendar je zlasti v prvem letniku, kot sam pravi »skromno sedel v proseminarju in molčal razen, če me ni kdo ogovoril.« Rad pa je zahajal na srečanje slavistov, kjer je »ob kapljici« tudi sam veselo pridružil svoj glas, ko se je oglasila slovenska narodna ali pa študentska pesem ter užival ob šalah in dovtipih, ki jih med prijatelji ni manjkalo. Kmalu je spoznal, da tudi sam vse bolj postaja del vsega dogajanja. V zvezi s tem je zapisal v svojih spominih tudi to-le: »Sobotni večer 5. aprila 1941 smo preživeli spet v slavističnem (vendar zoženem) krogu v gostilnici Pri mesecu na Viču. Nekaj je bilo v zraku. Nismo prepevali, niti popivali, kaj šele da bi razbijali kozarce in podobe vladarjev, ki so jih že čez nekaj dni tako in tako zamenjali. Zasedeli pa smo se vendarle in ko smo legli, je bila že druga jutranja ura. Kratka noč. Ob šestih so zatulile sirene. Nekaj za tem so prišle vesti o razrušenem Beogradu. Prej kot čez teden dni so Italijani zavzeli 'trdnjavo Vič' in vkorakali v Ljubljano.«

Prebivalci Ljubljane so jih sprejeli s prezirom in kljubovalno, predvsem pa z globoko zaskrbljenostjo za lastno bodočnost. Med dvema svetovnjima vojnama so spremljali gorko usodo Slovencev, ki jih je rapalska meja odrezala od matične Slovenije. Dobrih dvajset let so živeli pod pritiskom pretresljivih novic o fašističnem nasilju nad njimi ob razseljevanju, prepovedi slovenskega jezika, zapornih in smrtnih obsodbah tistih, ki so se v boju za golo preživetje slovenskega naroda upirali fašističnemu državnemu terorju. Zdaj pa nam je nasilnik vdrl v našo lastno hišo in naj bi zagospodaril nad vso deželo. Noben prag ne bo več varen. Ljubljanci so prvi hip onemeli in ostali so doma: mnogi verjetno z zapahnjenimi durmi. Toda samo prvi hip so onemeli. Že tretji dan so ponovno šli na ulice in po tekočih opravilih. Aleš Bebler, eden najbolj vidnih protagonistov našega narodnega in socialnega osvobojenja³ je to osuplost in prve odločne korake upora slikovito tako-le predstavil: »Drugi dan sva [s Tonetom Tomšičem] na biciklih odšla v mesto na ogled. Bilo je mrtvo kot še nikoli. Pri pošti sva stopila s koles in šla peš po Šelenburgovi ulici – popolnoma sama. Najini koraki so odmevali od zidov... Prihodnji dan ob istem času so bile ulice spet polne naših ljudi in Italijanov, ki so se sprehajali, kot da so na dopustu... Tretji dan so se vrnil naši 'prostovoljci' iz Novega mesta. Nikjer da ni sledu o novi fronti. Na drugi strani Kolpe pa so že bili – ustaši. Dogodki so se prehitevali iz dneva v dan. Naše vodstvo je odšlo v popolno ilegalo. Najbolj pogosto smo se sestajali v stanovanju pri muzikantu Filipu Bernardu v Šiški, za cerkvijo. Iz stanovanja je bil še drugi izhod v Šišenski hrib, kar je bilo posebno važno, zaradi možnosti bega v primeru eventualne racije.«⁴

³ Matej Bor v Uvodni besedi knjige Aleša Beblerja, *Čez drn in strn. Spomini*, Koper: Trst 1981, str. 3.

⁴ Isti vir, str. 83, 84.

Pod masko »dobrega italijanskega vojaka« se je okupator od samega začetka trudil, da razbije nezaupanje prebivalcev okupiranega mesta, da bi se lažje ugnezdil v vse pore javnega življenja. Toda Slovenci so imeli prehude izkušnje v večdesetletnem boju z italijanskim iredentizmom, ki je že kmalu po združitvi Italijanov v Kraljevini Italiji začel svoj imperialistični pohod na vzhod in na jug in sladke besede ošabnega okupatorja, jih niso ganile. Sklenili so svoje vrste v boju za preživetje v času, ko so v Evropi drugo za drugo padale neodvisne svobodne države pod naletom Hitlerjevega vojaškega stroja in nacističnega nasilja.

Že dobra dva tedna po vkorakanju nacifašističnih okupatorskih sil v Slovenijo je bila 27. aprila na pobudo ilegalne komunistične partije Slovenije ustanovljena (Antiimperialistična) Osvobodilna fronta slovenskega naroda. Tvorili so jo komunisti, krščanski socialisti, levi sokoli in napredni kulturni delavci. Njen temeljni cilj je bila skupna borba – tudi oborožena – proti okupatorju in njegovim pomagačem za osvoboditev domovine in po vojni za svobodno odločanje o lastni usodi v Zedinjeni Sloveniji. Aleš Bebler se zgodovinskega dogodka v Vidmarjevi vili na Večni poti tako-le spominja: »Bilo je dogovorjeno tako, da so udeleženci prihajali v hišo v četrtinskih presledkih. Ko sem na sestanek prišel sam, je bilo tam že nekaj naših. Kmalu smo se zbrali vsi. Poleg Kidriča in Rusa so tu bili še Boris Ziherl, Ferdo Kozak, Franc Šturm in Tone Fajfar; Ziherl za CK, Fajfar za krščanske socialiste, Ferdo Kozak in Šturm za kulturne delavce poleg Josipa Vidmarja. Bili smo stisnjeni v manjši sobi, kjer je bil tudi klavir. Skoraj šepetaje smo pričeli. Otvoril je Josip Vidmar, hišni gospodar. Po pozdravu je na kratko povedal, da so prišli za Slovence zgodovinski časi, ki nam zastavljajo vprašanje, kako preživeti krizo, ki bi nam lahko prinesla smrt. Zatem je dal besedo Borisu Kidriču, katerega je predstavil kot glavnega iniciatorja sestanka. Boris je vzel besedo. Govoril je bolj razvneto in še bolj jedrnato kot običajno. V njegovem glasu je bilo čutiti zgodovinski trenutek, ki smo ga vsi doživljali. Zakaj je propadla stara Jugoslavija? Kdo jo je uničil? Kako bi lahko živela? Kaj zdaj? Na ta in druga vprašanja, ki jih postavlja čas, je Boris odgovarjal. Za tiste, ki so bili na oblasti in so ravnali, kot da oni rešujejo našo usodo, je uporabil uničujoče besede. Upirati se je treba, upirati in upreti. Po njegovih besedah se je razvnelo diskusija. Jože Rus je bil zelo oster. Treba se je upreti, tudi s silo. V istem duhu so govorili vsi po vrsti. Diskusija se je zaostрила ob vprašanju: Ali se bomo uprli tudi z orožjem. Kidrič je na koncu zaključil iz diskusije: Da, uprli se bomo tudi z orožjem! In vsi smo pritrdjevali, da, tudi z orožjem!«⁵

Ustanovitev Osvobodilne fronte je zanetila pravo navdušenje v slavističnem seminarju. Kar se je dotlej le isknilo, se je zdaj razplamtevalo. Naši načrti in razgovori so dobili poln smisel in konkretno vsebino.

⁵ Isti vir, str. 83, 84.

Vse bolj smo čutili, da smo del organiziranega osvobodilnega gibanja. Obiskovali so nas svetovalci iz drugih OF organizacij in vabili so nas na predavanja in na posvete. Iz prvih dni maja mi je ostalo najbolj živo v spominu predavanje Borisa Kidriča v stari Ljubljani v bližini stolnice. Tedaj sem ga prvič videl. Srečala se nisva, ker ga je takoj po predavanju obdala skupina političnih aktivistov, področje moje osebne zadolžitve v seminarju pa so bile zlasti vojaške narave. Njegove besede so zvenele vzpodbudno in prepričljivo: o vzrokih razpada Kraljevine Jugoslavije, o nevarnostih, ki nam grozijo, istočasno pa o zgodovinski priložnosti za prepород slovenskega naroda, če usodo vzame v svoje roke. Pa tudi o pomenu znanosti in kulture v narodno osvobodilni vojni in potem v svobodni domovini. Naslednje dni je izšla prva številka glasila Osvobodilne fronte– Slovenski poročevalec. Postal je naš trajni vir informacije in patriotske vzgoje in stalni svetovalec. Bil je vsem dostopen in vsi so skrbeli za njegovo varnost kot za vse druge zadeve strogo zaupne narave. Kmalu pa se je pojavila tudi lično rdeča knjižica Mateja Bora iz Grgarja *Previharimo viharje*.

Pridobivanje mlajših članov slavističnega seminarja za organizirano sodelovanje v Osvobodili fronti in pomoč pri izvajanju osebnih ali skupinskih zadolžitvev je bilo v rokah tovarišev starejših letnikov. Tudi Dušan Moravec je doživel to šolo. Njegov osebni zapis, o tem zveni sveže, čeprav je nastal pol stoletja po dogodku. Tako beremo: »Nekega dne ob koncu junija ali v začetku poletja me je povabil moj 'mentor' Drago Šega na sprehod po tivolskih stezah... Pozneje sem zvedel, da so prav njega določili, naj me, spet prvega bruca (le odkod to zaupanje starejših kolegov?) 'pretipa' tudi s te plati... Najprej se je ljubeznivo pozanimal kaj delam (čeprav sva se vsak dan srečavala in je prav dobro vedel). Govoril sem o svoji, 'teatrološki kartoteki', ki me je do okupacije najbolj zaposlovala; tudi o pripravah na 'diplomsko' nalogo, svojo raziskavo Shakespearove poti k nam (čeprav sem ravnokar končal šele drugi semester). Potrpežljivo me je poslušal in pritrjeval, da je vse to koristno in potrebno opravilo. Ampak: vse to bo imelo svoj smisel šele takrat, ko bomo spet svobodni in bomo živeli v državi, ki bo boljša od tiste, v kateri smo živeli doslej in se ji je tako slikovito uprl naš kolega Kunc pri Tičku. O vsem tem starejši kolegi veliko razmišljajo in iščejo poti, kako naj bi s svoje strani pomagali uresničiti cilje in naloge, o katerih mi je ravnokar govoril. Jutri se bomo spet razgovarjali o tem. Bi prišel na tak posvet v novo predavalnico? Seveda.«

Dušan je res prišel: ob peti popoldanski uri. Pripoveduje: »Zbrani so bili domala vsi znani obrazi; zdelo se mi je samoumevno, da jih najdem tu. Razen enega, Antona Vratuše, takrat že doktorja filozofije. Spoštoval sem ga kot avtorja prvih znanstvenih del, kritika, esejista sodelavca več slovenskih revij. Nikoli pa nisem pomislil, da bi se utegnil baviti s politiko (seveda sem potreboval nekaj časa preden sem dojel, da to ni politika). Še bolj sem bil začuden ob spoznanju,

da je spoštovani kolega Vran (tako se je včasih tudi podpisoval) vojaški referent v seminarju, kar je seveda pomenilo, da vodijo njegove povezave daleč navzgor... Na tem prvem sestanku (prvem vsaj zame) se je govorilo o mnogočem, tudi o tveganih akcijah in o tistih vsakodnevnih (trosenje listkov, prenašanje literature in tudi bolj 'otipljivih' reči, pisanje parol po stenah...), o načrtu za delo, o bližnjih nalogah, pa tudi o tem, kako naj bi bilo jutri. Posebej se je odpiralo vprašanje naših deklet: naj jih pritegnemo ali ne? Nekateri so trdno vztrajali, da je to 'moška' zadeva, vendar so bili po dolgem pojasnjevanju preglasovani. Kakšna zmota, če bi prevladali. Naša dekleta so se prav kmalu izkazala, kot enakovredne, da ne govorim posebej o najbolj pogumnih, skojevkah, ki pa so imele odgovorne zadolžitve bolj zunaj seminarja.«

S sestanka se je vrnil prepričan v pravilnost svoje odločne opredelitve za Osvobodilno fronto. O tem zgovorno pričajo te-le njegove besede: »Sam sem se brez oklevanja predajal nalogam, ki so mi jih določali starejši kolegi. ... med nalogami, ki sem jih dobival, pa so bile tudi prav nerodne, četudi niso bile prav vojaške... Zame je bila prava odrešitev, kos sem dobil kmalu zatem 'kabinetsko' zadolžitev. ... Od nekod z vrha je prišlo navodilo, naj bi seminarji začeli pripravljati dokazno gradivo, da sta Koroška in Primorska slovenski; gradivo namenjeno bodoči mirovni konferenci. V to delo sta bila vključena tako zgodovinski kot geografski seminar, vsak s svoje plati, pa tudi naš. Dobil sem zelo konkretno, skoraj 'mirnodopsko' nalogo: Natančno naj prelistam vse zvezke Slovenskega biografskega leksikona, ki so do tistega časa izšli (menda so obtičali nekje na sredi črke P) in izpišem podatke o vseh, ki so bili v teh slovenskih pokrajinah rojeni (ali so tam pozneje bivali), pa tudi vse tiste, ki so pisali o Koroški in Primorski v znanstvenih študijah ali uporabljali to tematiko v svojih literarnih spisih. Tega dela sem se polotil s kar največjim veseljem ...«

Pa še ene naloge se je Dušan Moravec lotil s kar največjim veseljem in ponosom. In skupaj z njim skoraj prav vsi.... Gre za prenos bogastva knjižnice Slovanskega inštituta v prostore Narodne in univerzitetne knjižnice NUK. Prostorna Plečnikova lepota na Turjaški cesti je bila dograjena in je čakala – prazna. Bila je nevarnost, da jo okupator uporabi za svoje potrebe. Na drugi strani pa so se univerzitetni oddelki ter njihove knjižnice gnetle v tesnih prostorih. Bilo je torej naravno, da se neke univerzitetne ustanove preselijo v odlične nove prostore. Slovanskemu inštitutu je bil dodeljen vzhodni trakt v pritličju. »To nalogo, selitev inštitutske knjižnice, ki ni bila majhna, naj bi prevzeli študenti slavistike« pravi Moravec in doda »Ni nas bilo težko nagovoriti«. Nato pa z veliko privrženostjo razgrne potek podviga: »...Dan za dnem smo se zbirali skoraj prav vsi, od tistih, ki so ravnokar napravili 'kriegsdiplomo' kakor so se sami šalili (res bi jo drugače komaj čez leto dni ali še pozneje), pa do brucev, ki smo sprejemali to kot potrdilo svoje enakovrednosti. O kakšnem plačilu ni bilo govora in nihče ni niti pomislil na to, četudi smo

bili vselej brez denarja; za nagrado smo dobili nekaj letnikov Časopisa za slovenski jezik, književnost in zgodovino, ki so neprodani obležali na policah – sprejeli smo jih kot dragoceno darilo. Potem smo napravili kar najbolj priročen načrt za selitev. Ni nas bilo malo, pa smo si zamislili živo verigo – najprej od starega seminarja prek 'proseminarja' in dolgega hodnika po stopnicah do notranjega dvorišča. Tam pri izhodu na Gosposko ulico, so čakali vozički in druga skupina je – medtem ko si je prva podajala knjige iz roke v roke – prevažala dragoceni tovor po Gosposki prav do oken novega inštituta. Tam so šle knjige spet iz rok v roke, zgoraj pa sta jih sprejemalo asistent Bizjak in njegov pomočnik Železnik, ki je – četudi je bil brez formalne 'strokovne' izobrazbe – vedel za vsak seminarski tisk, na katero polico sodi. V nekaj dneh je bilo delo opravljeno. Vsaj v Slovanski inštitut, tako smo si domišljali, se ne bo mogel vseliti nihče. In res se ni.«

Preselitev seminarske knjižnice v nove svetle prostore je pomenila svojevrstno narodnoobrambno delo. Izredno je vplivala tudi na razvoj medsebojnega zaupanja med študenti in na rast narodne zavesti. O tem Dušan Moravec piše: »Slavistični seminar, ki je že ob mojem prihodu vanj slovel po izjemni enotnosti, lahko bi rekli kar prijateljstvu, se je v novih razmerah še bolj strnil... Imeli smo občutek, da smo vsi eno (in v prvih mesecih okupacije smo celo res bili).«

Enotnost v akciji so slavisti izpričevali povsod: pri trosenju listkov po ljubljanskih ulicah in okoliških vaseh; pri pisanju gesel po zidovih in ograjah, po stavbah okupatorjevih ustanov, vojašnic, policijskih postaj. Enako tudi v iskanju stanovanj in zaklonišč za ilegalce ter varnih skladišč pri zbiranju pomoči, sanitetnega in drugega materiala za partizanske enote, ki so nastajale zlasti po 22. juniju, ko je Hitler razdrl pakt, ki sta ga 1939 podpisala zunanja ministra Ribentropp in Molotov.

Jeseni leta 1941 je z začetkom novega akademskega leta dobila dejavnost v slavističnem seminarju nov zagon: »Jeseni (1941) nismo bili več bruci,« je zapisal Dušan Moravec in dodal: »Prišli so novi in kar brez prevelikega oklevanja smo jih »povezovali.« Naslednji tedni pa so bili vse bolj mračni. Pritisk fašističnega režima zlasti na srednješolsko in univerzitetno mladino je naraščal. Racije so bile vse pogostejše. Druženje izven seminarja je bilo vse težje. Na domu prav tako.⁶ Z okupatorjevega lica je izginjal lažni nasmeh »dobrega italijanskega vojaka« in na glavo si je nataknil šlem. Slavistični seminar so čakale nove hude preizkušnje. In tudi ves slovenski narod. Temeljne točke Osvobodilne fronte, sprejete na 4. zasedanju Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte 1. novembra 1941, pa so razbijale grozeči mrak in osvetljevale pravo smer v narodno-osvobodilnem boju.

⁶ Ker sem slavistične študije končal in je bil pouk stenografije prekinjen sem bil brez zaposlitve. Nezaposlene pa so lovili in pošiljali na prisilno delo. Zato sem se oktobra 1941 vpisal na Medicinsko fakulteto kot redni študent, da bi se ob vse strožjem okupatorjevem nadzoru lahko pojavljal na ulici. In obneslo se je.

VSEBINA

Predgovor

TINE HRIBAR, *Antična, moderna in postmoderna demokracija*

SLAVKO SPLICHAL, *Javno mnenje in javnomnenjske poizvedbe: se protislovja in spori poglobljajo?*

MARIJAN PAVČNIK, *Metodološka jasnost in (ali) predmetna čistost prava? (Ob Kelsnovih in Pitamičevih razpravljanjih in razhajanjih)*

BIBA TERŽAN, *O konjskih dirkah sredi 1. tisočletja pr. Kr.: konj in kotel v situlski umetnosti*

RAJKO BRATOŽ, *Odnos rimskega cesarstva do krščanstva v obdobju od Galienovega edikta (260) do Galerijevega edikta (311)*

PETER ŠTIH, *Salzburg na spodnještajerski Dravi in Savi v srednjem veku*

JANKO PLETERSKI, *Ivan Šušteršič v času prve svetovne vojne*

ANTON VRATUŠA, *Naša tisočdevetstoenaštirideseta*

15,00 EUR

9 789612 680312